

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६३

श्रीमद्रङ्गरामानुजमुनिविरचितप्रकाशिकोपेता
छान्दोग्योपनिषत् । ।

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० गोखले इत्युपाधै-
र्गणेशशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तन्

हरि नारायण आपटे

हरयेतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनेन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३२

सिस्तान्द्य १२१०

महोदय नारायण मूल्यां इन्स्टीट्यूट,
आज्यवर्दीची पोस्ट नां. २, धर्मा.

(अस्य सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वीयर्त्ताकृता)

मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् । (३४१२)

छान्दोग्योपनिषद्विषयसूचीपत्रम् ।

अथ प्रथमः प्रपाठकः ।

विषयाः ।

(आरम्भ- (समाप्ति-

शब्दाङ्काः । पृष्ठाङ्काः । पृष्ठाङ्काः)

ब्रह्मविद्यौपयिककर्माङ्गविषयकोकारोपासनोपदेशः १ २५३ २५३

ॐकारोपासनस्य रसतमत्वकामातिसमुद्दिगुणक-

त्वाद्विप्रकारवैशिष्ट्यम् ... १ २५४ २६०

उद्गीथाययम ओंकारे मुख्यप्राणवृद्धिं विधातुमाह्वयः

यिकाप्रस्तावः ... २ २६० २६२

एतद्विद्यायाः फलम् ... २ २६२ २६३

इतरप्राणायामपेक्षया मुख्यप्राणस्य वैषम्यम् ... २ २६३ २६७

आदित्यदृष्ट्या प्राणादिदृष्ट्या चोद्गीथोपासनम् ... ३ २६८ २७०

उद्गीथनामाक्षरोपासनम् ... ३ २७० २७२

स्वरशब्दितोकारस्य प्रशंसा ... ४ २७२ २७३

प्रणवोद्गीथयोरेकत्वविज्ञानोपदेशस्तस्य फलं च ... ५ २७४ २७८

आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिना पुरुषेणोद्गीथस्वैय्याध्यासः ६ २७८ २८२

चाक्षुषेण परमात्मनोद्गीथस्यैक्याध्यासः ... ७ २८३ २८७

शिलकदाल्प्यजैवलिसंवादः ... ८-९ २८७ २९३

प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारमन्त्रयविषयकोपासनविधा-

नार्यमुपस्थाप्यायिका ... १०-११ २९३ ३००

श्ववृष्टोद्गीथस्त्युत्थं दाल्प्यस्याऽऽख्यायिका ... १२ ३०० ३०१

सामावयवान्तर्गतस्तोमाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि १३ ३०१ ३०२

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

समस्तसामोपासनम् ... १ ३०३ ३०४

हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनलक्षणपञ्चविध्य-

युक्तसाम्न उपासनम् ... २ ३०४ ३०५

वृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासनम् ... ३ ३०५ ३०५

अद्भुतृचा पञ्चविधसामोपासनम् ...	...	...	४	३०६	३०६
ऋगुदृचा पञ्चविधसामोपासनम् ...	...	...	५	३०६	३०६
पशुदृचा पञ्चविधसामोपासनम् ...	...	...	६	३०७	३०७
प्राणादिदृचा पञ्चविधसामोपासनम् ...	...	...	७	३०७	३०८

वाक्छन्दितशब्ददृचा हिंकारप्रस्तावोकारोद्वीथप्रतिः-

हारोपद्रवनिधनाख्यसप्तविधसामोपासनम् ...	...	...	८	३०८	३०८
सप्तविधे साम्न्यादित्यबुद्धिः...	...	...	९	३०९	३११
अतिक्रान्तादित्यसप्तविधसामोपासनम् ...	...	...	१०	३११	३१२
प्राणेषु गायत्रसामोपासनम् ...	...	...	११	३१३	३१३
अग्नी रथंतरसामोपासनम् ...	...	...	१२	३१३	३१४
मिथुने धामदेव्यसामोपासनम् ...	...	...	१३	३१४	३१५
आदित्ये वृहत्सामोपासनम् ...	...	...	१४	३१५	३१५
पर्जन्ये धैरूप्यसामोपासनम् ...	...	...	१५	३१६	३१६
ऋतुषु धैराजसामोपासनम् ...	...	...	१६	३१६	३१७
पृथिव्यादिदृचा शक्रसामोपासनम् ...	...	...	१७	३१७	३१७
पशुदृचा रेवतीसामोपासनम् ...	...	...	१८	३१७	३१८
अद्भुतृचा यज्ञायज्ञीयसामोपासनम् ...	...	...	१९	३१८	३१८
देवतादृचा राजनसामोपासनम् ...	...	...	२०	३१८	३१९
अपोविद्यादिदृचा सामोपासनम् ...	...	...	२१	३१९	३२०
गानविशेषोपदेशः ...	...	...	२२	३२०	३२२
ओंकारेण ब्रह्मोपासनविधिः...	...	...	२३	३२२	३२४
फाल्गुनचिरमर्माङ्गाणि...	...	...	२४	३२४	३२६

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

आदित्यादौ मध्यादिदृष्टिः ...	...	...	१	३२८	३२९
दक्षिणादिदक्षिणरश्म्यादौ मधुनादृष्टिः...	...	...	२	३२९	३३०
पश्चिमदिक्पश्चिमरश्म्यादौ मधुनादृष्टिः...	...	...	३	३३०	३३०
उत्तरदिक्पश्चिमरश्म्यादौ मधुनादृष्टिः...	...	...	४	३३१	३३१
ऊर्ध्वदिक्पश्चिमरश्म्यादौ मधुनादृष्टिः...	...	...	५	३३१	३३२
यमूपजीवनमृतयथामृतोपासने यमुत्ययातिपूर्वकब्र-	...	...	...	...	...
ह्मपातिः ...	...	...	...	६	३३२

रुद्रोपजीवनभूतद्वितीयामृतोपासने रुद्रत्वप्राप्तिपूर्व-			
कब्रह्मप्राप्तिः	७	३३३	३३४
आदित्योपजीवनभूततृतीयामृतोपासन आदित्यत्व-			
प्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिः	८	३३४	३३४
मरुदुपजीवनभूतचतुर्थामृतोपासने मरुत्वप्राप्तिपूर्वक-			
ब्रह्मप्राप्तिः	९	३३५	३३५
साध्योपजीवनभूतपञ्चमामृतोपासने साध्यत्वप्राप्तिपूर्-			
वकब्रह्मप्राप्तिः	१०	३३५	३३६
नामरूपकृत्यादिरहितकार्यावस्थारहितादित्यजीवश-			
रीरकब्रह्मोपासनम्	११	३३६	३३७
मधुविद्यासंप्रदायः	११	३३७	३४५
ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसंधानम्	१२	३४६	३४९
द्वारपोपासनम्	१३	३५०	३५१
परस्य ब्रह्मण आभिरूप्यकीर्तिमत्त्वरूपफलविशे-			
पार्थ कौक्षेयज्योतीरूपत्वेनोपासनम्	१३	३५१	३५४
शाण्डिल्यविद्या	१४	३५४	३६०
पुत्रदीर्घायुष्यफलकत्रैलोक्यात्मककोशविज्ञानम्	१५	३६०	३६२
दीर्घायुष्यफलकपुरुषविद्या	१६	३६२	३६५
पुरुषस्य यज्ञसादृश्यनिरूपणम्	१७	३६५	३६८
अध्यात्मं मनस्यधिदैवतमाकाशे च ब्रह्मवृष्टिः	१८	३६८	३७०
आदित्ये सकलब्रह्मवृष्टिः	१९	३७०	३७२

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

संवर्गविद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका जानश्रुतेर्हंसोक्त्या रैक-			
निकटे क्षत्रप्रेरणम्	१	३७३	३७७
रैकाय जानश्रुतेर्धनादिदानम्	२	३७७	३७९
आख्यायिकासहिता सार्वज्ञ्यब्रह्मलक्षणान्नानुभवफला			
संवर्गविद्या	३	३७९	३८६
पोडशकलब्रह्मविद्या तत्र सत्यकामेन ब्रह्मचर्याध			
गौतमस्य गोचारणम्	४	३८६	३८८
बलीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मणः प्रथमपादोक्तिः	५	३८८	३८९
अग्नेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः	६	३८९	३९०

हंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः	...	...	७	३९०	३९१	
मद्वोः सत्यकामाय चतुर्थपादोक्तिः	...	...	८	३९१	३९१	
सत्यकामस्य गुरुकुले पुनर्गमनम्	...	...	९	३९२	३९३	
उपकोसलविद्या	...	...	...	१०	३९३	३९५
गार्हपत्याग्निविद्या	...	...	...	११	३९५	३९७
अन्वाहार्यपचनाग्निविद्या	...	...	...	१२	३९७	३९७
आहवनीयाग्निविद्या	...	...	...	१३	३९८	३९८
अग्नीनामुपकोसलं प्रति वचनम्	...	...	...	१४	३९८	४००
अक्षिपुरुषोपासना	...	...	...	१५	४००	४०४
यज्ञे क्षत उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रतया विधातव्यास्तदभिज्ञस्यैव ब्रह्मत्वलक्षणमाविश्यं तस्य च ब्रह्मणो मौनमावश्यकमित्यादिविधानम्	...	...	...	१६	४०४	४०६
यज्ञभ्रंशे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तम्	...	...	...	१७	४०६	४०८

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

प्राणविद्या	...	...	...	...	१-२	४०९	४२१
संस्तुतिवैराग्यहेतुमूतप्रकृतविविक्तजीवयाथात्म्यवि- षयपञ्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाहणसंवादः	...	...	...	...	३	४२१	४२५
चिरकालमुपितवते गौतमाय राजकृतविद्योपदेशः, तत्र वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप इति पञ्चम- प्रश्नस्य प्रतिवचनम्	...	...	...	...	४-९	४२५	४२९
वेत्थ यथा देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति तृतीयप्रश्नस्य प्रतिवचनम्	...	...	...	...	१०	४२९	४३१
वेत्थ षडितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीति प्रथमप्रश्नस्य प्रति- वचनम्	...	...	...	...	१०	४३२	४३२
वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त इति द्वितीयप्रश्नस्य प्रतिव- चनम्	...	...	...	...	१०	४३२	४३५
वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत ३ इति चतुर्थ- प्रश्नस्य प्रतिवचनम्	...	...	...	...	१०	४३५	४४४
औपमन्यवाग्निभिः पञ्चमिरुद्वाल्केन सहितैः कैके- यस्य संवादः	...	...	...	...	११	४४५	४४७

औपमन्यवकैकेयराजसंवादः	...	...	...१२	४४८	४४९
सत्ययज्ञकैकेयराजसंवादः...	...	...	...१३	४४९	४४९
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः	...	...	...१४	४५०	४५०
जनकैकेय संवादः	...	...	...१५	४५०	४५१
बुडिलकैकेयसंवादः	...	...	...१६	४५१	४५१
उद्दालककैकेयसंवादः	...	...	...१७	४५२	४५२
सर्वैः सह कैकेयसंवादः	...	...	...१८	४५२	४५५
विद्वदोऽग्निहोत्रसिद्ध्यर्थं प्राणाय स्वाहेतिप्रथमाहु-					
तिकथनम्	...	...	...१९	४५५	४५६
व्यानाय स्वाहेतिद्वितीयाहुतिकथनम्					
अपानाय स्वाहेतितृतीयाहुतिकथनम्					
समानाय स्वाहेतिचतुर्थाहुतिकथनम्	...	२०-२३	४५६	४५८	
उदानाय स्वाहेतिपञ्चमाहुतिकथनम्					
एवंविदोऽग्निहोत्रफलम्	...	...	...२४	४५८	४६२

अथ पष्ठः प्रपाठकः ।

सद्विद्योपदेशार्थमाख्यायिका	...	...	१	४६३	४७२
अन्यपक्षनिरसनपूर्वकस्वमतोपन्यासः	...	...	२	४७२	४७७
ब्रह्मव्यतिरिक्तेतरसर्वस्यापि तेजोब्रह्मात्मकबीजव्रण-					
प्रसूतत्वम्	...	...	...३-४	४७८	४८४
अज्ञाद्यशितं त्रेधा भवतीति	...	...	...	५	४८४
मक्ष्यमाणस्याणीयमागो मज्जादिर्मवसीति	...	...	...	६	४८५
षोडशकलपुरुषोपदेशः	...	...	...	७	४८६
सुपुत्तिकालस्थित्युपदेशः	...	...	...	८	४९५
सुपुत्तौ प्रजानां सत्संपत्तिर्न अज्ञेयेति मन्वानस्य					
श्वेतकेतो रसदृष्टान्तेनोपदेशः	...	...	...	९	५११
सुप्तोत्थितस्य गृहादागतोऽस्मीतिप्रतिसंधानवस्तुषु-					
सिदशायां परमात्मनि संपन्नस्य सुषुप्त्यनन्तरं					
सत आगतोऽस्मीति प्रतिसंधानं स्यादिति शङ्क-					
मानस्य श्वेतकेतोर्नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	...	...	...१०	५१२	५१३
देहवियोगसमये जीवस्य नाशः कस्मान्न भवती-					

त्याशङ्क्यमानस्य श्वेतकेतोर्वृक्षदृष्टान्तेनोपदेशः	११	५१४	५१५
सच्छब्दितस्यानेकब्रह्माण्डहेतुत्व आशङ्क्यमानस्य			
श्वेतकेतोर्वृक्षदृष्टान्तेनोपदेशः...	१२	५१५	५१६
कारणानुगतस्य परमात्मनोऽनुपलम्भे शङ्क्यमानस्य			
श्वेतकेतोर्लवणदृष्टान्तेनोपदेशः...	१३	५१६	५१७
सर्वव्यापिनः सच्छब्दितस्याधगत्युपायप्रदर्शनार्थं			
गन्धारदेशानीतपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः...	१४	५१८	५२०
देहराहित्योपजीविनी ब्रह्मसंपत्तिरपि न श्रद्धेयेति			
मन्यानस्य श्वेतकेतोर्मुर्मुर्पुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	१५	५२०	५२१
सत्प्रभूतं सवात्मकत्वमनुसंधानस्यैवानर्थनिवृत्ति-			
रिति चौरपरशुग्रहणदृष्टान्तेन कथनम्...	१६	५२१	५२५

अथ सप्तमः प्रपाठकः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः...	१	५२५	५२८
वाङ्मनासो भूयसीति...	२	५२८	५२९
मनो वाचो भूय इति...	३	५३०	५३०
संकल्पो मनसो भूयानिति...	४	५३१	५३३
चित्तं संकल्पाद्भूय इति...	५	५३३	५३४
ध्यानं चित्ताद्भूय इति...	६	५३४	५३६
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति...	७	५३६	५३७
बलं विज्ञानाद्भूय इति...	८	५३७	५३८
अन्नं बलाद्भूय इति...	९	५३८	५३९
आपोऽन्नाद्भूयस्य इति...	१०	५३९	५४०
तेजोऽद्भ्यं भूय इति...	११	५४०	५४१
आकाशस्तेजसो भूयानिति...	१२	५४१	५४२
स्मरणमाकाशाद्भूय इति...	१३	५४२	५४३
आशा स्मरणाद्भूयसीति...	१४	५४३	५४३
प्राण आशाया भूयानिति...	१५	५४४	५४६
सत्यं त्वेयं विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः...	१६	५४७	५४८
विज्ञानं त्वेयं विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः...	१७	५४८	५४९
मतिस्त्येयं विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः...	१८	५४९	५४९

श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदेशः	...	...१९	५५०	५५०
निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदेशः	...	...२०	५५०	५५०
कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदेशः	...	...२१	५५१	५५१
सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	...	...२२	५५१	५५१
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्युपदेशः	...	...२३	५५२	५५२
भूमात्पयोः स्वरूपकथनम्	...	...२४	५५३	५५५
सर्वात्मभूतस्य भूम्न उपासनप्रकारः...	...	२५-२६	५५६	५५९
उपासकः सात्त्विकाहारसेवी भवेदित्युपदेशः	...	२६	५६०	५६२

अथाष्टमः प्रपाठकः ।

दहरविद्योपासनम्	...	...	...	...	१	५६३	५७२
दहरविद्योपासनफलम्	...	...	...	...	२	५७२	५७४
असत्यापिहितसत्योपासनं नामाक्षरोपासनं च	...	...	...	...	३	५७४	५७९
सेतुरुपात्मोपासनम्	...	...	...	...	४	५७९	५८१
ब्रह्मचर्यप्रशंसा...	...	...	...	...	५	५८१	५८३
मूर्धन्यनाडीगमनप्रशंसा	...	...	...	...	६	५८४	५८७

अथ प्रत्यगात्मविद्या तत्रेन्द्रविरोचनयोः प्रजाप-

तिसकाशं गमनम्	...	...	...	...	७	५८७	५९०
इन्द्रविरोचनयोरुद्देशाव आत्मदर्शनम्	...	...	...	...	८	५९०	५९३
इन्द्रस्य पुनरागमनम्...	...	...	...	...	९	५९३	५९५
इन्द्राय स्वप्नपुरुषोपदेशः	...	...	...	...	१०	५९५	५९६
सुषुप्तपुरुषोपदेशः	...	...	...	...	११	५९६	५९८
मर्त्यशरीराद्युपदेशः	...	...	...	...	१२	५९८	६०६
श्यामाच्छबलमिति मन्त्रः	...	...	...	...	१३	६०७	६०८
कारणत्वेनाऽऽकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	...	...	...	...	१४	६०८	६१०
परम्परागतमात्मज्ञानमित्युपदेशः	...	...	...	...	१५	६१०	६१२

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता

छान्दोग्योपनिषत् ।

अतसीगुच्छसच्छायमश्रितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥
श्रीशैलपूर्णवंशाधिकौस्तुभस्य जगद्गुरोः ।
श्रीमतस्तातपार्यस्य चरणौ शरणं वृणे ॥ २ ॥
श्रीतातगुरुसेवातवेदान्तयुगलाशयः ।
घातस्नानन्तगुरुः श्रीमाञ्जयेसे मेऽस्तु भूपसे ॥ ३ ॥
परसेवाचैमवाहृब्धा मया परमहंसता ।
तमहं शिरसा धन्दे परकालमुनीश्वरम् ॥ ४ ॥
व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्पान्गुरुनपि ।
छन्दोगोपनिषद्भाष्यां करवाणि यथामति ॥ ५ ॥

ब्रह्मविद्योपचिकं कर्माङ्गविषयमादावुपासनमुपदिश्यते—

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ।

उद्गीथमक्त्यवयवभूतमोमित्येतदक्षरमुपासीतेत्यर्थः । ओमित्यक्षरस्यो-
द्गीथत्वासंभवेन सामानाधिकरण्यार्थमुद्गीथपदस्य वाऽक्षरपदस्य वा
मुख्यार्थत्यागेन लक्षणायां समाश्रयणीयायामेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यान-
मित्युपसंहारानुगुण्यादुद्गीथशब्दस्य जघन्यतया च तस्यैवोद्गीथावयव-
लक्षकत्वं युक्तं न तु मुख्यस्योमित्येतदक्षरमित्यस्योकारावयवयुक्तोद्गीथलक्ष-
कत्वं युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्दप्रतिपाद्यत्वे
हेतुमाह—

ओमिति ह्युद्गायति ।

लोक ओमिति ह्यारभ्यैवोद्गायति । अत उद्गीथावयवत्वादुद्गीथशब्द-
प्रतिपाद्यत्वं युक्तमित्यर्थः ।

तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

तस्याक्षरस्यैवमुपासनमेवं विभूतिरेवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानं
क्रियत इति शेषः ॥ १ ॥

एषां भूतानां पृथिवी रसः ।

एषां स्थावरजङ्गमात्मकभूतानां पृथिवी रसः परायणं भूतानां पृथिव्याधारकत्वादिति भावः ।

पृथिव्या आपो रसः ।

तस्या जलप्रकृतिकत्वादिति भावः ।

अपामोषधयो रसः ।

तत्परिणामत्वादिति भावः ।

ओषधीनां पुरुषो रसः ।

अन्नपरिणामत्वाच्छरीरस्येति भावः ।

पुरुषस्य वाग्रसः ।

पाचोऽत्युपकारकत्वादिति भावः ।

वाच ऋग्रसः ।

ऋचां गन्मीरार्धकत्वादिति भावः ।

ऋचः साम रसः ।

गीतिसारत्वात्साम्रामिति भावः ।

साम उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

भाष्यत्वात्सार इत्यर्थः । अत्रोद्गीथशब्देनोद्गीथावयव ओंकार उच्यते ॥ २ ॥

स एष रसानां रसतमः परमः ।

स एष ओंकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयितो रसः ।

पराध्वोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

पराध्वः परस्य ब्रह्मणोऽर्धमर्धशब्दः स्थानवाची स्थानमहंति स परार्धः । उन्द्रासि चेति यत् । ब्रह्मवदोंकारस्याप्युपास्यत्वादिति भावः । अष्टमोऽष्टमुद्गीथः । पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रस इति परिगणना-
यामष्टम इत्यर्थः । यदुद्गीथो य उद्गीथ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम उद्गीथो रस इत्यृक्सामोद्गीथानां
प्रस्तुतत्वात्तानि विमृशति कतमा कतमङ्गिति—

कतमा कतमर्क ।

कतमा कतमेति वीप्साऽऽदरार्था का ऋगित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

कतमत्कतमत्साम कतमः कतम

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

प्राचीनैर्विमर्शः कृतो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

विमर्शनिष्पन्नमर्थमाह—

वागेवर्क प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ।

ऋचो वागिन्द्रियोच्चारणसाध्यत्वाद्वागेवर्कः । सामगानस्य प्राणरूप-
श्वासधारणसाध्यत्वात्प्राण एव साम । उद्गीथमवस्यव्यवत्वादोमित्यक्ष-
रमेवोद्गीथ इत्यर्थः ।

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्च ।

खीलिङ्गशब्दवाच्यतया वाचः खीत्वं, प्राणस्य पुंलिङ्गशब्दवाच्यतया
पुंस्त्वमिति भावः ।

ऋक्च साम च ॥ ५ ॥

अत्रापि तदेतन्मिथुनमित्यनुपज्यते । उक्तरीत्या वाक्प्राणयोर्मिथुन-
त्वेन तद्विमिश्रत्वेन कर्त्तामयोरपि मिथुनत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते ।

ऋक्सामात्मकं तदेतन्मिथुनमोमित्यस्मिन्नक्षर उद्गीथावयवभूते संसृ-
ज्यते । उद्गीथस्य गार्कटसाममक्तिरूपत्वेन कर्त्तामरूपतयोद्गीथावयवप्रण-
वस्य कर्त्तामाभ्यां संसृष्टत्वात्तदात्मकमिथुनेन संसृष्टत्वमित्यर्थः । वाक्प्रा-
णात्मकमिथुनाध्यासविशिष्टकर्त्तामसंसृष्टतयोद्गीथावयवप्रणवोपासनं कर्त्त-
व्यमित्यर्थः ।

यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो

वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

यदा द्वंपती मिथुनीभूतौ ग्राम्यधर्माय संसृज्येयातां तदाऽन्योन्यकाम-

प्रापकत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । मिथुनाविति पुंस्त्वद्वियचने छान्दसे ततश्चो-
कारोऽपि स्वात्मसंसृष्टमिथुनेन कामप्रापक इति भावः ॥ ६ ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता स्योपास्योत्कारवद्यजमानकामप्रापक इत्याह—

आपयिता ह वै कामानां भवति य एत-

देवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

कामाप्त्वादिविशिष्टोद्गीथावयवोपासनस्य यजमानगतकामाप्तिरेव
फलमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् ।

ओंकारोऽनुज्ञाक्षरमित्यर्थः ।

तदेवोपपादयति—

यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह ।

लौके ह्यनुज्ञां प्रयच्छन्पुरुष ओमित्यनुजानाति ।

एषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा ।

लौके समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां प्रयच्छति । अतोऽनुज्ञारूपस्योत्कारस्य
समृद्धिमूलकत्वादनुज्ञारूप ओंकार एव समृद्धिरित्यर्थः ।

एवं समृद्धिगुणविशिष्टोत्कारोपासनस्य फलमाह—

समर्पयिता ह वै कामानां भवति य

एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

यजमानस्य कामसमृद्धिं करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उपास्यमोत्कारं प्ररोचनार्थं स्तोति—

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ।

तेन प्रकृतेनोपास्येनोत्कारेण त्रयी विद्या त्रयीविहितं कर्म प्रव-
र्तत इत्यर्थः ।

तदेवोपपादयति—

ओमित्याथावयव्यामिति शस्मत्योमित्युद्गायति ।

ओंकारपूर्वकत्वादाभायणशंभनोद्गानानामित्यर्थः ।

किमित्पोंकारपूर्वकमेवाऽऽधावणादिकं क्रियत इत्यत्राऽऽह—

एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

रसेन सारभूतेन महिम्ना आहात्म्येन युक्तस्पोंकारलक्षणस्यापचित्यै-
पूजार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मन्वनेवंविद्धिरपि कर्मणोऽनुष्ठीयमानत्वदर्शनाद्विद्याया वैषष्ट्यमि-
त्याशङ्क्य सत्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिरपि लोक ओंकारेण कर्मानुष्ठीयतेऽ-
थापि विद्याविद्ये विलक्षणफले । विद्यया क्रियमाणं हि कर्म धीर्य-
वत्तरं भवति, अतादृशं तु न तथेत्याह—

तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद ।

नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति

श्रद्धयोपनिषदा तदेव धीर्यवत्तरं भवति ।

विद्योपासनं श्रद्धाऽऽस्तिकपद्धतिः । उपनिषच्छब्देनोपनिषज्जन्यं
ब्रह्मात्मकज्ञानमुच्यते । कर्मणो धीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मन्तराप्रति-
बन्धफलकत्वम् ।

इति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

रसतमत्वकामाप्तिरसमुद्धिगुणकत्वादिभिरुक्तप्रकारैर्विशिष्टमभिहितमु-
पासनं सर्वमेतदक्षरविषयकमेवेत्यर्थः । ततश्चोपास्यमेदशङ्का न कार्येति
भावः । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयाधिकरणान्पुष्पन्यस्यन्तेऽङ्गपादे ।
'स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः' [छा० १ ।
१ । ३] इत्येवंजातीयकानाम् 'इयमेव जुहुः स्वर्लोक आहवनीयः'
इत्यादिवाक्यवत्सत्तावकत्वमेव न तु रसतमत्वादिलक्षणोपास्यगुणसमर्प-
कत्वम् । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति नोपासनं विधीयते । उद्गी-
थविधिसिद्धानुष्ठानौपयिकज्ञानसामान्यवाची ह्युपासनशब्दः । अतोऽ-
नुवाद एव । ततश्च रसतमत्वादिवाक्ये सममिव्याहृतविध्यभावेन तदे-

जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतिलाक्षिते ।

कल्प्यादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ॥

इत्युक्तन्यायेन श्रुत्यर्थभूतायाः पदत्वजातेर्लक्ष्याया व्यक्तेश्चापरित्यागेन पदश्रुत्यबाध इत्युक्तरीत्योद्गीथश्रुतेरप्यबाधात्तत्तच्छाखागतोद्गीथमात्राधिपत्यमेवेति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘अङ्गावचद्वास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ।’ [ब्र० सू० ३ । ३ । ५५] तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । उद्गीथाद्यङ्गावचद्वा उपासनास्तत्तच्छाखागतोद्गीथम्यत्किञ्च न व्यवतिष्ठेरज्ञापि तु प्रतिशास्त्रं संबध्येन् । शुक्लं पदमानयेत्यादौ शुक्लपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टैकार्थप्रत्यायनायाविशेषप्रवृत्तश्रुतेः पीडनेऽपि प्रकृते तादृशबाधकामवेनाविशेषप्रवृत्तोद्गीथश्रुतेः संनिधिमात्रेण संकोचासंभवाच्छाखान्तरगतः क्रतुमध्ये प्रयुज्यमान उद्गीथः शाखान्तरोक्तोपासनप्रकारेणाप्युपास्य इत्यर्थः । ‘मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ।’ [ब्र० सू० ३ । ३ । ५६] शाखान्तरान्नातानां मन्त्रादीनां शाखान्तरान्नातक्रतुसंबन्धवच्छाखान्तरगतोपासनानामपि शाखान्तरगतोद्गीथसंबन्धे विरोधाभावादिति स्थितम् । तथा गुणोपसंहारपादे ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुरासीत् ।’ इत्यादिना विहितानामङ्गावचद्वा उपासनानामव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिजुहूपस्थापितक्रतुफलनिराकाङ्क्षपर्णतादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धुद्गीथापस्थापितक्रतुफले नैराकाङ्क्षयात् । ‘तदेव धीर्यवत्तरं भवति’ [छा० १ । १ । १०] इति धीर्यवत्तरत्यादिश्रवणानामर्थवात्त्वाद्गीहिप्रोक्षणपर्णतादिवद्वृत्त्यादुपासनानि क्रतौ नियमेनोपाक्षेपानीति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्’ [ब्र० सू० ३ । ३ । ४२] निर्धारणं निश्चयेन मनःसंस्थापनं ध्यानमित्यर्थः । तस्योपासनस्यानियमो नियमेनानुष्ठानं ‘तेनोमौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद’ [छा० १ । १ । १०] इत्यनियमदर्शनात् । तस्योपासनस्य प्रबलकर्माप्रतिबन्धरूपधीर्यवत्तरत्वलक्षणफलान्तरवत्त्वेन कर्माङ्गत्वायावादित्यर्थः । अयं भावः—पर्णतोदुम्बरतादिस्थले विधिविमक्त्यश्रवणादर्थवादेनैव विधिशक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलसमर्पणे विरम्य व्यापाराद्वाक्यं मिश्रेत । उपासनायां तु विस्पष्टविधिश्रवणान्न फलविधित्वेऽपि वाक्यभेदशङ्का । अतः पर्णतोदुम्बरतादिविध्यपेक्षयोपासनविधेर्वैयर्थ्यात्फलविधित्वं संभवतीति स्थितम् । तथाऽङ्गनादे मुक्तिव्यतिरिक्तफलकोपासनाना-

मुद्गीथविद्यारहितयज्ञादिकर्मनिष्पाद्यानामपि यज्ञादिरूपसाधननिष्पत्तौ सत्यां विलम्बे हेत्वभावादिह जन्मन्येव निष्पात्तिरिति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ।' [अ० सू० ३ । ४ । ५१] मुक्तिव्यतिरिक्तफलकमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबन्धे प्रतिबन्धाभावा ऐहिकमिहैव जन्मनि भवमिहैव जन्मनि भवति । सति प्रतिबन्धे जन्मा-
न्तरे । न च प्रतिबन्धासंभवः शङ्कनीयः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव यीर्यवत्तरं भवति ।' [छा० १ । १ । १०] इत्युद्गीथविद्यायाः प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धफलत्वावेवनेन प्रबलकर्मान्तर-
प्रतिबन्धस्यानुज्ञातत्वात् । न च 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
षन्ति' [अ० ४ । ४ । २२] इति यज्ञादेर्वदनसाधनत्वश्रवणात्कारीर्य-
मिचारादिवन्नियतेहिकत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । शुष्यच्छालि-
संपत्तिवैरिविशेषविपत्तिफलकत्वेन विहितानां तेषां नियतेहिकत्वेऽपि
'विद्यासाधनयज्ञादिकर्मणां सज्जन्मनि विद्योद्देशेनाविहिततया पश्चा-
दिकलकचिन्नेष्ट्यादिवन्नियतेहिकत्वाभावात्, पूर्वतन्त्रे चतुर्धाध्याये
योगसिद्ध्यधिकरणे तथा निर्णयित्वादिति स्थितम् । तथा तदुत्तरा-
धिकरणे पक्षानुरूपो षलिरिति न्यायेन बलवत्कर्मसाध्यानां मुक्तिफल-
कब्रह्मोपासनानां प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धासंभवान्नियतेहिकत्वमेवेति पूर्व-
पक्षे प्राप्त उच्यते—'एवं मुक्तिफलानियमस्तद्वस्थावधृतेस्तद्वस्थावधृतेः'
[अ० सू० ३ । ४ । ५२] मुक्तिफलकविद्यानामप्येहिकत्वनियमो नास्ति ।
अप्रस्तुतप्रतिबन्धत्वरूपावस्थाया विशेषेण तन्नाप्यवधृतत्वात्तन्नापि प्रच-
लानां ब्रह्मविदपचारादिप्रतिबन्धकानां संभवात् । हिरुक्तिरध्यायसमा-
प्यर्था । प्रकृतमनुसरामः ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उद्गीथाद्येव ओङ्कारे मुख्यप्राणहृदि विधातुमाख्यायिकां प्रस्तौति—
देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्याः ।

द्विविधाः प्राजापतिमुता देवासुरा यस्मिन्काले परस्परं युद्धं कृत-
वन्त इत्यर्थः । प्राजापत्या इत्यपत्यार्थे दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदा-
ण्य इति ण्यः ।

तद्ध देवा उद्गीथमाजहूरनेनैनानभिषाविष्याम इति ॥ १ ॥

तदा देवा अनेनोद्गीथावयवेनोङ्कारेणोपासितेनासुराऽप्येष्याम इत्य-
भिसंधायोद्गीथं प्राणमुपायत्वेन स्वीकृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचकिरे ।

ते देवा घ्राणेन्द्रियत्वेनोद्गीथमुपासितवन्त इत्यर्थः । नासिकायां मर्बं
नासिक्यं शरीरावयवाच्चेति यत् ।

तः हासुराः पाप्मना विविधुः ।

तं नासिक्यं प्राणमसुराः स्वकीयेन पाप्मना संयोजितवन्तः पापहेतु-
मृतवृत्त्या संयोजितवन्त इति यावत् ।

तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च

दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

तस्मात्पापसंसर्गाद्धेतोः पुरुषो घ्राणेन सुरभि च दुर्गन्धि चोभयं
जिघ्रति । तस्मान्नासिक्यः प्राणः पापविद्ध एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचकिरे ताः हासुराः

पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यं

चानृतं च पाप्मना ह्येष विद्धा ॥ ३ ॥

पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचकिरे तद्धासुराः

पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं

चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥

अदर्शनीयममेध्यादिकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचकिरे तद्धासुराः

पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रव-

णीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥

अश्रवणीयं पापवचनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचकिरे तद्धासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयः संकल्पयते संकल्पनीयं
चासंकल्पनीयं च पाप्मना होतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

असंकल्पनीयं पापमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ ह य एवायं मुख्यः

प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचकिरे ।

उद्गीथावयवमोकारं मुख्यप्राणस्येनापासितवन्त इत्यर्थः ।

तः हासुरा कृत्वा विदध्वंसुः ।

तं मुख्यप्राणं पाप्मना येन प्रवृत्ता असुरास्तं प्राप्य स्वयमेव विदध्वंसुर्विध्यस्ता अभवन्नित्यर्थः । तत्र वृष्टान्तमाह—

यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेतैवम् ॥ ७ ॥

आखण्यत इत्याखणं मृत्पिण्डः । यथा मृत्पिण्डोऽश्मानं प्राप्य विध्वंस्तो भवति एवमिति व्यासार्थव्याख्यातम् । आखणमिति च्छान्दसं णत्वं नपुंसकत्वं च ॥ ७ ॥

एतद्विद्यायाः फलमाह—

यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते

एवमसं विध्वंसते य एवंविदि

पापं कामयते यश्चैनमभिदासति ।

एवंविदि एतद्विद्यानिष्ठे यः पापं कर्तुं कामयते । यश्चैनमभिदासति हिनस्ति सोऽश्मप्राप्तलोहवद्व्यस्तो भवतीत्यर्थः । दापयन इत्यतो दोऽपराण्डन इत्यतो वा लेटि मिच्यदुलं लेटीति सिपि दासतीति रूपम् ।

स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

न एष एतद्विद्यानिष्ठे पापकामोऽश्मप्राप्ताखण इत्यर्थः । एतेन खनो य चेति यप्रत्ययस्य करणाधिकरणयोरित्यनुवृत्त्या कमण्यमायात्करणार्थ

एव घप्रत्ययो वक्तव्यः । अत आखणशब्दस्याश्मविशेषणत्वमेव वक्तव्यम् । खननसाधनतया दृढमश्मानं प्राप्य यथा लोटादिकं ध्वंसत इति हि तस्यार्थः । अत एव स एषोऽश्माखण इति वाक्यशेषेऽश्मविशेषणत्वमेवाऽऽखणस्य श्रूयत इति शङ्काऽपास्ता । धाजसनेयके समानप्रकरणे 'यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत' [वृ० १।३।७] इति भवणेन तत्समानार्थत्वस्य वक्तव्यतयाऽऽखणशब्दस्य लोष्टवाचित्वस्यैवोचितत्वात् । बहुलग्रहणेन कर्मण्यपि घप्रत्ययस्योपपत्तेः । इतरथा कर्तृवाचिपदाध्याहारप्रसङ्गात्स एषोऽश्माखण इत्यत्राश्माखणशब्दस्य समस्तस्याश्मप्राप्ताखणवाचित्वेनाश्मशब्दसामानाधिकरण्येनाऽऽखणशब्दस्याश्मविशेषणत्वामावात्पूर्ववाक्ये नपुंसकलिङ्गनिर्विष्टस्यापि स एष इति पुंलिङ्गसामानाधिकरण्येनाऽऽखणशब्दस्य पुंलिङ्गस्योपपत्तेश्चेति ब्रह्मण्यम् ॥ ८ ॥

इतरप्राणाद्यपेक्षया तस्य घेयम्यमाह—

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि च विजानाति ।

एतेन मुख्यप्राणेनेत्यर्थः । पुरुष इति शेषः । तत्र हेतुमाह—

अपहतपाप्मा ह्येषः ।

स्पष्टोऽर्थः ।

तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति ।

तेनैव हेतुना तस्यापहतपाप्मत्वादेव प्राणान्तरवदात्मंमरित्वा प्राणास्वाशितपीतादिनेतरान्प्राणान्क्षतीत्यर्थः ।

एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति ।

यत एव घ्राणादिप्राणसमुदायो मुख्यप्राणाशितपीतलब्धसत्ताकाऽत एवान्ततो मरणकाले मुख्यप्राणाशितादेरभावेनैतमावित्त्वाऽलब्धोत्क्रामतीत्यर्थः । विद्वल लाम इति हि धातुः ।

व्याददात्येवान्त इति ॥ ९ ॥

अन्ततो मरणकाले सर्वप्राणानामुत्क्रमणादेवाऽऽप्यव्यादानं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचके ।

तमध्यस्तप्राणभावमुद्गीथावयवमोंकारमङ्गिरा ऋषिरुपासांचक इत्यर्थः । केचित्त्वङ्गिरसोपास्यमेव मुख्यप्राणमाङ्गिरसं वदन्तीत्याह—

एतमु एवाऽऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यदसः ॥ १० ॥

अङ्गानां प्राणाधीनस्थितित्वेन प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमिति भावः । अङ्गरसमाङ्गिरसं वदन्ति परोक्षप्रियत्वाद्देवानामिति भावः ॥ १० ॥

तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचके ।

तेनाऽऽङ्गिरसत्वेन गुणेन बृहस्पतिरुपासितवानित्यर्थः ।

एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि

बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥

वाग्निन्द्रियस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वादिना बृहत्त्वम् । तस्य च मुख्यप्राणाधीनत्वात्प्राणस्य वाक्पतित्वम् । अत उपास्यस्यैव बृहस्पतित्वं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

तेन तं हायास्य उद्गीथमुपासांचके ।

तेन बृहस्पतित्वेनायास्य ऋषिरुपासितवानिति ।

एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्यायदयते ॥ १२ ॥

आस्यान्मुसादयते निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार ।

तेन पूर्वोक्ताङ्गिरसत्वबृहस्पतित्वायास्यत्वादिगुणविशिष्टतया दलभ्युतो बकनामोपासितवानित्यर्थः ।

स ह नैमिषीयाणामुद्रात्ता बभूव ।

स्पष्टोऽर्थः ।

स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥

स दाल्भ्यो बरु एभ्यो नैमिषीयेभ्यो यजमानेभ्यः शत्रुपरामवादीन्कामानानेन विद्यामाहात्म्यात्संपादितवानित्यर्थः । आगायति स्म 'उद्गमे' इति उद्गमतेऽपि ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य
एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ।

एवमुपासको यजमानकामानां गानेन संपादयिता भवतीत्यर्थः ।

इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयः

खण्डः ॥ २ ॥

अध्यात्ममुद्गीथोपासनं समाप्तमित्यर्थः । आत्मशब्देनेन्द्रियमनःप्राणा-
दिसंघात उच्यते । अध्यात्ममात्मनीत्यर्थः । आत्मविषयमिति पाषत् ।
एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणं लिख्यतेऽङ्गपादे । ऋत्विक्परि-
क्रयस्याङ्गानुष्ठानमात्रार्थत्वाद्ङ्गावबन्धोपासनानां च 'तन्निर्धारणानियम-
स्तद्वृत्तेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम्' [ब० सू० ३।३।४२] इतिसूत्रोक्त-
न्यायेनानङ्गत्वाच्छास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायेन यजमानगामिफलसाध-
नमूतोपासनस्य यजमानेनैव कर्तव्यत्वात् । 'गोदोहनेन पशुकामस्य
प्रणयेत्' इतिश्रुतपञ्चमर्थगोदोहनादेरनङ्गत्वेऽप्युत्तिकर्तृकप्रणयननिर्वाह-
कस्य गोदोहनस्य यजमानेनोपादानुमशक्यतयात्तिकर्तृकत्वेऽप्युद्गातृकर्तृक
उद्गीथे यजमानस्योपासनसंभवादुपासनं यजमानकर्तृकमेव । औद्गात्रस-
माख्यानं तु शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायविरोधादुपेक्षणीयम् । अतः
फलस्य स्वामिगतत्वात्फलस्वामियजमानकर्तृकमेवोपासनमित्यात्रेयमत-
मिति 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः' [ब० सू० ३।४।४४] इति
सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा, उपासनान्यप्युत्तिकर्माण्येव स्युः । प्रयोगाङ्गस्य-
त्विजः प्रयोगान्तःपात्युद्गीथाद्युपासनेऽपि तत्कर्तृकत्वसंभवात् 'तं ह
वको दात्म्यो विदांचकार । स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः
कामानागायति' [छा० १।२।१३] इत्युद्गातृदात्म्यागतविद्याया
यजमानकामसंपादकत्वदर्शनलिङ्गान्वात्तिकर्तृकमेवोपासनम् । न चात्तिक-
र्तृजोपासनस्य फलमुत्तिग्गतमेव स्यादिति शक्यशङ्कम् । ऋत्विजां परार्थ-
तया तेषां वचनमन्तरेण फलसंबन्धानुपपत्तेः । 'यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज
आशिषमाशासते यजमानायैवैतामाशिषमाशासते' [शत० १।३।१।२६]

अथाधिदैवतम् ।

उद्गीथस्योपासनमुच्यत इति शेषः । अधिदैवतं देवतायामित्यर्थः ।
देवताविषयमिति यावत् ।

य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत ।

आदित्यदृष्टचोद्गीथमुपासीतेत्यर्थः । कर्माङ्गमूतोद्गीथापेक्षया कर्मरि-
ष्यस्याऽऽदित्यस्योत्कृष्टत्वादपकृष्ट उत्कृष्टदृष्टेरेव न्याय्यत्वादादित्यदृष्टचो-
द्गीथस्योपास्यत्वं द्रष्टव्यम् । अयमर्थः 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः'
[ब० सू० ४ । १ । ६] इत्यधिकरणसिद्धः । तच्चाधिकरणं बृह-
दारण्यकप्रकाशिकायामुपन्यस्तं तत्रैवानुसंधेयम् । उद्गीथेऽध्यस्यमान-
स्याऽऽदित्यस्योद्गीथसाम्यमाह—

उयन्वा एष प्रजाभ्य उद्रायति ।

उयश्स्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै

भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

यैशब्दोऽवधारणे एष आदित्य उद्गच्छन्नेव प्रजानामर्थप्रकाशनं
कुर्वन्नुद्गायतीष भवति । उद्गीथोऽपि प्रजानामुद्गायतीष भवतीत्यर्थः ।
उयन्नेवाऽऽदित्यस्तमोजनितं प्राणिनां भयमपहन्ति । तमोभयापहन्तृ-
त्वगुणविशिष्टतयोद्गीथ आदित्योपासनस्य फलमाह—अपहन्तेत्यादि ।
अन्धकारादिप्रयुक्तभयापहन्ता भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

समान उ एवायं चासौ च ।

अध्यात्मप्रकरण उक्तोऽयं प्राणश्चाधिदैवतप्रकरण उच्यमानोऽसावा-
दित्यश्च समान एवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति—

उष्णोऽयमुष्णोऽसौ ।

अयं प्राण उष्ण उच्छ्वासस्योष्णतयोपलभ्यमानत्वात् । उष्णोऽसौ
सवितुश्चोष्णत्वं स्पष्टमेवेति भावः ।

स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुम् ।

इमं प्राणं स्वर इत्याचक्षते । स्वरो गन्तेत्यर्थः । स्वं शब्दोपतापयोरि-
पस्माद्धातूनामनेकार्थत्वात्कर्तर्येचि रूपम् । अमुमादित्यं स्वर इति

प्रत्यास्वर इति चाऽऽचक्षते । उदयास्तमययोगमिनप्रत्यागमनवत्त्वात् । प्राणस्य वायुरूपतया सदागतित्वेन प्रत्यागमनाभावान्न प्रत्यास्वरसंज्ञेति भाषः । अतः स्वरसंज्ञावत्त्वादौष्ण्याच्च प्राणादित्यौ परस्परसमानावित्यर्थः ।

तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

तस्मादुभयोरपि समत्वादिमं प्राणं वाऽमुमादित्यं वैतमेतादृशगुणकमुद्गीथमुपासीत । उद्गीथेऽध्यस्तमुपासीतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमाह—

अथ खलु ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत ।

उद्गीथं ध्यानत्वेनोपासीतेत्यर्थः । को ध्यान इत्यत्राऽऽह—

यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपा-

नोऽथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यानः ।

पुरुषो मुखनासिकेन यत्प्राणिति यं वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणा-
रूपो वायोवृत्तिविशेषः । मुखनासिकेन यं वायुमन्तराकर्षयति सोऽपानारूप-
वृत्तिविशेषः । तयोरन्तर्वृत्तिविशेषरूपः संधिर्व्यान इत्यर्थः । उद्गीथे
ध्यानाध्यासहेतुमाह—

यो ध्यानः सा वाक् ।

वाचो ध्याननिर्वर्त्यत्वाद्वाग्ध्यान एवेत्यर्थः । वाचो ध्याननिर्वर्त्यत्व
युक्तिमाह—

तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥

तस्माद्वाचो ध्याननिर्वर्त्यत्वादेव हेतोः श्वासमोक्षाकर्षणलक्षणप्राणा-
पानौ विनैव तत्संधिरूपया ध्यानवृत्त्या वाचमभिव्याहरतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

या वाक्सर्कतस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति

यर्कतत्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति यत्साम

स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचायति ॥ ४ ॥

अप्राणताऽनपानता पुंसः कियमाणत्वादेव ध्यानस्य वागृक्सामो-
द्गीथानां चैक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवान्ति कर्माणि
यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष
आयमनमप्राणन्ननपानस्तानि करोत्ये-
तस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

लोकेऽग्निमन्थनमर्यादाधायनदृढधनुरारोपणादिवीर्यवत्तराणि कर्माणि
व्यानसाध्यान्पेव । अतो हेतोरुद्गीथाख्यवीर्यवत्कर्मणोऽपि व्यानसा-
ध्यत्वाद्यानमेवोद्गीथमुपासीतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ स्तलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति ।

घ्राणपुद्गीथनामानुप्रविष्टान्यक्षराण्येवोपासीतेत्यर्थः ।

प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति ।

उदित्यक्षरे प्राणबुद्धिः कार्येत्यर्थः । तत्र हेतुः प्राणेन ह्युत्तिष्ठति ।

वाग्मीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते ।

गीरित्यक्षरे वाग्बुद्धिः कार्या । वाचो गीःशब्दवाच्यत्याद्वीरित्यसं-
वागव्यासाधिष्ठानत्वमुपपद्यत इति भावः ।

अन्नं धम् ।

धमित्यक्षरेऽन्नबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—

अन्ने हीदः सर्वः स्थितम् ॥ ६ ॥

अन्नस्य सर्वस्थानत्वेन चकारवत्त्वसाम्यात्प्रशब्देऽन्नबुद्धिर्युज्यत इति
भावः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमाह—

यौरिवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी यमा-

दित्य एवोद्गायुर्गिरिस्थः सामवेद

एवोयजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थम् ।

उदक्षरे ब्रुलोकादित्यसामवेदवृष्टिर्गिरक्षरेऽन्तरिक्षवायुयजुर्वेदवृष्टिस्-
मक्षरे पृथिव्यग्न्यवेदवृष्टिश्च कार्येत्यर्थः । उक्तस्य चतुर्विधस्योद्गीथनाम
क्षरोपासनस्य फलमाह—

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहम् ।

वागस्या उपासकाय सकामाय दोहं दोग्धि । कं दोहमित्यत्राऽऽह—
यो वाचो दोहः ।

वाक्साध्यं फलमित्यर्थः । फलान्तरमप्याह—
अन्नवानन्नादो भवति ।

प्रभूताज्ञो वींताग्निश्च भवतीत्यर्थः ।

य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥
स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत ।

आशीःसमृद्धिहेतुभूतान्युपासनानीति मत्वोपासनं कुर्यादित्यर्थः ।
कृषामुपासनं कार्यमित्यत्राऽऽह—

येन साम्ना स्तोप्यन्स्यात्तन्नामोपधावेत् ॥ ८ ॥

उपधावेच्चिन्तयेदुपासीतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्यामृचि तामृचम् ।

यस्यामृचि साम्ना स्तोप्यन्स्यात्तामृचं चिन्तयेदित्यर्थः ।

यदार्पयं तमृषिम् ।

अपिसंबन्धपार्पयमृषिहृष्टमित्यर्थः । यस्याऽऽर्पयं यदार्पयं शिवमा-
वतवत्समाप्तः । साम यदृषिकं तमृषिं चिन्तयेदित्यर्थः ।

यां देवतामग्निष्टोप्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

येन च्छन्दसा स्तोप्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेत् ।

छन्दो गापऽयादिकमित्यर्थः ।

येन स्तोमेन स्तोप्यमाणः

स्याच्च स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षण ऋक्संख्याविशेषः ॥ १० ॥

यां दिशमग्निष्टोप्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

यदिदिग्भिमुखतया स्तोप्यन्स्यात्तां दिशं च ध्यायेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परि-
पश्येदेवं पर्यपश्यद्वाचि साम्नि यजुषि ।

उशब्दो निरर्थकः । तान्देवान्कर्मपरान्यथा मत्स्यग्राह्युदके मत्स्यं परि-
पश्यत्येवं मृत्युर्ब्रह्मणीविहितं कर्मानुमविष्टान्कर्मघ्नंशसमयं प्रतीक्ष्य ग्रही-
तुमेच्छत् ।

ते नु विदित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो
यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

ते देवा मृत्योर्ब्रह्मणीपितं ज्ञात्वा ब्रह्मणीविहितयज्ञादिकर्मस्य उद्भूताः
कर्मनिर्मलीकृतान्तःकरणाः सन्तः स्वरशब्दितमोकारमुपासितुं प्रवृत्ता
इत्यर्थः । नुशब्दः खल्वर्थः ॥ ३ ॥

कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमोकारस्येत्यन्नाऽऽहु—

यदा वा ऋचमामोत्योमित्येवातिस्वरत्येव* सामैवं यजुः ।

यदा यगादिकमारभते तदोमिति शब्दं करोतीत्यर्थः ।

एष उ स्वरः ।

तस्मादेष ओंकारः स्वर इत्यर्थः ।

उपास्त इति यावत् । तादृशामृतत्वादिगुणकं प्रणवं प्रविश्य देवा पाह-
शामृतत्वयुक्तास्तादृशो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

प्रणवोऽद्वीथयोरैकत्वविज्ञानमनेकपुत्रफलकमुपदिश्यते—

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति ।

उद्गात्रा प्रयुज्यमानो य उद्गीथ उद्गीथावर्णोकारः स एव होत्रा
प्रयुज्यमानः प्रणवः । यश्च होत्रा प्रयुज्यमानः प्रणवः स एवोद्गात्रा
प्रयुज्यमान उद्गीथावर्णोकार इतीतरेतरेकवाध्यासः कर्तव्य इत्यर्थः ।
एवं तपोरैक्यं कृत्वा तत्राऽऽदित्यवृष्टिमुपदिशति—

असौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः ।

कथमादित्यस्य प्रणवन्वमित्यद्याऽऽह—

ओमिति शेष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

एष आदित्य ओमिति स्वरन्कर्तव्यकर्मणामोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवो-
देति । स्वृ शब्दोपतापयोरिति हि धातुः । अतः सविता प्रणवोऽत एवो-
द्गीथश्चेति भावः ॥ १ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम त्वमे-

कोऽसीति ह कीपीतकिः पुत्रमुवाच ।

एतमादित्यमेवोद्गीथं गीतवानस्मि न तु बहुरश्मिगुणविशिष्टतयोपा-
सितवानस्मि । तेन दोषेण मम त्वमेक एव पुत्रोऽभूरिति कीपीतकिः
स्वपुत्रमुवाचेत्यर्थः ।

रश्मींश्स्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्ति ।

तस्मात्त्वं बहुरश्मिविशिष्टादित्यविज्ञानावृत्तिं कुरु तव रश्मिबहुत्व-
ज्ञानमहिम्ना बहवः पुत्रा भविष्यन्तीत्यप्युवाचेति पूर्वेण संबन्धः ।
पर्यावर्तयादिति पुरुषव्यत्ययद्वयान्दमो लेटि उदोऽडाटावित्पा-
डागमः ।

इत्यर्पिद्वयतम ॥ २ ॥

उपदिष्टमिति शेषः ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् ।

उपदिश्यत इति शेषः ।

य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत ।

स्पष्टोऽर्थः ।

ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

एष प्राणो वागादिप्राणप्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव संचरति
तस्मात्प्राण एव प्रणय उद्गीथश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम त्वमे-

कोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच ।

पूर्ववदर्थः ।

प्राणाश्स्त्वं भूमानमभिगायताह-

हवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

मे ब्रह्मवः पुत्रा भविष्यन्तीत्याभिसंधाय मुख्यं प्राणमुपासीनस्त्वं
भूमानं बहुत्वमाभितान्वागादीन्प्राणांश्च मुख्यप्राणेन सहामिसंधायामि-
गायताबुद्धानं कुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तप्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानफलमाह—

अथ खलु य उद्गीथः । स प्रणवो यः

प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाच्चेवापि दुरु-

द्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमः

खण्डः ॥ ५ ॥

अपि दुरुद्गीथं वेदनहीनमप्युद्गीथमित्यर्थः । होतृषदनाद्धोतृकर्तृको-
द्गीथप्रणवेक्यज्ञानादित्यर्थः । होतृषदनादित्यत्र पूर्वषदादितिपत्वम् । अयं
भावः—उद्गीथप्रणवेकत्वविज्ञानं होत्राऽपि कर्तव्यमुद्गात्राऽपि कर्तव्यं
प्रणवे होतुरुद्गीथ उद्गातुश्च कर्तृत्वात् । तत्रोद्गातुरेतादृशैकत्वविज्ञानामा-

वेन दोषयुक्तमप्युद्गात्रा प्रयुज्यमानमुद्गीथं होता स्वीयोद्गीथप्रणवैकत्व-
 विज्ञानमाहात्म्यादनुसमाहरति समाध्यात्यदुष्टं करोतीति । द्विरुक्तिर्वि-
 द्यासमाप्त्यर्था । एतत्क्षणहान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते
 गुणोपसंहारपादे ' अङ्गेषु यथाश्रयभावः ' [ब० सू० ३ । ३ । ६१]
 अङ्गेष्वाश्रितानामुपासनानां क्रतोर्बाहिः प्रयोगासंभवेनाऽऽश्रयतन्त्रत्वस्य
 वक्तव्यतया प्रयोगवचनेनाऽऽश्रयाणामुद्गीथादीनां समुच्चयनियमेनाऽऽश्रि-
 तानामपि समुच्चयनियमो युक्तः । इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 ' शिष्टेभ्य ' [ब० सू० ३ । ३ । ६२] गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणवेवि-
 तिबद्धिकारान्तराश्रवणेनोद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथाङ्गत्वोपासनविधानाच्च
 नियमेनोपासनोपादेया । न च वीर्यवत्तरत्वरूपफलार्थत्वस्य ' तन्निर्धा-
 रणानियमः ' [ब० सू० ३ । ३ । ४२] इत्यत्रोक्तत्वात्कथं तस्यो-
 द्गीथाङ्गत्वमिति वाच्यम् । उद्गीथमुपासीतेतिवाक्येनोपासनस्योद्गीथरू-
 पाभ्यसंबन्धे वीर्यवत्तरत्वरूपफलसंबन्धे च बोध्यमाने वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गात् । न च वाक्यभेदभीत्या तस्य फलविधित्वासंभवेऽपि तस्य फला-
 काङ्क्षायां रात्रिसिद्ध्यन्यायेन वीर्यवत्तरत्वरूपैवाऽऽर्थवादिकस्य फलत्वक-
 ल्पनं संभवतीति वाच्यम् । पर्णतादावपि तथा प्रसङ्गात् । ' समाहारात् '
 [ब० सू० ३ । ३ । ६३] होतुपदनाद्वैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति
 [छा० १ । ५ । ५] इत्युपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते । उद्गा-
 तृकृतवेदनहानिप्रयुक्तोद्गीथवैगुण्यस्य होतुकर्तृकप्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानेन
 समाधानोक्त्योपासनस्याऽऽवश्यकत्वप्रतीतेरित्यर्थः । ' गुणसाधारण्यश्रु-
 तेष्व ' [ब० सू० ३ । ३ । ६४] उपासनगुणस्योपास्यस्य प्रणवस्य
 ' तिनेषं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याभावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गाय-
 तीति ' [छा० १ । १ । ९ ।] इति साधारण्यश्रुतेर्ध्वोपासनावश्यकता
 गम्यते । प्रकृतपरामर्शना तैनेतिशब्देन सोपासनस्य प्रणवस्यैव प्रतीते-
 रूपासनानियमोऽस्तीति प्राप्त उच्यते—' न वा तत्सहमावाश्रुतेः ' [ब०
 सू० ३ । ३ । ६५] न वा क्रतुषूपादाननियम उद्गीथोपासनादेः । कुतः ।
 तत्सहमावाश्रुतेरुद्गीथमावाश्रुतेरित्यर्थः । वीर्यवत्तरत्वरूपफलार्थतया
 गोदोहनतुल्यत्वेन कर्त्तव्यत्वाभावादिति भावः । न च पर्णतादेरपि पुरु-
 षार्थत्वप्रसङ्गः । पर्णताया जुहूसंबन्धेऽप्यध्वोपासरूपतया फलनिष्पावक-
 त्वाभावेन फलाकाङ्क्षाया एवाभावात्फलकल्पनाया अप्रसक्तेः । अतः
 फलाकाङ्क्षासिद्ध्यर्थं क्रतुपरागेण ध्वोपासरूपतां संपादयितुं जुह्वलित्वेन
 क्रतुमुपस्थाप्य तत्संबन्धबोधकः शब्दो वा कल्प्यः । जुह्वशब्दस्य जुह्वसं-

बन्धिकतुलक्षकत्वं वा कल्प्यम् । ततश्च क्रतुफलेनैव नैराकाङ्क्षाद्वा-
त्रिसत्रन्यायेनाऽऽर्थवादिकफलकल्पना न समुन्मिषति । इहोपासनायाः
स्वयं व्यापाररूपायाः क्रतूपरागमन्तरेणैव फलाकाङ्क्षा संभवति ।
सत्यां च फलाकाङ्क्षार्या वाक्यशेषस्यैव फलसमर्पकतया परि-
णामसंभवे फलवत्कर्मान्तरबोधकवाक्यकल्पनाद्यनपेक्षणात्तस्माद्वाक्य-
शेषश्रुताय तस्मै फलायोद्गीथाद्याश्रयविशिष्टोपासनविधिरित्येव यु-
क्तम् । न चोपासनानामाश्रयतन्त्रत्वात्सत्याश्रये तत्तन्त्राणामुपासना-
नामप्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । इदमेव ह्युपासनानामाश्रयतन्त्रत्वं
यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नान्यदाऽस्तीति न तु यावदाश्रयसत्त्वं वृत्तिरिति ।
ततश्च कामोपचञ्चत्वादुपासनानां कामानां चानित्यत्वात्तदवचञ्चानाम-
प्युपासनानामनित्यत्वमेव । 'दर्शनाच्च' [ब० सू० ३ । ३ । ६६]
'एवं विद्धु वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाभ्यर्त्विजोऽभिरक्षति' [छा०
४ । १७ । १०] इति ब्रह्मणो वेदनेनैव सर्वेषां रक्षणं भवतीति श्रुति-
ब्रह्मातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमं दर्शयतीति स्थितम् । केचिन्नुद्गीथवि-
द्यायाः क्रत्वर्थत्वाभावे 'अभ्यधात्वं' शब्दादिति चेत् । [ब० सू०
३ । ३ । ६] इत्यधिकरण उद्गीथविद्यायाः क्रत्वर्थत्वेन क्रतुसाव-
र्ण्यफलकत्वेऽप्यार्थवादिकमपि फलं तद्विरुद्धं ग्राह्यमिति देवताधि-
करणे प्रतिपादितमिति भाष्यं विरुध्येत । तथा पुरुषार्थाधिकरणे 'यदेव
विद्याया करोति' [छा० १ । १ । १०] इति विद्यायास्तृतीयाश्रुत्या कर्माङ्ग-
त्वप्रतिपादनाच्च विद्यातः पुरुषार्थ इति 'तच्छ्रुतेः' [ब० सू० ३ । ४ । ४]
इति सूत्रेण पूर्वपक्षे कृते तत्र विद्याशब्दस्य प्रकृतोद्गीथवि-
द्याविषयत्वेनोद्गीथविद्यामात्रस्य कर्माङ्गत्वेऽपि न ब्रह्मविद्यायाः कर्मा-
ङ्गत्वमस्तीत्येतदर्थप्रतिपादकयोः 'असार्धत्रिकी' [ब० सू० ३ । ४ । १०] इति
सूत्रतन्त्राप्ययोर्विरोधश्च स्यादतथास्त्येव क्रत्वर्थत्वम् । न च 'तन्निर्धार-
णानियमः ।' 'अङ्गेषु यथाश्रयमावः' [ब० सू० ३ । ३ । ४२ । ६१] इत्य-
धिकरणद्वयविरोधः । तयोर्नियतक्रत्वर्थत्वप्रतिक्षेपमात्रपरत्वात् । न च
क्रत्वर्थत्वेऽप्यार्थवादिकफलस्वीकारे पर्णताया अप्यपापश्लोकश्रवणफ-
लकत्वप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । प्रस्तरप्रहरणस्य क्रत्वर्थस्यापि सूक्तवा-
कमन्त्रप्रतिपाद्यफलार्थत्ववदुपकोसलविद्याङ्गभूताग्निविद्यायाः 'नास्पा-
वरपुरुषाः क्षीयन्ते' [छा० ४ । १ । १२] इति प्रतिपन्नब्रह्मविद्याविरोधि-
तदुपयोगिफलाथत्ववच्च क्रत्वर्थस्या अपि पर्णताया अर्थवादप्रतिपन्नक्र-

त्वविरुद्धफलार्थत्वे न दोष इति भाष्यकाराशय इति वदन्ति । अन्ये तु 'अन्यथात्वं शब्दात्' [ब०सू० ३।३।६] इत्यत्र भाष्यस्यान्वारुह्योक्त-
त्वात्कत्वर्थत्वं न भाष्यकृदभिमतमिति वदन्ति । प्रकृतमनुसरामः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनं प्रस्तूयते—

इयमेवर्गग्निः साम ।

ऋचि पृथ्वीदृष्टिः साम्न्यग्निदृष्टिश्च कर्तव्येत्यर्थः ।

तदेतदेतस्यामृच्यध्युदः साम ।

तदेतदमृच्यध्युदं सामेतस्यां पृथिवीरूपायामृच्यध्युदमुपरिस्थितमि-
त्यर्थः । अत एवाद्याप्यृगाकृदमेव साम गीयत इत्याह—

तस्मादृच्यध्युदः साम गीयते ।

एवमुक्तसामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिं विधाय सामनागावयवभूतयोः साश-
ब्दामशब्दयोः पृथिव्यग्निदृष्टिः कर्तव्येत्याह—

इयमेव साऽग्निरमः ।

उक्तोऽर्थः ।

तत्साम ॥ १ ॥

तत एव परस्परसंसृष्टपृथिव्यग्निरूपसाशब्दामशब्दमेलनेन सामन्यव-
हारो लोके प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्गवायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्युदः
साम तस्मादृच्यध्युदः साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा
वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥

यैरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्युदः साम
तस्मादृच्यध्युदः साम गीयते यैरेव साऽऽदित्योऽ-
मस्तत्साम ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येवर्कुचन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते नक्षत्राण्येव सा
चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्कु ।

शुक्लं भाः शुक्ला वीसित्तिर्यथः । शुक्लमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।

अथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम ।

परः कृष्णमतिशयेन काष्ण्यरूपं परः कृष्णमिति प्रसिद्धं पक्षीलं
तत्सामेत्यर्थः । आदित्ये काष्ण्यस्य समाहितवृष्टिभिरीक्ष्यमाणत्वात्तद्व-
स्तीति द्रष्टव्यम् । अत्र परः शब्दः सान्तो द्रष्टव्यः ।

तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते ॥ ५ ॥

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ

यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ।

एषमुचि पृथिव्यन्तरिक्षद्युमक्षत्रादित्यगतशुक्लमाख्यत्ववृष्टिं सामान्य-
मिवाप्यादित्यचन्द्रादित्यगतनीलमाख्यत्ववृष्टिं च विधायाऽऽह—

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ।

आदित्यमण्डलस्यान्तर्हिरण्मयो रमणीयो यो योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः ।
'दृश्यते त्वत्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' [क० १।३।१२] इति श्रुत्यै-
कार्थ्याद्विरण्मय इति रूपसामान्याच्चन्द्रमुख्यवदिति वाक्यकारः । ततश्च
हिरण्मयशब्दस्य न मुख्यार्थो ग्राह्य इति वाक्यकाराभिप्रायः । ततश्च
हिरण्मयत्वमुज्ज्वलत्वमित्यर्थः । ततश्च नीलतोयदामस्यापि हिरण्मयत्वे
नानुपपत्तिः । यद्वा कश्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याऽऽननमिति श्रीरामाय-
णप्रयोगात् 'पश्यते रुक्मवर्णम्' [मु० ३।१।३] इति श्रुतेश्च
नीलतोयदामस्यापि रुक्मवर्णत्वं संभवति । तत्र हेतुश्च संप्रदायगम्यः ।
एतत्सर्वं वेदार्थसंग्रहप्रकाशिकायां स्पष्टं तत एवावगन्तव्यम् । अत्र
केचित् 'कप्पासं पुण्डरीकम्' [छा० १।६।७] इति वाक्ये
कप्पासशब्देनाऽऽदित्यमण्डलमुच्यते पुण्डरीकमित्यनेन हृदयपुण्डरीक-
मुच्यते । अतश्च यथा सूर्यमण्डलं हृदयपुण्डरीकं चोपासनस्थानमेवमु-

पासकस्याक्षिणी अपि परमात्मन उपासनस्थानमिति परोक्तव्याख्यान-
वृषणावसरे व्यासार्थैरादित्यमण्डलरूपस्थानावरुद्धेऽक्ष्णोः स्थानतया
विधानं न संभवतीत्युक्तेरादित्यमण्डलस्थानमुत्पत्तिशिष्टमिति प्रतीयते ।
ततश्च य एषोऽन्तरादित्य इति वाक्यमुपासनोत्पत्तिपरम् । ततश्च पुरुषो
दृश्यत इत्यत्र द्रष्टव्य इत्यर्थ इति व्यासार्थाभिप्रायः । न चाऽऽदित्यमण्ड-
लस्योत्पत्तिशिष्टत्वं उत्पत्तिशिष्टस्थानावरुद्धे भाष्यकृदभिमतपुण्डरीक-
बलामलायताक्षत्वादेः कथं विधानमिति वाच्यम् । पुण्डरीकाक्षत्वादेरुत्प-
त्तिशिष्टादित्यमण्डलस्थानावरुद्धत्वादुत्पत्तिशिष्टावरुद्धगुणानां विधा-
नसंभवात् । नन्वेवं ' सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ' [ब० सू० १ । २ । १]
इत्यत्र ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ' [छा० ३ । १४ । १]
इत्युत्पत्तिशिष्टसार्वात्म्यावरुद्धे मनोमयत्वादीनां विधानं न संभवती-
त्याक्षिप्य सर्वं खल्विति वाक्यस्योपासीतेत्यनेनैकवाक्यत्वाभावेन सार्वा-
त्म्यस्य नोत्पत्तिशिष्टत्वमिति व्यासार्थैः समर्थनमयुक्तं स्यात् । मनोमय-
त्वादीनामुत्पत्तिशिष्टसार्वात्म्याविरोधादित्येव परिहारसंभवेन वाक्यभे-
दनाभित्य सार्वात्म्यस्योत्पत्तिशिष्टत्वाभावसमर्थनं मुधेति चेदुपायान्तर-
स्योपायान्तरावृणक्त्यादिति वदन्ति । अन्ये त्वादित्यमण्डलस्थानावरुद्ध
इत्यस्य नोत्पत्तिशिष्टस्थानावरुद्धत्वमभिप्रेतमपि तु पुनपदनुपसंहरणी-
यादित्यमण्डलाक्षिरूपस्थानद्वयविधानेऽष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गादित्येव
तात्पर्यमित्याहुः । ' यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् ' [मु० ३ । १ । ३]
इति प्रकरणे मनसा तु विशुद्धेनेति रुक्मवर्णविग्रहविशिष्टस्य शुद्ध-
मनोग्राह्यत्वात्तेरारोपिताकारस्य विशुद्धमनोग्राह्यत्वाभावादनारोपितत्वं
सिद्धम् । ' ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ' [ब० सू० १ । ३ । ३] इत्यत्रेक्षणस्य पर-
मात्मविषयत्वं वक्तव्यमिति परैरप्यङ्गीकृतत्वात् । ' आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात् ' [श्वे० ३ । ८] इति तमःपारवर्तिन आदित्यवर्णविग्रहविशि-
ष्टत्वाभिधानेन कल्पितत्वाप्रसक्तेः । न हि कल्पितस्य तमःपारवर्तित्वं
संभवति ।

हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आग्रणस्तान्तर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥

रमणीयश्मश्रुकेशो रमणीयसर्वायय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी ।

कं पिबतीति कपिरादित्यस्तेनाभ्यते क्षिप्यते विकास्यत इति कप्या-
गम । तथाऽऽह वाक्यकारः—आदित्यक्षिप्तं या श्रीमत्त्वादिति । यद्वा

कं पिबतीति कपिर्मांलं तस्मिन्नास्त इति कप्यासम् । अपचितावपि पङ्कजाक्षालस्थस्य पुण्डरीकस्य शोभातिशयशालित्वात्तादृशमिह विवक्षितम् । यद्वा कं जलम् । आस उपवेशन इति धातुरपिपूर्वकः । वष्टि भागुरिरहोपगधाप्योरुपसर्गयोरिति वचनाव्कारलोपः । के जलेऽप्यास्त इति कप्यासं सलिलस्थमित्यर्थः । एवमस्यार्थत्रयस्योपपन्नतया वाक्यकारेण सिद्ध्यन्तितत्त्वमभिप्रेत्य भगवता माप्यकारेण वेदार्थसंग्रहे—‘गम्भीराम्भःसमुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकदलामलापतेक्षण’ इत्यभिहितम् । मर्कटजघनसदृशपुण्डरीकसावृण्याद्यर्थान्तरं तदश्लीलत्वाद्विषोपद्रुततया वाक्यकृदभाद्रतयाञ्जाध्यकारेणाप्यनावृतम् । पद्यप्यभरकोशे पुण्डरीकं सिताम्भोजमित्यनुशिष्टं तथाऽपि शयरस्वामिना जवमाभ्याये मौढ्यं चरुं निर्वपेच्छ्रिये भीकाम इति विहितायामिष्टौ पौण्डरीकाणि बर्हीषि भवन्तीति स्तरणार्थत्वेन विहितेषु पुण्डरीकेष्वतिदेशप्राप्तस्य धर्मैः स्तृणीत हरितैरिति मन्त्रस्य दर्मण्यस्थाने पुण्डरीकपदं हरितपदस्थाने रक्तपदमूहित्यमित्युक्तत्वाद्भक्त्याम्भोजमेव पुण्डरीकमिति द्रष्टव्यम् ।

तस्योदिति नाम ।

स्पष्टोऽर्थः । तस्योन्नामकत्वे हेतुमाह—

स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ।

सर्वपापोद्भूतत्वादुन्नामकत्वमित्यर्थः । नीडाच्छकुन्तस्योद्भूतमनवत्पापपञ्जरादुद्भूतमनरूपमुख्यार्थस्य कुञ्जाप्यभावादुद्भूतमेव तत्संबन्धराहित्यं लक्ष्यते । ‘नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्’ [छा० ८ । ४ । १] इति परमात्मनः सुकृतदुष्कृतसंबन्धभावो हि प्रतिपाद्यते तरतेः प्राप्तिवाचित्वात् । पापशब्दश्च पुण्यपापरूपोभयविधकर्मपरः । परमात्मप्रकरणेषु ‘नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते’ [छा० ८ । ४ । १] इति सुकृतेऽपि पापशब्दप्रयोगात् । पाप्मनः कालजरा-मृत्युशोकादयः संख्यातत्वादिति वाक्यकारवचनादलौकिकत्वे सत्यनिष्टफलसाधनत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तयोगात्पुण्यस्यापि पापशब्दामिधेयत्वोपपत्तेः । मुमुक्षुपेक्षया स्वर्गादीनामप्यनिष्टत्वात् ।

दिरूपमुदिति नाम ऋक्सामरूपगेष्वौ च तानि सर्वाणि भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका-
स्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति ।

एतस्मादक्षिस्थानादधोवर्तिनां लोकानां मनुष्यमोग्यादीनां च निय-
न्तेत्यर्थः ।

तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति ।

यस्मादपमीश्वरस्तस्मान्नेतोर्वीणागायकाः सर्वेऽपीममेव गायन्ती-
त्यर्थः । तस्य सर्वात्मकत्वेन देवमनुष्यादिकर्मकगानस्यापि परमात्म-
विषयायादिति भावः ।

तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

सन्निर्लभः । धनानां सन्निर्वेषां ते धनसनयः । ईश्वरगायकत्वादेव
वीणागायकानां धनलाभयत्वं न ह्यनीश्वरगातृत्वे धनप्रसक्तिरस्तीति
भावः ॥ ६ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति ।

अध्यात्माधिदैवतभिल्लाविद्यायुक्तः सप्सुद्वीथं यो गायति स चाक्षुषमा-
दित्यर्थं च गायतीत्यर्थः । उद्वीथस्य चाक्षुषेण परमात्मनाऽऽदित्यान्तर्ब-
र्तिना च परमात्मनैकपाध्यासविशिष्टतया तादृशोद्वीथगायकस्यैव परमा-
त्मगायकत्वादिति भावः । तस्यैवंविदः फलमुरूपते—

सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका-
स्ताश्चाऽऽप्नोति देवकामाश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका-
स्ताश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामाश्च ।

स विद्वानमुनेवाऽऽदित्यान्तर्बर्तिनोपासितेन स एष तदुपासनाविशिष्ट
एतस्मादूर्ध्वलोकान्देवकामांश्चाऽऽप्नोति । अनेनाक्षयन्तर्बर्तिनोपासितेन
। मनुष्यलोकादधस्तनलोकान्मनुष्यकामांश्चाऽऽप्नोति । चक्षुरादित्यस्थानव-
र्तिपरमात्मोपासनया सर्वलोकानिर्भवतीत्यर्थः ।

तस्मादु हैवं विदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥

कं ते काममागायानीति ।

एतादृशविधायुक्त उद्गाता यजमानं प्रति हे यजमान ते कं देवकामं मनुष्यकामं वा गानेन संपादयानीति ब्रूयादित्यर्थः । नन्वेतादृशोक्तादुद्गातुः कथं सामर्थ्यमित्यत्राऽऽह—

एष ह्येष कामगानस्येष्टे य एवं विद्वा-

न्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एवं विदुदः सामगस्य कामसंपादकगानसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्यर्था । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमाधिकरणं लिख्यते समन्वयाध्याये प्रथमपादे—अन्तरादित्येऽन्तरक्षिणि च वर्तमानत्वेन श्रुतः पुरुषो जीव एव । ‘हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः’ [छा० १।६।६] इति शरीरसंबन्धभ्रवणाच्छरीरत्वस्यैव कर्मजन्य-तायच्छेदकत्वेन कर्मजन्यशरीरासंभवात्मकमश्रुतेन शरीरित्वाल्लिङ्गेन जीवत्वे निश्चित औपसंहारिकं सर्वपापोदितत्वमापेक्षिकं नेतव्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्’ [ब० सू० १।१।२०] आदि-त्पाक्ष्यन्तर्धर्ती पुरुषः परमात्मैव परमात्मधर्मोपदेशात् । कर्मवक्ष्यतागन्ध-राहित्यलक्षणं नित्याविर्भूतं सर्वपापोदितत्वं न परमात्मनोऽन्यत्र संम-यति ततश्च चरमश्रुतमपि ‘उदेति ह वै सर्वंभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद’ [छा० १।६।७] इति फलरूपतात्यर्थलिङ्गात्प्रबलम् । तथार्जुसामगेयत्वा-क्षितं सैयर्कृतत्सामेति वाक्यश्रुतं च सार्वार्थ्यं परमात्मधर्मः । तथाऽक्षया-दित्यवर्त्येकपुरुषगतोर्ध्वाधोवर्तिलोककामेश्वरत्वरूपं निरङ्कुशं सर्वकामेश्व-रत्वमपि ‘सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्ताऽश्वाऽऽप्नोति देवकामाश्च । अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाश्चो लोकास्ताऽश्वाऽऽप्नोति मनुष्यकामाश्च’ [छा० १।७।७।८] इति वाक्यशेषप्रतिपन्नफलरूपतात्यर्थ-लिङ्गानुगृहीतत्वात्प्रबलम् । अतः प्रबलैः परमात्मलिङ्गैः परमात्मत्वे निर्णाति—अजायमानो बहुधा विजायते ।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्यामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ [गी० ४।६]

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ [गी० ४।८]

इच्छागृहीतामिमतीरुदेह इति श्रुतिस्मृत्यनुसारेणाजहस्वमायस्यैव परमात्मनो मायाशब्दितसंकल्पमात्रेणोपासकपरित्राणायप्राकृतदिव्यविग्रहपरिग्रहोपपत्तेः । एतेन नित्यस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ज्ञानार्थं प्रवृत्त्यर्थं वा करणानपेक्षणादात्मानन्दतुल्यस्य विग्रहे स्पृहासंभवाच्च विग्रहो न संभवतीति शङ्का प्रत्युक्ता । करणानपेक्षज्ञानक्रियस्यापि परमात्मन उपासकानुग्रहार्थं भोगार्थं च विग्रहस्वीकारोपपत्तेः । प्रभूतानन्दानामप्यानन्दान्तरापेक्षादर्शनेन निरतिशयानन्दस्वरूपस्यापि ब्रह्मणः प्रीतिविशेषापेक्षायाः संभवात् । न च विग्रहस्य भोग्यत्वे स्वरूपभोग्यत्ववैकल्यं शङ्क्यम् । स्वसंचन्धिभोग्यत्वस्य स्वभोग्यत्वातिशयावहत्वेन तद्वैकल्यावहत्वाभावात् । तत्र च

समस्ताः शक्तयश्चेता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैकल्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।

देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्थलीलया ॥

‘नित्यालिङ्गस्वभावसिद्धिरिन्द्रायाकाराङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनवती’ ‘उज्ज्वलाराऽऽत्मनः केशी सितकृष्णौ’ अंशंशेनावतीर्योर्व्यामित्यादिप्रमाणान्तरस्य विग्रहस्याशिथिलसंस्थानस्यैवाप्राकृतानन्तावतारहेतुत्वमुपपद्यते चतुर्मुखदेहस्य संस्थानाशिथिल्येऽप्यनेकदेहोत्पादकत्वदर्शनात् । ततश्चोपासकानुग्रहार्थं स्वेच्छासृष्टाप्राकृतशरीरसंबन्धस्य प्रमाणसिद्धस्य परमात्मनि सन्वाप्त हिरण्यविग्रहसंबन्धानुपपत्तिः परमात्मनः । अतोऽक्ष्यादित्यान्तर्यतीं परमात्मा । नन्वाऽऽदित्यपुरुषादन्यः परमात्मैव नास्तीत्यग्राऽऽह—‘भेदव्यपदेशाच्चान्यः’ [ब० सू० १।१।२१] । ‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद’ [बृ० ३।७।९] इत्यादिनाऽऽदित्यादिपुरुषावेद्यस्य तन्नियन्तुः परमात्मनोऽन्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाच्चद्यतिरिक्तो नास्तीति न शङ्क्यम् । न च नित्यमुक्तव्यतिरिक्तः परमात्मा नास्तीत्यपि शक्यं वक्तुम् । आत्मनि तिष्ठन्निति

पर्याये परिशुद्धमुक्तात्मन्योऽपि भेदप्रतिपादनादतोऽन्तरादित्येऽन्तरक्षिणि
च विद्यमानः परमात्मेति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥७॥८॥९॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपाठकस्य
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेणोपासनं विधातुमास्यायिकामाह—

त्रयो होद्नीथे कुशला बभूव शिलकः शालावत्यश्वै-
कितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ।

शालावत्सुतः शिलकनामा, दल्लमगोत्रश्चिकितायनसुतः, जीवलसुतः
प्रवाहणनामा । त्रय एव उद्नीथविज्ञाने निपुणा बभूवुरित्यर्थः । शाला-
वत्यः । शालावच्छब्दादपत्यार्थेऽणि तदन्तात्स्वार्थेऽभिजिह्विद्वभृच्छाला-
वदित्पादिना यऊप्रत्ययः । दाल्भ्यः, दल्लमशब्दाद्गोत्रापत्ये गगांदिस्वा-
द्यञ् । चिकितायनशब्दादपत्येऽर्थ्य ऋषित्वाद्णि चैकितायनः । जीवल-
शब्दादत इञि जैवलिः ।

ते होचुरुद्नीथे वै कुशलाः स्मो हन्तो-
द्नीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

ययमुद्नीथविधाने कुशला मघामः । अतो विद्यादेशं वाच्यं वादकथां
परस्परं प्रवर्तयाम इत्युचुरित्यर्थः ॥ १ ॥

तथेति ह समुपविविशुः ।

तथा कुर्म इत्यन्योन्यमुक्तैकत्रोपविष्टवन्त इत्यर्थः ।

स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच ।

प्रवाहणः क्षत्रियस्तौ ब्राह्मणौ प्रागल्भ्यादुवाचेत्यर्थः ।

भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मण-
योर्वदतोर्वाचः श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

भगवन्तौ पूजावन्तौ ब्राह्मणावग्रे वादकथां कुरुतां तत्प्रकारं
श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच
हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

का साम्नो गतिरिति ।

गतिरयनं प्राप्यमित्यर्थः ।

स्वर इति होवाच ।

स्वरात्मकत्वात्साम्न इति भावः ।

स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच ।

प्राणनिर्धर्तृत्वात्स्वरस्येति भावः । एवमुत्तरत्राप्यौचित्यमनुसंधेयम् ।

प्राणस्य का गतिरित्यज्ञमिति होवाचा-

ग्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच ।

ध्रुलोकादेव घृष्टिमभवादिति भावः ।

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति न

स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच ।

स्वर्गं लोकमतीत्य परमाश्रयान्तरं साम न नयेत् । स्वर्गलोकव्यतिरिक्तमाश्रयान्तरं साम न प्रापयेदित्यर्थः । न वदेदिति यावत् ।

स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः

स्वर्गसंस्ताव हि सामेति ॥ ५ ॥

अतो वयमपि सामाभि साम प्रत्याश्रयत्वेन स्वर्गं लोकं सम्यक्स्थापयामः । 'स्वर्गो वै लोकः सामवेदः' इति श्रुत्या स्वर्गत्वेन साम्नः स्तूयमानत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

त ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं

दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते ।

दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

हे दाल्भ्याप्रतिष्ठितं स्वर्गलोकं सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमिं वदत-
स्तव मते सामाप्रतिष्ठितमेव स्यात् । एतस्मिन्समये यः कश्चिदागत्य
द्यादकथायामपुक्तमर्थं प्रतिजानानस्य ते मूर्धा विपतिष्यतीति पवि ब्रूया-
न्मूर्धा विपतेदेव न संशयः । मया तु सौहार्दाद्यथा नोक्तमतो जीवसीति
शिलक उक्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ।

तर्ह्यहं सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमिं त्वतो जानीषामिति प्रार्थि-
तस्तथेत्युक्तवानित्यर्थः ।

अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाच ।

पागवानहोमादिभिर्मूलोक्तस्य स्वर्गोपजीव्यत्वादिति भावः ।

अस्यलोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमति

नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकः सामभिः

संस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्थाव हि सामेति ॥ ७ ॥

पृथिवीलोकस्य का गतिरिति दाल्भ्येन पृष्ठः शिलकः प्रतिष्ठां पृथि-
वीलोकमतिक्रम्य सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमिमन्थं न कश्चिदपि वदेत् ।
अतो वयमपि तथैव वदामः । 'इयं वै रथंतरम्' इति श्रुत्या साक्तः
प्रतिष्ठालोकत्वेन स्तूयमानत्वात्स्वर्गस्य ज्योतिश्चकलयतया धम्भम्यमा-
णत्वेन प्रतिष्ठात्वाभावोऽपि पृथिव्यास्तु स्थिरत्वात्प्रतिष्ठात्वमित्युक्त-
वानित्यर्थः ॥ ७ ॥

तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्त-

वद्वै किल ते शालावत्य साम ।

अन्तवर्ती पृथिवीं सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमितया प्रतिजानानस्य
ते मते सामान्तवदेव स्यादित्यर्थः ।

यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति

मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो
वेदानीति विद्मीति होवाच ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्याष्टमः

खण्डः ॥ ८ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपा-
ठकस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

पथमनुमतः शिलको राजानं पृच्छति—

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच ।

अस्य पृथिवीलोकस्य का गतिरिति शालावत्येन पृष्टः प्रयाहण
आकाश इत्युक्तवानित्यर्थः । नित्यमत्राऽऽकाशत आकाशयतीति वा
प्युत्पत्त्याऽऽकाशशब्दो ब्रह्मपरः । 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्मिदं हि-
ता' [छा० ८ । १४ । १] इत्यादावाकाशशब्दस्य ब्रह्मण्यपि प्रसिद्ध-
त्वात् न तु भूताकाशपर इति द्रष्टव्यम् । तदेव गतित्वं प्रपञ्चयति—

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याका-

शादेव समुत्पस्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति ।

विद्विदात्मकप्रपञ्च आकाशादेवोत्पद्यते तत्रैव लीयते इत्यर्थः ।

आकाशो होवैत्यो ज्यायान् ।

ज्यायस्त्वं नाम सर्वः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयनिरुपाधिको-
त्कर्षः ।

आकाशः परायणम् ॥ ३ ॥

परायणत्वं परमगतित्वं परमाप्पत्यमिति यावत् ॥ १ ॥

स एष परोवरीयानुद्गीथः ।

एष उक्तृष्टो वरीयान्वरीयसामपि वर इत्यर्थः । अत्र परःशब्दः
सकारान्तो द्रष्टव्यः । एवंरूप आकाश उद्गीथः परमात्मदृष्टिविशिष्ट
उद्गीथ इत्यर्थः । उद्गीथ एतादृशाकाशदृष्टिः कर्तव्येति यावत् ।

स एषोऽनन्तः ।

उद्गीथेऽध्यस्यमानोऽयमाकाशोऽनन्तोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः । ततश्चा-
नन्तस्याऽऽकाशशब्दितस्य परमात्मन एव सामगतिपरम्पराविभ्रान्ति-
भूमित्वान्मत्पक्षेऽन्तवद्द्वै किल ते सामेत्युक्तोऽन्तपक्षदोषो न प्रसर-
तीति भावः ।

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो
ह लोकाजयति य एतमेवं विद्वान्परो-
वरीयाऽसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

यः परोवरीयासमेतमाकाशशब्दितं परमात्मानं विद्वानाकाशत्वेनोद्गीथ-
मुपास्ते तस्य परोवरीयस्त्वगुणकं जीवनं भवति परोवरीयस्त्वगुणकस-
कललोकावाप्तिश्च भवति ॥ २ ॥

प्रयाहणः स्वोक्तार्थं संवादयति—

त* हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तवोवाच ।

अतिधन्यनामा शूनकमुत उदरशाण्डिल्यापर्यये । उदरशब्देन संत-
तिर्लक्ष्यते संततिशाली शाण्डिल्य इत्यर्थः । तस्मा एनमुद्गीथमुक्त्वाऽ-
न्यदप्युवाचेत्यर्थः । किं तदित्यत्राऽऽह—

यावन्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदि-
प्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मि-
ल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥

वेदिप्यन्त इत्येतद्यत्ययेनाऽऽत्ममेपदम् । प्रजायां त्वत्संततौ यावन्तः
पुरुषा एनमुद्गीथमुपातिप्यन्ते तेषामुत्कृष्टमिह लोके जीवनं भविष्य-
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथाऽस्मिँल्लोके लोक इति ।

तथाऽमुष्मिन्नपि परलोके भविष्यतीत्यर्थः । परोवरीयो जीवनमित्य-
नुपहृङ् । लोके लोक इति वीप्सायां द्विवचनम् । इत्यतिधन्योवाचेति
पूर्वणान्वयः । अत इदानीं तिनानामपि तद्विदां तत्फलमस्तौत्याह—

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्या-

स्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके
लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य नवमः

खण्डः ॥ ९ ॥

द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमाधिकरण-
मुपन्यस्यते समन्वयाध्याये प्रथमपादे—उद्गीचेऽव्यस्योपास्यमानाकाशो
भूताकाश एव । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वेन रूढाकाशशब्दा-
भ्यासाविति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ [ब० सू० १।
१।२२] आकाशशब्दाभिधेयः परमात्मा निश्चिजगदेकारणत्वसर्व-
ज्यायस्त्वपरायणत्वादीनां परमात्मलिङ्गानां भूताकाशेऽसंभयान्द्रुताका-
शस्याचेतनवर्गं प्रति कारणत्वसंभवेऽपि चिदचिद्वर्गकारणत्वासंभवात्सर्वैः
कङ्क्षयाणगुणैः सर्वोत्कृष्टत्यलक्षणज्यायस्त्वस्याप्यसंभवाच्चेतनस्य स्वरू-
पमिन्नत्वेन मोक्षविरोधितया च हेयशब्दादिनिषिद्धविषयप्राप्यजन-
कतया सकलपुरुषार्थविरोधिनोऽचेतनस्य परायणत्यलक्षणप्राप्यत्वस्य
याऽसंभवात् । तस्य च का साम्रो गतिरस्य लोकस्य का गतिरित्युपपन्न-
मलक्षणतात्पर्यलिङ्गेन प्रतिपिपादयिषितत्वावगमात्प्रतिपिपादयिषितप-
रायणत्वानन्तत्परोक्षरीयस्त्वादिलिङ्गविरोधेऽभ्यस्ताया अपि श्रुतेर्दुर्व-
लत्वात् । आकाशशब्द आकाशत आकाशयतीति योगवशेन परमा-
त्मपर एव । ननु ‘सर्वाणि ह या इमानि भूतानि’ [छा० १।१।१] इति
श्रुत्येवाऽऽकाशस्य अगत्कारणत्वावेदनाद्यथाश्रुताकाशस्यैव जगत्कारण-
त्वमभ्युपेतव्यमिति चेन्न । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ।’ [छा० ६।
२।१।] ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।’ [ऐ० १। १।] एको ह वै नारायण आसीदित्यादियोग्यार्थाननुवादरूपबहुवाक्यविरोध-
नसामर्थ्याभावात् । अत आकाशशब्दो यौगिक्या वृत्त्या ब्रह्मपर एव ।
यत्त्वत्र व्यासार्थैरर्थाविरोध एव रूढिप्राचल्यमित्यपशूद्राधिकरणनयोप-
जीवनेनावयवशक्त्या निर्वाहो भाष्य उक्तः । रूढ्यपरित्यागेनावयवसा-
नवृत्त्याऽऽकाशशब्दस्याऽऽकाशशरीरकपरमात्मपरतया निर्वाहोऽप्यभि-
मत इत्युक्तम् । तदुपायान्तरसंभवप्रदर्शनमात्रपरं न तु प्रकृताभिप्रायम् ।

अनन्यथासिद्धमूताकाशशरीरकाशसत्त्वं एव 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ।'
[अ० सू० १।४।१७।] इति सूत्रोक्तन्यायावतारात् ।

परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया ।

तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥

इत्याचार्योक्तेर्मूताकाशशरीरकाशब्रह्मणः सकलचेतनाचेतनवर्गोत्पत्त्य-
मावेन 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' [छा०
१।९।१।] इत्यत्राऽऽकाशशब्दस्य भूताकाशशरीरकब्रह्मप्रतिपाद-
कत्वासंभवाच्चेति द्रष्टव्यमिति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपा

ठकस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

प्रस्तावोद्धीथप्रतिहारमक्तिन्नयविषयकोपासनानि विधातुमाण्यापि-
कामाह—

मदचीदृतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह

चाक्रायण इत्यग्रामे प्रदाणक उवाच ॥ १ ॥

चक्रस्य सुत उपस्तिनामा कश्चनधिरश्मशृष्टिकृतदुर्मिश्रदूषितेषु कुरुषु
देवोष्वाटिक्याऽनुपजातपयोधरादिश्वश्रनया भार्यया सहोभ्यानां गजारो-
हाणां ग्रामे प्रदाणकोऽनशनेन कुत्सितां गतिमापन्नो ब्रह्मविद्याया
निष्पत्तये प्राणानामनवसादं काङ्क्षन्नुवाच । द्वा कुत्सार्पां गतादिति
हि धातुः । चक्रस्य गोत्रापत्यमित्यर्थेऽश्वादित्वात्फाञि चाक्रायण इति
रूपम् ॥ १ ॥

स हेभ्यं कुल्मार्पान्त्वादन्तं विभिक्षे ।

सोऽज्ञार्थ्यठन्कुत्सितान्मापान्त्वादन्तमिभ्यं याचितवान् । कुल्मार्पा-
दञीति निर्देशात्कुत्सितमापार्थं कुल्मापशब्दस्य साधुत्वम् ।

त२ होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च

ये न इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥

इतो मया मक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः कुल्मापा अन्ये न विद्यन्ते ।
यद्यस्मान्नेतोरिमे कुल्मापा मे चये मदीये मक्ष्यचय उच्छिष्टराशावुप-
निहिताः प्रक्षिप्ता अतः किं करोमीत्युपस्तिमिभ्य उवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेषां मे देहीति होवाच ।

उच्छिष्टानामपि भध्ये मह्यमपि किञ्चिद्देहीति प्रार्थितवानित्यर्थः ।

तानस्मै प्रददौ ।

तान्कुल्माषानुपस्तपे वृत्तवानित्यर्थः ।

हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मेपीतं स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

समीपस्थमुदकं गृहीत्वा गृहाणानुपानमितीभ्येनोक्तस्तदुदकपानेनो-
च्छिष्टोदकपानं मे स्यादिति प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा

अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच

कामो म उदकपानमिति ॥ ४ ॥

किमेत इदानीं त्वया मत्तो गृहीताः कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन
पर्यनुक्तः कुल्माषाखादने स्वस्य जीयनहानिर्भयति । तावन्मात्रखादनेन
धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निपिञ्चं स्यादित्युवा-
चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स हत्वादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार ।

स होपस्तिस्तान्मक्षयित्वाऽतिशिष्टाञ्जायायै वृत्तवानित्यर्थः ।

साऽथ एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

सा जाया प्रागेव लब्धाज्ञा बभूव तथाऽपि स्त्रीस्वभावादनवज्ञाय
तान्कुल्माषान्पुर्हस्तात्प्रतिगृह्य निक्षिप्तवती ॥ ५ ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वत्ता-

न्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राम् ।

स होपस्तिः शयनं परित्यजन्नेव पत्न्यां शृण्वत्यामिदमुवाच । किं
तव । यद्यन्नस्य स्तोक्रमपि लभेमहि तेन प्राणान्धृत्वाऽल्पधनं लभे-
महीत्यर्थः ।

कथं धनमात्रा लभ्यत इत्यत्राऽऽह—

राजाऽसौ यक्षते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥

राजाऽसौ नातिदूरे यजते स मां दृष्ट्वा सर्वाण्यार्त्विज्यानि त्वया क-
थितव्यानीति प्रार्थयतेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति ।

हे पते ये मद्धस्तनिक्षिप्तास्त्वया कुल्माषास्त इम एव । एतान्गृहा-
पोर्युक्तवतीत्यर्थः ।

तान्वादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

तानेव पशुपितोच्छिष्टान्कुल्माषान्मक्षयित्वा विस्तीर्णं यज्ञं गतवा-
नित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश ।

आस्तुवस्वस्मिन्नित्यास्तावः स्तोत्रस्थानम् । सवसि स्तोत्रं प्रवृत्ताना-
मुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृणां समीप उपविष्टवानित्यर्थः ।

स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्

प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

हे प्रस्तोतः प्रस्तावमक्तावध्यस्य या देवतोपास्या तामविवित्वा यदि
विद्वपो मम समीपे प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यर्थः । यद्यपि
'तेनोमौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद' [छा० १।१।१०] इत्यविद्वपोऽ-
प्यास्त्यज्याधिकारोऽस्ति तथाऽपि विद्वत्संनिधावविद्वपः कर्माधिकारो
नास्तीति मायः ॥ ९ ॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां

चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देव-

ता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्र-

तिहारिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

ते ह समारत्नास्तूष्णीमासांचकिरे ॥ ११ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

ते ह प्रस्तोत्रादय उपरताः सन्तो मूर्धपातमयाचूष्णीमेव स्थिता
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपाठकस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भग-
वन्तं वा अहं विविदिपाणीति ।

को भवानिति भवन्तं ज्ञातुमिच्छामीत्युपस्तिं यजमान उक्तवा-
नित्यर्थः ।

उपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्विज्यैः पर्यै-
पिपं भगवतो वा अहमविद्याऽन्यानवृषि ॥ २ ॥
भगवाःस्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति ।

भगवन्तं सर्वगुणोपेतं श्रुत्वा सर्वाण्यात्स्विज्यानि भगवद्बन्धनानि कर्तुं
भगवतोऽन्वेष्टव्यं कृतवानस्मि । भगवत अविद्या विविर्लामो न विदि-
रविदिः । इदृष्यादिभ्य इतीक् । अविद्याऽलाभेनेमानृत्विजो ब्रूतवा-
नस्मि । इतः परमपि भगवानेव सर्वैर्ऋत्विक्कर्ममिधृत इत्युवाचेत्यर्थः ।
सर्वात्विज्यार्थं ब्रूत इति यावत् ।

तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां

यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति ।

तथेत्यमुपगम्यानन्तरं त्वया पूर्वं ब्रूता एत एव मया सम्प्रकप्रसन्ने
नानुज्ञाता उपदिष्टदेवताः सन्तः स्तुवतां स्तुवन्तु । एभ्यो यावद्भ-
प्रपञ्चासि तावन्मम दद्या इत्युक्तवान् ।

तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद ।

उपस्तिवचनं श्रुत्वा प्रस्तोता विनयेन तत्समीपमागतवानित्यर्थः

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायचा तां चेद-
विद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति
मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

भगवान्मां प्रति प्रस्तोतर्या देवतेत्यादिना यां देवतामुक्तवान्सा देवता
केति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राण इति होवाच ।

प्राण एव प्रस्तावमन्वायचा देवतेत्युपास्तिरुवाचेत्यर्थः । अत्र प्राण-
पितृत्त्वगुणयोगात्प्राणशब्देन परमात्मोच्यते । प्राणशब्दस्य मुख्यप्रा-
णपरत्वं व्यावर्तयति—

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाग्निसंविशन्ति
प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायचा ।

प्राणमभिलक्ष्य संविशन्ति समित्येकीकार ऐक्येन विशन्ति लीयन्त
इत्यर्थः । प्राणमभ्युज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थः । सर्वभूतलो-
त्पत्तिस्थानत्वेन वेदान्तेषु प्रसिद्धा प्राणरूपा देवता प्रस्तावमन्वायनु-
गता प्रस्तावमन्वायस्योपास्येत्यर्थः ।

तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते व्यप-
तिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मनुक्तमनन्तरमपि
मनुक्तिमनाहत्य तद्देवतामनमिज्ञाय यदि प्रास्तोष्यस्तदा मूर्धा ते
व्यपतिष्यदेव । अतः साधुकृतं त्वया मत्समीपमागत्य विनयेन पृच्छ-
तेति भावः । अत्र मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मथेत्युक्त्या विदुषैवमु-
क्तस्याविदुषस्तदनादरेण कर्मकरणे प्रत्यवायो न तु विदुषाऽनुमतस्या-
प्यविदुष इति भावः । व्यासार्थस्तु मूर्धा ते व्यपतिष्यादित्यस्याऽऽत्म-
सत्ता न लभ्येत्यर्थ इत्यात्मसत्ताहानिपर्यन्तः प्रत्यवायो यणितः ॥ ५ ॥

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वा-
यचा तां चेदविद्वानुद्गात्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-

तीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ६ ॥

आदित्य इति होवाच ।

उद्गीथेऽध्वस्योपास्य आदित्य इत्यर्थः ।

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं
गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वा-
नुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

उच्चैः सन्तमुच्चैः स्थितमधःस्थितानि भूतानि गायन्तीत्यर्थः । प्रस्ता-
यमाणयोः प्रशब्दवश्वेन साम्यवदुद्गीथोच्चैःस्थितावित्ययोरुक्तवद्वश्वेन
साम्यमिति भावः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्वर्या देवता
प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरि-
ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भग-
वानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥ अन्न-
मिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
न्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा
देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्र-
त्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य
मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्यैकादशः

खण्डः ॥ ११ ॥

प्रतिहरमाणानि मक्षयन्तीत्यर्थः । सन्तीति शेषः । अत्र प्रतिशब्दवश्वेना-
न्नप्रतिहारयोः साम्यात्प्रतिहारेऽग्न्यामिमानिदेवताध्यासः । ततश्च प्रस्तायो-
द्गीथप्रतिहारभक्तिपु क्रमेण प्राणादित्यान्नदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । द्विरुक्तिर्वि-

द्यासमाप्स्यर्था । एतत्क्षणहान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते सम-
न्वपाध्याये प्रथमे पादे प्राणस्य भूतजातिस्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वसंभवात्प्राण-
शब्देन मुख्यप्राण एवामिधीयतामिति पूर्वपक्षे प्राप्ते शिलाकाष्ठाद्यचेतनस्व-
रूपस्य शुद्धरूप जीवस्वरूपस्य च मुख्यप्राणाधीनस्थितित्वासंभवा-
त्प्रसिद्धवन्निर्विष्टसकलचेतनोत्पत्तिलयहेतुत्वस्य परमात्मव्यतिरिक्तेऽसंभ-
वाच्चेतनवाचिदेवताशब्दस्याप्यचेतने मुख्यप्राणेऽसंभवाच्च परमात्मैव
प्राणयितृत्वादियोगवशेनाभिधीयत इति 'अत एव प्राणः' [ब्र० सू० १।१।
२६] इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । ननु प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारमक्यनुगत-
त्वेन देवतात्वेन च निर्विष्टेषु प्राणादित्यान्नेषु प्राणस्यैव परमात्मत्वमा-
दित्यान्नयोस्तु न तथात्यमित्यत्र किं विनिगमकम् । चेतनवाचिदेवता-
शब्दश्चिदपि समानः । प्राणवाक्यशेषे प्रसिद्धप्राणासंभावितासंकुचित-
सर्वभूतसंवेशनोद्गमनाधारत्वश्रवणवदादित्यान्नवाक्यशेषयोस्त्यसंकुचित-
सर्वभूतगेयत्वसर्वभूतोपजीव्यत्वयोः प्रसिद्धादित्यान्नासंभावितयोः श्रव-
णाविशेषात् । यदि चाऽऽदित्यवाक्ये सर्वभूतशब्द आदित्यगानयोग्यचेत-
नविशेषपरतयाऽन्नवाक्यशेषेऽन्नोपजीवनयोग्यचेतनविशेषपरतया संको-
च्यते । देवताशब्दश्च 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' [ब्र०
सू० २।१।५] इति सूत्रोक्तन्यायेनाभिमानिवेदतापरतया योज्यते तर्हि
प्राणोऽपि तथाऽस्तु विशेषामावादिति चेदुच्यते—प्राणशब्दस्य 'प्राणस्य
प्राणम्' । [बृ० ४।४।१८] 'यद्विदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्,
[क० ६।२] इत्यादिषु परमात्मन्यपि निरुद्धत्वात् । 'सर्वाणि ह्यजा
इमानि भूतानि' [छा० १।१।१९] इत्यादिवाक्यशेषस्वारस्याच्च पर-
मात्मपरत्वमाश्रितम् । अन्नादित्यशब्दयोरतथात्वाच्चेतनवाचिदेवताशब्दस्य
केयलादित्यमण्डलान्नयोरमावास्तद्भिमानिवेदतापरत्वम् । अन्नाभिमा-
निदेवतायाश्च भूतमक्षयत्वं तदधिष्ठेयान्नामेदारोपेणोपपद्यते । 'सर्वाणि ह
वा इमानि भूतान्यादित्यसूत्रैः सन्तं गायन्ति' [छा० १।१।१७] इति
प्रतिपादितं सर्वभूतगेयत्वं परमात्मनोऽपि न संभवति । भूतशब्दो हि
प्राणिनिकाये महाभूतेषु च रूढः । महाभूतस्य गातृत्वप्रसक्तेरेवामावात्वा-
णिनिकायपरत्वं वक्तव्यं तदपि न संभवति । न हि सर्वे प्राणिनः पर-
मात्मानं गायन्ति स्थावरेषु पञ्चादिषु चामावात् । तस्माद्गानयोग्यप्रा-
णिविशेषपरत्वेन संकोचः परमात्मपरत्वेऽप्यावश्यक इत्यादित्यशब्दस्य
लोकव्युत्पत्तिविरुद्धपरत्वं नाऽऽश्रयणीयम् । एवमन्नवाक्यशेषेऽपि प्रतिहर-

माणानीति मक्ष्यमाणत्वं न परमात्मनि मुख्यम् । अत आदित्यान्नशब्द-
योर्वह्मपरत्वाभावेऽपि प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ ९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपाठक-
स्यैकावशः खण्डः ॥ ११ ॥

अतीतखण्डेऽज्ञाप्राप्तिनिमित्तोच्छिष्टपर्युषितमक्षणलक्षणा कदाच-
स्थोक्ता । अनन्तरमक्षलाभाय श्वहृष्ट उद्गीथः प्रस्तूयते—

अथातः शौव उद्गीथः ।

शौवः श्वहृष्ट उद्गीथः प्रस्तूयत इति शेषः । शौव इति द्विलोप-
श्छान्दसः ।

तद्ध वको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्रज ॥ १ ॥

अत्र वाशब्दश्चार्थः । वकग्लायनामद्वयशुक्तो वल्बसुतो मित्रासुतश्च ।
स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाभिर्गतवानित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव ।

तस्वाध्यायेन तोषितः कश्चनर्षिः श्वेतशुनकरूपतया प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।

तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुः ।

तं श्वेतं श्वानं क्षुल्लकाः श्वान उपसमेत्योक्तवन्तः ।

अन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥ २ ॥

वैश्वद्वोऽवधारणे वयं बुभुक्षिताः स्मः । अस्माकं गानेनान्नं भगवा-
न्संपादयत्स्वित्यूचुरित्यर्थः ॥ २ ॥

तान्होवाचेहेव मा प्रातरुपसमीयातेति ।

श्वः प्रातःकालेऽस्मिन्नेव देशे मामुपमच्छतेति क्षुल्लकाञ्छुनः श्वेतः
श्वोवाचेत्यर्थः ।

तद्ध वको दालभ्यो ग्लावो वा

मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

वकग्लायनार्थिः श्वेतश्वाद्यागमनं प्रतीक्ष्य स्थितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्य-
माणाः सश्रब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुः ।

ते श्वेतश्वाद्यस्तत्रैव प्रातरागत्य बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोष्य-
माणा उद्गातृपुरुषा अन्योन्यस्प्रुष्टा गच्छन्तीत्येतद्यथा, एवमन्योन्यस्य
पुच्छं मुखे गृहीत्वोपसर्पणं कृतवन्तः ।

ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥ ४ ॥

हिंचक्रुर्हिकारं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ओ३मदा३मो३ पिवा३म ।

ओमिति गानोपक्रमेऽदाम मक्षयेम ।

ओं३देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽऽन्नमिहा२ऽऽहंरत् ।

द्योतमानत्वाद्देवः, धियमाणत्वाद्वरुणः प्रजानां पालनात्प्रजापतिः ।
एवंभूतः सविताऽन्नमाहरत्यित्यर्थः ।

अन्नपते३ऽऽन्नमिहा२ऽऽहरा२ऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अन्नपत इत्यादिभ्यस्य संबोधनम् । आहराहरेति द्विरुक्तिः प्रार्थ-
नायाम् । इति गीतवन्त इत्यर्थः । अन्नपत इति मन्त्रकरणकादिर्याभ्या-
सविशिष्टोद्गीथोपासनमन्नफलकमिति भावः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपाठकस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

सामाधयवान्तर्गतस्तोमाक्षरविषयाण्युपासनान्तराण्युपदिश्यन्ते—

अयं वाव लोको हाउकारः ।

हाउ इत्येवंलक्षणो यः सामसु स्तोमः सोऽयं लोक एतल्लोकत्वेनोपास्य
इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि स्तोमशब्दोऽध्याहर्तव्यः । अयं स्तोमो रघन्तर-
सान्नि प्रसिद्धः ।

वायुर्हादकारः ।

द्वा इति स्तोमो वामवेद्यसाञ्चि प्रसिद्धः ।

चन्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरि-
कारः॥१॥ आदित्य उकारो निहव एकारः ।

आह्वानमित्यर्थः । ह्रः संप्रसारणं च न्यम्पुपविष्यति द्वेजोऽप्संप्रसारण-
योर्निहव इति रूपम् ।

विश्वे देया औहोयिकारः प्रजा-
पतिर्हिंकारः प्राणः स्वरः ।

स्वर इति स्तोमः प्राण इत्यर्थः ।

अन्नं या ।

पा इति स्तोमोऽन्नमित्यर्थः ।

वाग्विराट् ॥ २ ॥

वागिति स्तोमो विराट्छमित्यर्थो विराट्पुरुषो या ॥ १ ॥ २ ॥

अनिरुक्तस्योदशः स्तोमः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥

हाउकारादिभ्यो द्वादशभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽधिको हुमिति त्रयोदशो या
स्तोमः स हुमिति निर्वक्तुगशक्यतयाऽनिरुक्तत्वात्संचरो दौलायितः ।
ततश्च तत्र संचरत्यष्टिः कार्येत्यर्थः । ततश्च हाउकारादिषु त्रयोदशसं-
क्तपृथिवीलोकादिहाष्टिः कर्तव्येति स्थितम् ॥ ३ ॥

तस्य फलमाह—

द्वग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानजादो भवति ।

उक्तोऽर्थः ।

य एतामेव५ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमप्रपाठकस्य त्रयोदशः

खण्डः ॥ १३ ॥

प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ।

सामावयवस्तोमाक्षरोपासनां यो वेदेत्यर्थः । द्विरुक्तिरभ्यासमा-
प्यर्थः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपाठकस्य

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ।

सामावयवोपासनं प्राहृनिर्दिश्य समस्तस्य साम्न उपासनं तस्य
प्रसीति—

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु ।

समस्तस्य पाञ्चविध्ययुक्तस्य सातविध्ययुक्तस्य वा समस्तस्य साम्नः
साधुत्वेनोपासनं कार्यमित्यर्थः ।

तत्रोपपत्तिमाह—

यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥

साध्यसाधुकर्मणी सामासामत्वेन व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः ।

तत्तस्मिन्विषयेऽन्वदप्याहुः । किं तदित्यन्वाऽऽह—

साम्नै नमुपागादिति साधुनै नमुपागादित्येव तदाहुरसा-

न्नै नमुपागादित्यसाधुनै नमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

सामासामोपायाभ्यामागतं प्रत्यर्थिनं साध्यसाधुभ्यामागतं व्यवहर-
न्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति ।

यत्कर्म साधु भवति तन्नोऽस्माकं साम बतेति सानुमोदाः प्रयदन्ति
लोकाः ।

साधु बतेत्येव तदाहुः ।

साम नो बतेत्युक्त एव विषये साधुबतेति लोकाः प्रयदन्ति । ततः
सामसाधुशब्दावेकत्र प्रयुज्यमानौ दृश्येते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

असाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

अतः सामसाधुशब्दयोरेकार्थप्रयोगात्समस्तस्य साम्नः साधुत्वेनो-
पासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्फलमाह—

कल्प्यन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च य एत-
देवं विद्वांस्र लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अस्य लोकाः कल्पन्त उपासकमोगनिष्पादनसमर्था भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत ।

पूर्ववदेवात्र पञ्चविधे सान्नि वृष्टिदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।

पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्पति
स उर्द्ध्वो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनम् । उद्गृह्णं जलस्योद्गृह्णं वर्षसमाप्तिः ॥ १ ॥
वर्पति हास्मै ।

इच्छत इति शेषः । अस्येच्छायां सत्यां वर्पतीति यावत् ।

वर्पयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

अद्यापि य एवमुपास्ते स इच्छायां सत्यां वर्षं कारयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपासीत मेघो
यत्संप्लवते स हिंकारो यद्वर्पति स
प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः ।

आप इति शेषः ।

याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैति ।

न प्रैति न त्रियत् इत्यर्थः ।

अप्सुमान्नवति ।

प्रभूतोदकसंपन्नो भवति । अपो योनियन्मनुष्वित्यल्लुक् ।

य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधः सामोपासीत वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः

प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतवः ।

कल्पन्त उपासकस्य भोग्यनिष्पादनसमर्था भवन्तीत्यर्थः ।

ऋतुमान्नवति ।

यस्यन्ताद्यृतुफलभोगशाली भवति ।

य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधः सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः
प्रस्तावो गाय उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम्
॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधः परोवरीयः सामोपासीत ।

धरीपस्त्वं ज्येष्ठत्वं परस्त्वं श्रेष्ठत्वं परस्त्वे सति धरीयस्त्वं परोधरीपस्त्वं
परोधरीयस्त्वगुणकप्राणदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रति-
हारो मनो निधनं परोवरीयाःसि वा एतानि ॥ १ ॥

प्राणादीनि परोवरीयांसि ॥ १ ॥

परोवरीयो हास्य भवति ।

उपासकस्य जीधनं श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः ।

परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्च-
विधः परोवरीयः सामोपास्ते इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

साम्ना उपासनमुक्तं मयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य ।

साम्ना उपासनं प्रस्तूयत इत्यर्थः ।

वाचि सप्तविधः सामोपासीत ।

हिंकारप्रस्तावोऽङ्कारोऽद्वितीयप्रतिहारोऽपञ्चयानिधनाख्यसप्तविधायुक्ते सामि
यक्ष्यमाणप्रकारेण वाक्छब्दितशब्दबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ।

यत्किञ्च वाचो हिमिति स हिंकारः ।

वाचःशब्दस्यावयवभूतो हिमिति यः शब्दः स हिंकारो हिंकारस्य
हिंशब्दस्यसाहचर्यात् । ततश्च हिंकारे लोके हिंशब्दा यावन्तस्तद्बुद्धिः
कर्तव्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रायामि ।

यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

प्रस्तावे सर्वप्रश्नशब्दबुद्धिः कर्तव्या । उद्गीथेऽप्याद्यावयवभूत ओंकारे
अ इति शब्दबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति

स उपञ्चयो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै

वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति ।

वाक्संयन्धी यो दोहोऽस्ति वाक्साध्यं यत्फलं ताफलमुपास्यमाना
पागस्मा उपासकाय दुग्धे प्रपच्छति ॥ २ ॥

य एतदेवं विद्वान्वाचिसप्तविधः सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठक-

स्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यः सप्तविधः सामोपासीत ।

सप्तविधे साम्न्यादित्यबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ।

सामादित्ययोरैक्याध्यासहेतुमाह—

सर्वदा समस्तेन साम ।

आदित्यस्य सर्वदा समपरिमाणत्वेन समत्वात्सामत्वम् ।

मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

लोके ह्यादित्यो मां प्रति समोऽभिमुखो मां प्रति सम इति प्रतीयते
पुरुषविशेषं प्रत्याभिमुखस्य पुरुषविशेषं प्रत्यनाभिमुखस्य वाऽमावाह ।

अतः सर्वं प्रति समत्वादपि सामत्वम् ॥ १ ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूता-

न्यन्वायत्तानीति विधात् ।

सर्वभूतोपजीव्यतयाऽऽदित्यमुपासीतेत्यर्थः ।

भूतानामुपजीवनप्रकारं कालभेदेन दर्शयति—

तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्यायत्तास्त-

स्मात्ते हि कुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

तस्याऽऽदित्यस्योदयात्पूर्वं घट्टपं स हिंकारः । हिंकारे तद्रूपबुद्धिः
कर्तव्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अस्याऽऽदित्यस्य हिंकारारूपं तद्रूपं पशव
उपजीवन्ति । हि यत् एष त एतस्य साम्नः सामरूपस्याऽऽदित्यस्य
संबन्धिहिंकारलक्षणरूपोपजीविनस्तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति अत एव पशवो
हिमिति शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या

अन्यायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशस्त-

कामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

प्रथमोदयकालावच्छिन्न आदित्यः प्रस्तावः । अस्य तथाविधं रूपं
मनुष्या उपजीवन्ति यतस्ते प्रस्तावारूपप्रथमोदितादित्यरूपोपजीवनः ।
अत एव मनुष्याः प्रस्तुतिकामा भवन्ति । प्रस्तुतिकामा इत्यस्य विध-
रणं प्रशंसाकामा इति ॥ ३ ॥

अथ यत्सङ्गवेलायाः स आदिस्तदस्य वयाः स्यन्वा-
यत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायाऽऽ-
त्मानं परिपतन्त्यादिभाजिनि होतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

तानि वयांसि पक्षिणोऽनारम्बणान्यालम्बनान्तरशून्यान्येवाऽऽत्मा-
नमेवादलम्बनत्वेनाऽऽदायाऽऽकाशे परिपतन्ति । सङ्गवेकालादित्यसं-
घन्ध्यादिशब्दितोकाररूपोपजीवित्वादेयाऽऽदाय परिपतनं पक्षिणामि-
त्यर्थः । आविशब्दादायशब्दयोराकारद्वयवत्त्वसाम्यमिहामिमेतम् ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य
देशा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्या-
नामुद्गीथभाजिनो होतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

संप्रति मध्यंदिन ऋजुमध्यंदिन इत्यर्थः । प्राजापत्यानां मध्ये ते सत्तमा
उत्तमा इत्यर्थः । उद्गीथसत्तमशब्दयोः संपुक्ततकारभ्रुतिमत्यसाम्पादुप-
जीव्योपजीयकभावोक्तिर्द्रष्टव्या ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्वात्स प्रतिहार-
स्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता
नायपयन्ते प्रतिहारभाजिनो होतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

सवितुः प्रतिहारमक्तिरूपोपजीवित्वादेवोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो गर्मा
नायपयन्ते द्वारे सत्यपि नायपयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्वात्प्रागस्तमयात्समुपद्रवस्तदस्याऽऽ-
रण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षः श्वन्न-
मित्युपद्रवन्त्युपद्रव भाजिनो होतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

आदित्यसंघन्धुपद्रवमत्त्युपजीवित्वादेव पुरुषदर्शनभीतानामार-
ण्यानां कक्षश्च आदित्युपद्रवणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य
पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तानिदधति निधन-

भाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्यमुमा-
दित्यः सप्तविधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

आद्धकर्तारो हि वर्धेषु पितृन्निक्षिपन्ति तदर्थान्पिण्डान्वेत्यर्थः ।
उक्तमुपासनमुपसंहरत्येवं खल्यमुमित्यादिना ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्यात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः
सामोपासीत हिंकार इति व्यक्षरं
प्रस्ताव इति व्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥

अथाध्यस्तादित्यभावसप्तविधसामोपासनोपदेशानन्तरमतिक्रान्तादि-
त्पसप्तविधसामोपासनमुपदिश्यत इत्यर्थः । अत्र मृत्युशब्देनाऽऽदित्योऽ-
भिधीयते । आदित्यस्याहोरात्रकालावर्तनेन जगन्नाशहेतुत्वान्मृत्युत्वम् ।
आत्मसंमितमात्मना स्वेपामेपामेव व्यक्षरत्वेन परस्परसंमितत्वकथनादा-
त्मसंमितत्वम् । द्वाविंशत्यक्षरात्मकस्य सप्तविधसाममक्तिविशेषस्यैक-
विंशतिलक्षणादित्यसंख्यातिरेकित्वादतिमृत्युत्वम् । आत्मसंमितत्वाति-
मृत्युत्वप्रकारमेव वर्णयति हिंकार इतीत्यादि । अतश्चेतयोरुभयोः सम-
त्वादेवाऽऽयापोद्गापौ न कर्तव्यावित्यर्थः ॥ १ ॥

आदिरिति व्यक्षरं प्रतिहार इति चतु-
रक्षरं तत इद्वैकं तत्समम् ॥ २ ॥

चतुरक्षरादेकमक्षरं गृहीत्वा द्वाक्षरे निवेशिते समं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उद्गीथ इति व्यक्षरमुपद्रव इति चतुर-
क्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरम-

तिशिष्यते व्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥

उपद्रव इति चतुरक्षर एकस्मिन्नक्षरे पृथक्कृते सत्पवशिष्टं व्यक्षरं
सममेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

निधनमिति व्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि

ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

रूपतोऽर्थः ॥ ४ ॥

एकविंशत्याऽऽदित्यमाप्नोत्येक-

विंशो वा इतोऽसावादित्यः ।

‘द्वावृश मासाः पञ्चतयस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः’
इति श्रुतेः । यत आदित्यस्यैकविंशत्त्वमतः सप्तविधभक्तीनामाक्षरगतैक-
विंशतिसंख्यपैकविंशतिसंख्याकमादित्यं प्राप्नोति । आदित्यसालोक्यं
प्राप्नोतीत्यर्थः ।

द्वाविंशेन परमादित्याजयति

तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

अवशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेणाऽऽदित्यात्परं दुःखासंभिन्नं लोकं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अप्नोति हाऽऽदित्यस्य जयम् ।

इह लोक आदित्यजयं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

परो हास्याऽऽदित्यजयाज्यो भवति य

एतदेवं विद्वानात्मसंमितमविमृत्यु सप्त-

विधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

य एव मुपास्ते तस्याऽऽदित्यजयात्सर्वोत्कर्षो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ गायत्ररथंतरादिसामोपासनं प्रस्तूयते—

मनो हिकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः

श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनम् ।

गायत्र्याख्यस्य साम्नो हिकारादिष्वविधमक्तिषु मनआदिद्वाष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।

एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

अनेनाऽऽकारेण गायत्र्याख्यसाम्नो मनआदिप्राणानां चाध्यासाधि-
ष्ठानमावलक्षणसंबन्धेन परस्परसंबन्धमित्यर्थः ॥

स य एयमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
भवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

महाममस्कत्वं वदान्यमनस्कत्वं ज्योगुज्ज्वलो व्याध्यादिमिरनुपहत
इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठक-
स्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिकारो धूमो जायते स प्रस्तावो
ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार
उपशाम्यति तन्निधनं सश्शाम्यति तन्निधनम् ।

उपशमः सावशेषः शमो निःशेष उपशमः ।

एतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्व्यन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्म-
वर्चस्पन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
न प्रत्यङ्मुञ्चन्निमाचाभेन निष्ठीवेत्तद्भवतम् ॥२॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अग्नेरभिमुखो न मक्षयेत्, श्लेष्मादिनिरसनं च न कुर्यादित्यर्थः ॥२॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिंकारो जपयते स प्रस्तावः ।

उपमन्त्रणं संकेतकरणं जपनं तोषणं मारणतोषणनिशामनेषु मित्वा-
पज्ञाधातोर्ह्रस्वः ।

स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः ।

एकपर्यङ्कोपवेशनं सह शयनम् ।

प्रति स्त्री सह शेते स प्रतिहारः ।

स्त्रिया आभिमुख्येन शयनमित्यर्थः ।

कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनम् ।

मैथुननिवृत्तिरित्यर्थः ।

एतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति ।

सर्वदा स्त्रिया अविपुक्तो भवतीत्यर्थः ।

मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते ।

अमोघरेता भवतीत्यर्थः ।

सर्वमायुर्गति ज्योग्नीवति महान्नजया पशुभि-
र्भवति महान्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्वतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयपत्राठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

प्रार्थयमानाभिति शेषः । प्रार्थयमानमर्थं योऽपि हनन्त्येव यामदेष्टोपा-
सनाद्वारेण धिमानात्पशुद्वारगमनप्रतिषेधयजनानि तद्वति शक्तिविषयानि
ब्रह्मण्यनि ।

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयपत्राठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उपनिर्हकार उदितः प्रमत्तारो मर्ष्यंश्चि उद्गीथः ।

मर्ष्यंश्चिनाकाशवच्छिन्न आदित्य उद्गीथ इत्यर्थः ।

अपगतः प्रतिशारः ।

अपराहकाशवच्छिन्न आदित्यः प्रतिशारः ।

अस्मिन् यन्निभनम् ।

यन्मच्छित्तिर्यथः ।

एतच्चूददाक्षिणे मोतम् ॥ १ ॥

स य एतमेतच्चूददाक्षिणे मोतं वेद तेनमन्त्रजारी
भवति सर्वमायुर्गति ज्योग्नीवति महान्नजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या न कांचन निन्देत्तद्वतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयपत्राठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तपस्तमादित्यं त निन्देदित्यर्थः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयपत्राठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अन्नाणि संप्लवन्ते स हिंकारः ।

संप्लवः संचारः ।

मेधो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
वियोतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति
तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

वैरूपाक्ष्यं सामेत्यर्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद
विरूपाश्च सुरूपाश्च पशुनवरुन्धे ।

विरूपांश्चिरुद्धनानारूपान्सुरूपाञ्छोमनरूपानवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः ।

सर्वमापुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १२ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा
उद्गीथः शस्त्रप्रतिहारो हेमन्तो निध-
नमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥

वैराजाख्यं सामेत्यर्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमापुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यर्तुञ्ज निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो यौरु-
द्वीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधन-
मेताः शक्र्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

शक्र्याख्यं सामेत्यर्थः । शक्र्यं इति नित्यं बहुवचनम् ॥ १ ॥

स य एषमेताः शक्र्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान् निन्देत्तद्भवतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्वीथोऽश्वः
प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

रेवत्य इत्यपि शक्र्यं इति वन्नित्यं बहुवचनम् ॥ १ ॥

स य एषमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशु-
मान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्भवतम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्या-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्या-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्वीथोऽस्थि प्रतिहारो
मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति ।

समग्राङ्गपुक्तो भवतीत्यर्थः ।

नाङ्गेन विहृच्छति ।

अङ्गेन हस्तपादादिना कुटिलो न भवतीत्यर्थः । हृच्छं कौटिल्य इति
हि धातुः ।

सर्षमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति

महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्जो नाश्रीयात्तद्वतम् ।

मज्जारूपमांसविशेषानित्यर्थः ।

मज्जो नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्यै-

कोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

सर्षदेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्यै-

कोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अग्निर्हिकारे वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्वीथो नक्षत्राणि

प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्वाजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

राजनार्षेयं गामेत्यर्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वाजनं देवतासु प्रोतं वैदेतासा-
मेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सा-
युज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति ।

सार्ष्टिता समानार्ष्टित्वं सायुज्यं समानमोग्यत्वम् ।

महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की-
र्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
विंशः खण्डः ॥ २० ॥

‘ एते वै देवाः प्रत्यक्षं पद्माह्वणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणादीनि दैवतानि न
निन्देदिति भावः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
विंशः खण्डः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽ-
ग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि
मरीचयः स प्रतिहारः सर्वा गन्धर्वाः पितरस्त-
न्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥

अत्र सामविशेषानिर्देशास्तामशब्दः सामसामान्यपरः ॥ १ ॥

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥

काम्यमानं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि

तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥

त्रीणि त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोका इत्युक्तानि यानि त्रीणि
हिंकारादिरूपेण पञ्चधा भवन्ति । अतः परमुत्कृष्टं श्रेयः किमपि
नास्ति ॥ ३ ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वम् ।

एतदुपासकः सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ।

सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति ।

सयं दिग्वर्तिनोऽपि वशीकृता अस्मा उपासकापोषहारान्सम-
र्पयन्ति ।

सर्वमस्मीत्युपासीत तद्भूतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्यै-

कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

सामसामान्य उक्तरीत्या सर्वस्याऽऽश्वत्थेन स्थामिन्नत्वेन चोपासना
कर्तव्येत्यर्थः । द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्यै-
कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

एवं सामोपासनं समाप्य गानविशेषानुद्गातुरुपदिशति—

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमिति ।

विशिष्टो नर्दः स्वरविशेषः सोऽस्यास्तीति विनर्दि । गानमिति वारुण-
शेषः । साम्नः सामसंबन्धि पशव्यं पशुहितम् । उगवादिभ्यो यदिति पशु ।
सामसंबन्धि विनर्दि गानं वृणे प्रार्थयेत् । पुरुषवत्पशुश्छान्दसः ।

अग्रेरुद्गीथोऽनिरुक्तः ।

अग्निदेवत्यमुद्गानमनिरुक्तोऽस्पष्टं भवति । अस्पष्टो गानविशेषोऽग्निधी-
तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ।

प्रजापतेर्निरुक्तः ।

निरुक्तः स्पष्टो गानविशेषः प्रजापतिदेवत्यः प्रजापतिधीतिहेतुस्त्वर्थः ।

सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलयदिन्द्रस्य ।

बलयत्प्रपन्नोपेतमित्यर्थः ।

कौशं बृहस्पतेः ।

कौञ्चपक्षिनादसमं बार्हस्पत्यं गानमित्यर्थः ।

अपध्वान्तं वरुणस्य ।

भिन्नकांस्थरवसमं वारुणगानमित्यर्थः ।

तान्सर्वानिवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ।

अपध्वान्तगानव्यतिरिक्तान्सर्वानुद्धीयानुपसेवेतेत्यर्थः ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत् ।

अमृतत्वप्राप्तिमागायानि गानेन साधयानीति गानं कुर्यादित्यर्थः ।
यथाप्रार्थनं फलं भवतीति भावः ।

स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः

स्वर्गं लोकं यजमानायाम्नात्मन आगायानीत्ये-

तानि मनसा ध्यायन्नप्रमचः स्तुवीत ॥ २ ॥

एतानि देवामृतत्वादीनि फलानि मनसा ध्यायन्स्वरादिष्वप्रमत्तः
स्तोत्रं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः ।

अचः स्वरा आत्मानोऽवयवसदृशाः ।

सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानः ।

काव्यो मावसानाः स्पर्शाः ।

तं यदि स्वरेषुपालभेत ।

एवंविदमुद्रातारं यदि कश्चिदागत्य त्वया वृद्धः स्वरः प्रपुक्त इत्युपा-
लभ्यं कुर्यात् ।

इन्द्रश्च शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा

प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

इन्द्र एव तव प्रत्युत्तरं दास्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमुष्मसूपालभेत प्रजापतिश्च शरणं प्रप-
न्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

त्वा प्रति त्वां प्रति पेक्ष्यति चूर्णपिष्यतीत्यर्थः । पिष्ट संचूर्णन
इति धातुः ।

अथ यथेन२ स्पर्शोपपालभेत मृत्यु२ शरणं प्रप-
नोऽभूयं स त्वा श्रुति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

धक्षयति भस्मी करिष्यतीत्यर्थः । दह भस्मीकरण इति हि धातुः ॥ ४ ॥
सर्वे स्वर्ग घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति ।
घोषवत्तया बलवत्तयोच्चारणमिन्द्रस्य बलाधायकमित्यर्थः ।

सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः ।

अग्रस्ता अनन्तरप्रवेशिताः । अनिरस्ता बहिरक्षिताः । निरस्तं
त्यरितोदितमित्यनरः । विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः ।

प्रजापतेरात्मानं परिददानीति ।

ऊष्माणां प्रजापत्यात्मकत्वादग्रस्तत्वाद्विद्युक्तोष्मोच्चारणे प्रजापतेरात्म-
लामो भवतीत्यर्थः ।

सर्वे स्पर्शां लेभेनानभिनिहिता वक्तव्याः ।

लेशेनाल्पशोऽनभिनिहिता अनभिक्षिप्ता अनुतोच्चारिता इति यावत् ।

मृत्योरात्मानं पण्डिगणीति ॥ ५ ॥

इति षष्ठान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य द्वाविंशः

खण्डः ॥ २२ ॥

सर्वेषां स्पर्शानां मृत्य्यात्मकत्वात्स्पर्शानां तेषां दोषेभ्यः परितु-
ल्योच्चारणे मृत्योरात्मैव दोषेभ्यः परितो भवतीति भावः ।

इति षष्ठान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

आंकांश्च मन्त्रोपासनं विधानं प्रवर्तयति—

अथ धर्मस्कन्धाः ।

धर्मसाधनं मार्गः ।

यतोऽप्यसनं शानमिति प्रथमः ।

यज्ञाध्ययनदानशब्दैर्गृहस्थाश्रम उच्यते । अध्ययनशब्दो वेदाभ्या-
सपरः ।

तप एव द्वितीयः ।

तपःशब्देन वैश्वानसपारिघृज्ययोर्ग्रहणमुभयोस्तपःप्रधानत्वात् । तपः-
शब्दो हि कायक्लेशे रूढः स च द्वयोरपि समानः ।

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्य-

न्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् ।

अत्यन्तमाचार्यकुले नियमैर्वैहं क्षपयंस्तृतीय आश्रम इत्यर्थः ।

सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥

एवं त्रित्वेन संगृहीतानां चतुर्णामाश्रमाणां मध्ये यो ब्रह्मनिष्ठः स
सुक्तिमाश्रमवति । ब्रह्मनिष्ठाधिकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजो
भवन्तीत्यर्थः । एवमेव हि 'अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः' [ब० सू०-
३।४।१९] इत्यत्र भाषितम् । न चात्र ब्रह्मसंस्थशब्दात्संन्यासा-
श्रममतिपत्तिरिति शङ्क्यम् । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रोक्षणीन्प्रायेण योगेनैव
वृत्त्युपपत्तौ संन्यासे रूढेरनवगन्तव्यत्वात्, योगमात्रस्य चाऽऽश्रमान्तरसा-
धारणत्वाच्च ब्रह्मसंस्थशब्देन संन्यासाश्रमग्रहणे प्रमाणं पश्यामः । न च
संपूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचकत्वादनन्यव्यापारत्वलक्षणाया ब्रह्माणि
समाप्तेः संन्यासिष्वियाम्निहोत्रादिकर्मान्तरव्यग्राश्रमान्तरेष्वसंभवाद्ब्रह्म-
संस्थशब्देन परिवाडेवोच्यत इति वाच्यम् । स्थाश्रमोचितकर्मव्यग्राताया
संन्यासिष्वप्यविशिष्टत्वात्, तदतिरिक्तव्यापारराहित्यस्य सर्वाश्रमेष्वपि
संभवात्, न ब्रह्मसंस्थशब्देन चतुर्थाश्रमपरामर्शहेतुं पश्यामः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यमृतत्वसाधनं ब्रह्मोपासनमुक्त्वा तत्प्रण-
वाङ्गकमिति वक्तुं प्रणयं स्तौति—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ।

सारानिष्कर्षाय लोकान्पर्यालोचयदित्यर्थः ।

तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्वयी विद्या संप्राप्तवत् ।

अयी विद्या सारत्वेन निष्पन्नाऽमवदित्यर्थः ।

तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि

संश्रासवन्तं शृणुवः स्वरिति ॥ २ ॥

तान्यन्यत्तपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः
संप्राप्तवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि
संतृष्णान्येवमोकारेण सर्वा वाक्संतृष्णोकार
एवेदः सर्वमोकार एवेदः सर्वम् ॥ ३ ॥

इति श्रान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यथा सर्वाणि पञ्चजातानि पर्णनालेन व्याप्तानि भवन्त्येवमोङ्कारो वै सर्वा यागिति श्रुतेरोंकारेणैव सर्वा धाम्न्यासा । अत उँकार एव सर्वं ब्राह्मणम् । अत ओङ्कारेण ब्रह्मोपासनं कर्तव्यमिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

मसङ्गारकर्मज्ञानाणि कानिचिद्विधातुं प्रस्तौति—

ग्रहवादिनो वदन्ति यदसृणां प्रातःसवनम्
रुद्राणां माध्यदिनम् सवनमादित्यानां च
विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

स तर्हि यजमानस्य लोक इति ।

प्रातःसयनमाध्यंविनमयननृतीपसयनेश्वरैर्यत्तु रुद्रादित्यादिभ्यश्च देवैः पृथ-
 क्यन्तरिक्षम्यलंशानां पक्षीकृततयाऽप्यक्षिष्टस्य लोकस्यामायाघ्नमानस्य
 लोकः प्राप्नीति चेदित्यमित्यर्थः ।

म यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यात् ।

एष्य पञ्चानशास्पष्टोऽकम्पानशानं नास्ति सोऽन्नः कथं कुर्यात् ।

अथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

तस्मात्तुल्यवर्णोपायभूतं वदयमाणं मामगानहोममन्त्रोत्थान-
दृष्टानं शास्त्रेय कृपांदिश्यथः ॥ १ ॥ २ ॥

तदेवाऽऽह—

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्यो-
दह्मुख उपविश्य स वासवः सामाभिगायति ॥ ३ ॥

प्रातरनुवाकारम्भात्प्राग्गार्हपत्यस्य पश्चादुदह्मुख उपविश्य वसुदे-
वत्पुं साम गायेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेव सामाऽऽह—

लो३कद्वारमपावा३र्णु३३पश्येम त्वा
वयः रा३३३३३ । हु३म् आ३३ज्या-
३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ४ ॥

हेऽग्ने पृथिवीलोकप्राप्तये द्वारमपावृणु तेनापावृतद्वारेण त्वां राज्याय
फलाय पश्येमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ जुहोति ।

अधानन्तरमनेन मन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ।

होममन्त्रमेवाऽऽह—

नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमा-
नाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वा-

हाऽपजहि परिधमित्युक्तवोत्तिष्ठति ।

पृथिवीक्षिते पृथिवीनिधासाय लोकनिवासायाग्नये नमः । मह्यं यज-
मानाय लोकं विन्द लभ्यस्व । एष वै मम यजमानस्य लोकोऽस्मि-
ल्लोक आयुषः परस्तान्मरणादूर्ध्वमेताऽस्म्यागन्ताऽस्मि । स्वाहेति जुहोति
परिधं लोकद्वारार्गलमपजह्यपनय, इत्येतं मन्त्रमुक्तवोत्तिष्ठतीत्यर्थः ।

तस्मै वसवः प्रातःसवनः संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

प्रातःसवनसंबन्धिलोकं पृथिवीलोकं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुरा माध्यांदिनस्य सवनस्योपाकरणा-
ज्जघनेनाऽऽग्नीध्रीयस्योदह्मुख उपविश्य ।

आग्नीधीयस्याग्नेरित्यर्थः ।

स रौद्रः सामाभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वा३रमपावा३ णू३३ पश्येम

त्वावयं वैरा३३३३३ हु३म् आ३३

ज्या३ यो३ ३ आ३२१११ इति ॥ ८ ॥

पैराज्यायान्तरिक्षलोकफलमाप्तय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते

लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्वैष

पै यजमानस्य लोक एताऽस्मि ॥ ९ ॥

अथ नमो वायव इति मन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । अन्तरिक्षक्षितेऽन्तरिक्षनिवासापेक्षादि पूर्ववदुल्लेखम् ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽप-

जहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा

माध्यंदिनः सवनः संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनसवनसंबन्धिलोकम् ॥ १० ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणान्नघनेनाऽऽह्व-

नीयम्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यः

स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥

आह्वनीयस्याग्नेरित्यर्थः । आदित्यमादित्यदेवत्वं वैश्वदेवे विश्वदेव-

देवत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्माऽऽदित्यं मामाऽऽह—

लो३कद्वा३रमपावा३ णू३३ पश्येम त्वा पयः

त्वाग३३३३३ हु३म् आ३३ ज्या-

३ यो३ ३ आ३ ३२१११ इत्यादित्यम् ॥ १२ ॥

स्यागाज्याप य्वंलोकापेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम् ।

सामोच्यत इति शेषः ।

लो३कद्वारमपावा३र्णु३३पश्येम त्वावय३
साम्रा३३३३३हु३म् आ३३ ज्या-
३ यो३ आ ३२१११ इति ॥ १३ ॥

साम्राज्यापोत्तमस्वर्गफलायेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं
मे यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽप-
हत परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

सर्वं पूर्वयद्वद्व्यम् । आदित्यानां दिश्वेवानां च बहुत्याद्विन्दताप-
हतेति बहुवचनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च दे-
वास्तृतीयसवनं संप्रयच्छन्ति ।

तृतीयसवनं तत्फलं स्वर्गमित्यर्थः ।

एष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद ।

मात्रां याथात्म्यमित्यर्थः ।

य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयप्रपाठकस्य
चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

य एवं कर्तुं वेदेत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यापपरिसमाप्त्यर्था ॥ १६ ॥

इति षष्ठान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयप्रपाठकस्य
चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

मधुविद्या प्रस्तूयते—

असौ वा आदित्यो देवमधु ।

असाधादित्यो वस्वावीनां देवानां मोवहेतुत्वान्मधु । अत्र मधुत्वद्वेष्टिः
कर्तव्येत्यर्थः ।

मधुत्वोपयोगीनि संपादयति—

तस्य यौरेव तिरश्चीनवन्धः ।

तस्य मधुनो ह्यलोक एवाऽऽधारमूतस्तिर्यक्प्रसारितो बंधः ।

अन्तरिक्षमपूपः ।

अन्तरिक्षं मध्वपूपः । मध्वाश्रयो हि तिरश्चीनबंधालम्बः सङ्गम्यत
एवमन्तरिक्षमपि ह्यलोकलम्बं लम्बत इव भातीत्यतः मध्वपूपत्वम् ।

मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

मरीचिशब्देन मरीचिस्थाः सवित्राकृष्टा मौम्य आप उच्यन्ते । ताः
पुत्रा इव पुत्रा अमरबीजमूता मध्वपूपच्छिद्रस्थाः सूक्ष्मकीटा
इत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयः ।

तस्याऽऽदित्यस्य ये प्राञ्चो रश्मयः ।

ता एवास्य प्राच्यो मधुनाडयः ।

ता एव प्राग्दिगवच्छिन्ना मधुनाड्यो मधुच्छिद्राणि ।

कच एव मधुलतः ।

ऋद्धमन्त्रा एव अमराः ।

ऋग्वेद एव पुष्पम् ।

ऋग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयम् ।

ता अमृता आपः ।

ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा आपोऽग्नौ प्रक्षिताः पाका-
भिनिर्वृत्ता अमृता अत्यन्तरसवत्यो भवन्ति ।

ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

एतभृग्वेदमभ्यतपन् ।

ता वा एता ऋचो भ्रमरस्थानीयाः पुष्पेभ्यो रसमाददाना भ्रमरा
इद्वैतहृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नमितार्पं कृतवत्य इव ।

तस्याभितमस्य यशस्तेज इन्द्रियं

वीर्यमन्नाद्यश्च रसोऽजायत ॥ ३ ॥

यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नाद्यलक्षणो रसोऽजायतेत्यर्थः । ऋग्भिर्मन्त्रैः
स्तोत्रशस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वर्तकं सोमाज्यादि-
रसं मुञ्चति पुष्पमिव भ्रमरैराचूष्यमाणं, तेन च यशस्तेजइन्द्रियवीर्या-
दिलक्षणं फलमुत्पन्नं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

तद्वचक्षरत् ।

तद्यशआदिलक्षणं फलं विशेषेणागमत् ।

तदादित्यमभितोऽश्रयत् ।

गत्या चाऽऽदित्यमभित आभितयदित्यर्थः ।

तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितश्च रूपम् ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आदित्ये प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं यद्गोहितरूपं तत्कर्मनिर्वर्त्यं यशस्ते-
जआदिलक्षणफलरूपमित्यर्थः । रोहितरूपे तद्वपुर्द्धिः कर्तव्येति
यावत् ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्काशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य

दक्षिणा मधुनाढ्यो यजूंश्च्येव मधुधृतो

यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूंश्च्येतं यजुर्वेद-
मभ्यतपस्स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तव्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा

एतयदेतदादित्यस्य शुक्लः रूपम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य-
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य
प्रतीच्यो मधुनाह्वयः सामान्येव मधुकृतः
सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि सामान्येतः सामवेदमभ्य-
तपस्स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तव्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतय-
देतदादित्यस्य कृष्णः रूपम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्यो-
दीच्यो मधुनाढ्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृतः ।

अथर्वणाऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्वा अथर्वाङ्गिरसः ।

इतिहासपुराणं पुष्पम् ।

इतिहासपुराणविहितकर्मस्वथर्वाङ्गिरसां विनियोगाह्नवेदादिवत्पुष्प-
त्वोक्तिश्च द्रष्टव्या ।

ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपःस्तस्याभि-
तप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नायः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽथ्यत्तद्वा एतयदे-
तदादित्यस्य परः कृष्णः रूपम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदितृतीयप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

परः कृष्णं रूपमतिशयितं कृष्णरूपमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा

मधुनाढ्यो गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृतः ।

ब्रह्मविषयकौपनिषदरहस्योपदेशा इत्यर्थः ।

ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नायः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽथ्यत्तद्वा एतय-
देतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

समाहितवृष्टिमिनिरीक्ष्यमाणमाविश्यमण्डलमध्ये चलतीय स्फुर-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेपा-
मेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृ-
तानि वेदा ह्यमृतास्तेपामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

लोकसारभूता ऋग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यत्वाद्गोहितादिरूपाणा-
मतिरसत्वम् । तथा वेदेभ्योऽपीदृशतत्साधनप्रतिपादकतया भोग्यभूत-
तयाऽमृतेभ्यो रोहितादिरूपाणां तत्प्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यानामतिभोग्य-
त्वादमृतावप्यमृतत्वमित्यर्थः । अपमत्र निगलितार्थः—प्रागाद्यूर्ध्वदेशा-
न्तरस्थितरश्मिनाडीतस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरा-
दित्यमण्डलमानीतानि सोमाज्यपयःप्रमृतिद्रव्यनिष्पन्नानि पशस्तेजो
वीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकानि रोहितं शुक्लं कृष्णं परः कृष्णं मध्ये क्षोभत
इवेत्युक्तानि रोहितादीनि पश्चामृतान्यादित्यमध्याश्रितानीति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

एषां पञ्चात्ममृतानां वसुवद्वादित्यमृत्साराधरणभ्येत्यत्वं सद्गुणासी-
मानां वसुत्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिरिति प्रतिपादयति—

तयत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना
मुत्सेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्ति ।

चन्द्रमिवेति मावः । पुनः कथमुपजीवनमित्यत्राऽऽह—

एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

पशस्तेजआदिलक्षणं रोहितं कृष्णं सूर्यः करणैरुपलभ्य तृप्य-
न्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति ।

एतदेव रूपमभिलक्ष्यानुमूयेति यावत् । संविशन्ति मोगानन्तरमु-
दासीना भवन्तीत्यर्थः ।

एतस्माद्रूपादुयन्ति ॥ २ ॥

प्राप्ते मोगकाल इति शेषः । एतस्माद्रूपादिति स्पष्टोपे पञ्चमी ।
एतद्रूपात्तुमयमुद्दिश्योद्यन्ति सोत्साहा भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद ।

अनेन प्रकारेण वस्तुतुल्याधायकदर्शनगोचरत्वलक्षणवस्तूपजीव्यत्वा-
दिना रोहितामृतं यो वेद सः ।

वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति
स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

तत्कतुन्पायेन तद्रूपासीनोऽपि वस्तुत्वं प्राप्य तथैव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
किंप्रतं कालमित्यत्राऽऽह—

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूना-
मेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

आदित्यस्य प्राच्यां दिश्युदयः प्रतीच्यामस्तमयश्च यावन्तं काल-
मनुवर्तते तावन्तं कालं वसूनां यदाधिपत्यं यदप्रतिहतसंकल्पकत्वलक्षणं
स्वाराज्यं च तत्पर्येता परितो गन्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रूपा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न
वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥
त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुयन्ति ॥ २ ॥

त य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्ता-
वदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव
तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

पुरस्तादुदपपश्चादस्तमयापेक्षया द्विगुणं कालं दक्षिणत उदपमुत्त-
रतोऽस्तमयं च कल्पयित्वा भुतिर्ब्रवीतीति नात्र कथंता कार्या ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति
वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न
पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा
वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता
द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्या-
नामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति
सोमेन मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न
पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमग्निसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा
सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एत-
देव रूपमग्निसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्ता-
वदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुता-
मेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति
ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न
पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमग्निसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा
ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
एतदेव रूपमग्निसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्त-
मेता द्विस्तावदूर्ध्व उदेताऽर्वाहस्तमेता साध्या-
नामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

एवं वसुरुद्रादित्यमरुताध्यगणमोग्यरोहितादिषञ्चरूपात्मकपञ्चामृ-
ताभयदेवमधुत्वरूपितज्योतिर्मण्डलाख्यरूपयुक्तस्योदयास्तमयादिकृत्य-
विशिष्टस्याऽऽदित्यनामकस्याऽऽदित्यशरीरकार्यावस्थब्रह्मण उपासना-
मुपदिश्य नामरूपकृत्यादिरहितकार्यावस्थारहितादित्यजीवशरीरक-
ब्रह्मोपासनं दर्शयति—

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य ।

अथ ब्रह्मादिवसरूपस्य कल्पस्य समाप्त्यनन्तरं तत ऊर्ध्वं उदेत्योद-
यास्तमयाभ्यां प्राण्यनुग्रहादूर्ध्वं उदेत्योदयास्तमयकृत्यपयुक्तप्राण्यनुग्रह-
रहित इत्यर्थः ।

नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता ।

उदयास्तमयशून्य एकस्यभाव एवोदासीनतया वर्तत इत्यर्थः । अत्र
हि भाष्ये कार्यकारणावस्थब्रह्मोपासनं विधीयते । असौ वा आदित्यो
देवमध्वित्यारण्याथ तत ऊर्ध्वं उदेत्येत्यतः प्रागादित्यस्यादिकार्यविशो-
पावस्थं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते । अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्येत्यादिनाऽऽदित्या-
न्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव ब्रह्मोपदिश्यत इत्युक्तम् । तत्राप्य-
थ तत ऊर्ध्वं उदेत्येत्यस्य मुक्तावस्थादित्यान्तर्यामिब्रह्मोपासनपरत्वेऽ-
थशब्दादिस्वारस्यात्कारणावस्थमिति भाष्यस्याकार्यावस्थं मुक्त्यवस्थ-
मित्यर्थ एवोचितो न त्वादित्यभावप्राप्तिपूर्वावस्था । द्यासायैस्तु भाष्य-
स्वारस्यमयलभ्याऽऽदित्यनामरूपमावत्त्वावस्थापूर्वं माव्यवस्थेयाथ तत
ऊर्ध्वं उदेत्येत्यादिना संदर्भेण प्रतिपाद्यत इति वर्णितं तेषामयमाशयः—
अथशब्दो न निर्दिष्टानन्तर्यार्थोऽपि तूपासनान्तरप्रस्तावार्थः । 'अथ तत
ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता' इत्यस्याप्युद-
यास्तमयतरकार्यशून्यत्वमर्थः । तच्चाऽऽदित्यभावपूर्वावस्थायां कल्पादी
संभवतीति ।

तदेव श्लोकः ॥ १ ॥

तस्मिन्निपये देवान्प्रति केनचिद्योगिना गीतः श्लोकः ॥ १ ॥

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन । देवास्ते-
नाह ॥ सत्येन मा विराधिपि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

हे देवास्तत्र तस्मिन्नादित्यभावमुक्तिकाले स मुक्तादिस्थान्तर्यामी
परमात्मा नास्तमितो नोदितश्च तेन तादृशेन सत्येन निर्विकारेण ब्रह्म-
णाऽहं मा विराधिपि विरोधं न गच्छामीति पादत् । निम्लोचेति
श्रुत्वान्वसो द्विर्बचनाभावः ॥ २ ॥

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विवा
हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

एतां मधुविद्यारूपां ब्रह्मोपनिषदं ब्रह्मविद्यां वेदानुतिष्ठत्यस्मै ब्रह्म-
विद् आदित्यो नोदेति नास्तमेति । आदित्योऽयमप्रकाशाभ्यां न किञ्चि-
दस्य प्रयोजनमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—सकृद्विवा हैवेत्पावि । अस्मै
ब्रह्मविदे सकृद्विवैव भवति सकृदुदितमहरेव भवति सदैवाहर्वा भवती-
त्यर्थः । संततं सर्वविषयसाक्षात्कारोऽस्य भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

मधुविद्यासंप्रदायमाह—

तद्धैतद्वृद्धा प्रजापतय उवाच
प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः ।

तद्धैतन्मधुविज्ञानमित्यर्थः ।

तद्धैतद्वृद्धालकायाऽऽरुणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म श्रोवाच ॥ ४ ॥

तद्धैतद्वृद्धोद्दालकाय पिता प्रोक्तवान् ॥ ४ ॥

इदं वाच तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
प्रब्रूयात्प्रणाप्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥

तस्माद्धेतोरेदं ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय वा प्रब्रूयात् । पोष्याय
शिष्याय वा ब्रूयात् । प्रणाप्योऽसंमताविति निष्क्रमार्थे प्रणाप्यशब्दस्य
निपातितत्वात् ॥ ५ ॥

नान्यस्मै कस्मैचन ।

उक्तपुत्रशिष्यव्यतिरिक्ताय कस्मैचिदपि न ब्रूयादित्यन्वयः ।

यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ।

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

समुद्रावृतां भोगोपकरणैः पूर्णानिमां पृथिवीं पश्यन्वस्मा आचार्याप
दद्यात्तद्वपेक्षयाऽप्येतद्विज्ञानमेवाधिकम् । नैतस्यानुरूपो निष्क्रयोऽस्ती-
त्यर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधि-
करणमुपन्यस्यते समन्वयाध्याये—मधुविद्याया वस्यादिगणमोग्यरोहि-
तरूपादिपञ्चाभृताश्रयादित्योपासनारूपतयाऽस्यां विद्यायां वस्यादीनां
नाधिकारः संभवाद्युपास्योपासकभावस्यैकस्मिन्नसंभवात् । न ह्येकस्यैव
प्रीणनीयत्वं प्रीणयितुत्वं च संभवति । 'वसूनामेवैको भूया' [छा०
३।६।३] इत्यादिना वसुत्वादिप्राप्तेरेव मधुविद्याफलत्वेन वस्यादी-
नामेव सतां वस्यादित्यमानिकामनाया असंभवाच्चाथित्वाद्यसंभवाच्च ।
'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' [यू० ४।४।१६]
इति परब्रह्मव्यतिरिक्तस्य देवोपास्यत्वनिवेधेन ज्योतिःशब्दिते ब्रह्मण्ये-
वोपासनसद्भावावगमाच्च मधुविद्यादिषु नाधिकार इति 'मध्यादित्य-
संभवादनधिकारं जैमिनिः' [ब० सू० १।३।३१] । 'ज्योतिषि भाषाच्च'
[ब० सू० १।३।३२] इति सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं कृत्वा 'भावं तु याद-
रापणोऽस्ति हि' [ब० सू० १।३।३३] इति सूत्रेण सिद्धान्तः कृतः ।
अस्पायमर्थः—अधिकारस्य सद्भावं यादरायण आचार्यो मन्यते ।
अस्ति हि तेषामर्पाधित्वादिसंभव इति । अपमाशयः—न हीयं विद्या
वस्यादित्यादिमात्रपर्यवसिताऽपि तु तच्छरीररूपरमात्मपर्यन्ता । वस्या-
दीनामेव सतां स्थान्तर्पामिषरमाग्योपासनं भवत्येव । न चोपास्यप्रति-
पादकवस्यादिशब्दानां ब्रह्मण्यन्तत्वे प्रमाणाभावः । उपसंहारे 'ब्रह्मोप-
यं वेद' [छा० ३।११।३] इति त्रयणाद्वस्यादीनामेव सतां कल्पा-

न्तरे वस्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरुद्देश्यत्वसंभवाच्च । लोके पुत्रिणामेव
सतां जन्मान्तरेऽपि पुत्रितेप्साया दर्शनात् । ननु वस्वादिपञ्चगणोपजी-
व्यरोहितादिपञ्चरूपात्मकपञ्चामृताभयादित्यमधूपासनत्वान्मधुविद्याया-
स्तस्यां च विद्यायामादित्यस्यैवोपास्यतयाऽऽदित्यस्य तद्विद्याधिकारा-
संभवेऽपि वस्वादीनां कथमनधिकारशङ्का । न ह्यस्यां विद्यार्था वस्वादी-
नामुपास्यत्वमपि तु तद्भोग्यस्याऽऽदित्यस्यैव भाष्यकृता—मधुविद्याया-
मृगवेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यस्य रश्मिद्वारेण प्राप्तस्य रसस्याऽऽभयतया
लब्धमधुव्यपदेशस्याऽऽदित्यस्यांशानां वस्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्य-
त्वमिति पूर्वपक्षे वस्वादिभोग्यभूतादित्यांशस्य विधीयमानमुपासनं
तद्व्यवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्ययमव्यय इति सिद्धान्ते चोक्तत्वात् । न हि
स्वोपासनवत्स्योपजीव्यत्वेनान्यस्योपासनं विरुद्धं तथा सत्पुपासनमाचो-
ष्येदमसङ्गात् । सर्वपूपासनेपूपास्यगतस्वोपजीव्यत्वस्वसेव्यावस्वाधार-
त्वस्वान्तर्गतामित्यादीनामनुसंधेयत्वात् । ततश्च वसूनामेव सतां स्वोपजी-
व्यपञ्चामृताभयादिष्वपि यमधुविद्यानुष्ठानसंभवात्कुतोऽनधिकारशङ्केति
चेदुच्यते । वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिना वसुत्वाविप्राप्तिफलत्वेन कीर्तनेन
मधुविद्यायां तत्क्रतुन्यायेन वस्वादीनामुपास्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् ।
अथ तत ऊर्ध्वं उद्देश्येत्यतः प्रागादिष्ववस्वादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्मो-
पास्यमुपदिश्यते । अथ तत ऊर्ध्वं उद्देश्येत्यादिनाऽऽदित्यस्यान्तरा-
त्मतयाऽवस्थितं कारणायस्थं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यत इति कार्याव-
स्थोपासनदशापामादित्यवस्वादीनामविशेषेणोपास्यत्वस्य भाषितत्वात् ।
अस्ति ह्यादित्यवस्वादीनामपि स्वारब्धब्रह्मोपासनेन वस्वादिप्राप्ति-
तिपूर्वकब्रह्मतेप्सासंभव इत्यादित्यस्य वस्वादीनां च तुल्यत्वस्य भाषि-
तत्वाच्च । मधुविद्याया आदित्योपासनत्वपञ्चामृतोपासनत्ववत्त्वाद्युपास-
नत्वरूपाकारत्रयवत्त्वाच्च पूर्वपक्षोत्थित्यनुपपत्तिरिति ब्रह्मण्यम् । ननु
वस्यवस्थस्य ब्रह्मण उपास्यत्वसंभवेऽपि तद्वसव उपजीवन्तीति निर्दिष्टमु-
पजीवितृत्वलक्षणं मोक्तव्यं न ब्रह्मणः संभवतीति चेन्न । उपजीवितृत्व-
स्यापि सद्भारकतया तत्र संभवात् । नन्वेवं तद्वसव उपजीवन्तीत्यस्य
वसुशब्दस्य तदन्तर्यामिपरत्वे वसूनामेवैको भूत्वेत्यत्रापि वसुशब्दस्य
ब्रह्मपरत्वं स्यात् । न च तद्युक्तम् । न ह्युपासकस्यापि जीवस्य कल्पा-
न्तरे वसुत्वप्राप्तिलक्षणसंसारदशायां वस्ववस्थब्रह्मभावोक्तिः संगच्छत
इति चेन्न । वसूनामेवैको भूत्वेत्यत्र यथाश्रुते बाधकभावेन, ब्रह्मपरत्वे

वाधकसद्भावेन च यथाश्रुतार्थस्यैवोपपन्नत्वादित्यलमतिचर्चया । ननु
 ' वसूनामेवैको भूत्वा ' ' सकृद्दिवा ह्येवास्मै भवति ' इति वाक्यद्वया-
 नुसारेणानया विद्यया कल्पान्तरे कंचित्कालं वसुभावं प्राप्य पश्चाद्वह्म-
 प्राप्नोतीत्यभ्युपगमो न युक्तः । तथा सतीदानीं मधुविद्याोपासकानां
 प्रायणानन्तरं फलप्राप्तिर्न स्यात्कल्पान्तरमावित्वाद्वसुत्यस्य । न च स
 विलम्बः सोढव्य एवेति वाच्यम् । कल्पान्तरेऽपि पश्चाद्विभावमापकम-
 धुविद्यानिष्ठानां तत्प्रापककर्मान्तरनिष्ठानां चानन्तानां संभवेन सर्वेषां
 च युगपद्वस्थाविभावे वसुगतादृत्यसंख्याविरोधप्रसङ्गेन वसुत्यप्रापक-
 कर्मनिष्ठानामनन्तानां मध्ये विषाकानुसारेण केषांचिद्विचित्ररूपकल्पमध्ये
 वसुत्वादिप्राप्तिर्भवति केषांचिदनुष्ठितमधुविद्यानामपि सहस्रकल्पप्र-
 तीक्षणमप्यस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । न हीदृशः कश्चिन्मुमुक्षुर्भवति । सहस्र-
 कल्पपर्यन्तविलम्बनभ्युपगच्छतः कथं मुमुक्षुता । हैरण्यगर्भान्तसकलमो-
 गविरक्तिपूर्वकब्रह्मानन्दप्रेप्सालक्षणमुमुक्षाशाली हि ब्रह्मविद्यायामधि-
 करोति । ततश्च वस्थाविषयाभिलाषिणः कथं मुमुक्षुता कथं वा
 ब्रह्मविद्याधिकार इति चेत्तत्परम्, ब्रह्मानन्दैकप्रेप्सुरेव मुमुक्षुः । अथापि
 यथा देहावसानकाले ब्रह्मानन्दैकप्रेप्सा मुमुक्षा, एवं वसुत्वादसाने
 ब्रह्मैव प्राप्नवानीति प्रेप्साऽपि ब्रह्मानन्दैकप्रेप्सा भवत्येव । शास्त्रयशा-
 चेद्वशविलम्बसहिष्णवोऽप्यधिकारिणः सन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च
 प्रारब्धवैचित्र्यमेव नियामकम् । अत एव ' याथातथ्यं स्वपरनियतं
 यच्च येद्यं पदं तत्काराकल्पं यपुरपि विद्वन्कस्ति तिक्षेत बन्धम् ' इत्युक्त-
 रीत्या विवेकिनः कथं विलम्बसहिष्णुतेत्यप्यपारतम् । प्रारब्धमहिम्ना
 सर्वस्याप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु भ्रातृणां मध्ये त्वमेक इति लौकिकोक्ते-
 भ्रातृभोगसाम्याभिप्रायवद्वसूनामेवैको भूत्वेत्यस्य वाक्यस्य कंचित्का-
 लमानुषङ्गिकवत्त्वादिभोगसाम्यमनुभूय तेन यथा परं ज्योतिरुपसं-
 द्यत इत्यभिप्रायवत्तस्य वाक्यस्य तादृशभोगसाम्यस्य च देहवि-
 योगानन्तरमेव संमयाच्चानुपपत्तिरित्याहुः । ननु वस्थादिदेवतानां
 विग्रहामपिनोपासनसामर्थ्यासंभवात्कथमुपासनाधिकारः । न हि
 देवानां शरीरवत्त्वं प्रमाणमुपलभ्यते । न तावत्प्रत्यक्षानुमाने तस्य
 तद्गोचरत्वात् । नापि यज्जहस्तः पुरंदरस्तेनेन्द्रो यज्जमुदयच्छादिष्पा-
 दीनां प्रामाण्यम् । मन्त्रार्थवादानामनुष्ठेयस्मृतिस्तुतिप्रयोजनकतया

विग्रहादौ तात्पर्याभावेन तात्पर्याविषये शब्दस्याप्रामाण्यात् । अन्यथा
 श्वेतवर्णरजककर्तृकयस्त्रयोधनतात्पर्येण प्रयुक्तस्य श्वेतो धावतीत्यस्य
 शुनकसमीपगमनप्रतीत्युत्पादकत्वसंभवमात्रेण तत्रापि प्रामाण्यप्रस-
 न्नात् । ननु रेवत्याधारवारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टक-
 मुविधायके रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं कृत्वा पशुकामो ह्येतेन
 पजेतेति वाक्ये रेवतीषु वारवन्तीयमित्यंशस्य 'रेवतीनः सधमादः'
 इत्यृक्त्रयाधारवारवन्तीयसामरूपाग्निष्टोमस्तोत्रविशेषणे तात्पर्याभावेऽपि
 प्रामाण्यं बृहम् । न हि तद्विशेषणं सोमेन पजेतेत्यादिविशिष्टविधिषु
 सोमलताविविशेषणबल्लोकसिद्धम् । नापि विधिसिद्धं रेवतीषु रथंतरं
 गापेदिति वदेवतीषु वारवन्तीयं गापेदिति विध्यदर्शनात् । न चास्यैव
 विशिष्टगोचरस्य विधेर्विशेषणविधायपि तात्पर्यं वक्तुं शक्यं विध्यावृत्ति-
 प्रसङ्गात् । न चाऽऽक्षेपाद्विशेषणप्रसिद्धिरन्योन्याश्रयात् । विशेषणप्र-
 सिद्धौ सत्यां विशिष्टविधिः, विशिष्टविधिनैव विशेषणस्याऽऽक्षेप इति
 परस्परश्रयापत्तेः । तस्माद्विशिष्टविधेर्विशेषणस्वरूपे तात्पर्याभावेऽपि
 रेवतीषु वारवन्तीयमिति पदद्वयसमभिव्याहारस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगन्त-
 व्यमिति चेन्मैवम् । रेवतीषु वारवन्तीयमिति पदद्वयसमभिव्याहा-
 रलभ्यां रेवत्याधारवारवन्तीयप्रतीतिमुपजीव्य प्रवृत्तेन विशिष्टविधि-
 नाऽऽक्षिप्तस्य रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति विशेषणविधेरेव तत्र
 प्रमाणत्वेन रेवतीषु वारवन्तीयमिति पदद्वयसमभिव्याहारात्प्रमाण-
 त्वात् । इयांस्तु विशेषः—सोमलताविविशेषणं मानान्तरसिद्धं सोम-
 पदात्प्रतीयते । इह तु मानान्तरसिद्धमेव पदसमभिव्याहारात्प्रती-
 यत इति । प्रतीयमानेऽपि विशेषणे विशिष्टविधेः प्रामाण्याभावात्
 लभ्यत्राप्यविशिष्टः । ततश्च यथा सोमप्रत्यापकं सोमपदं न सोमस्व-
 रूपे प्रमाणमेवं रेवतीषु वारवन्तीयमिति पदद्वयसमभिव्याहारो रेवती-
 वारवन्तीयरूपविशेषणरूपार्थप्रत्यायकोऽपि न तत्र प्रमाणम् । अयं
 चापरो विशेषः—सोमलताद्वयस्य लोकसिद्धत्वात्तत्र यागसंबन्धित्वे-
 नैव विधिः कल्प्यः । इह तु विशेषणस्वरूपस्यापि मानान्तरसिद्धत्वा-
 त्प्रतीयमानेऽपि तास्मिन्विषये विशिष्टविधेः प्रामाण्याभावाच्च तत्सि-
 द्ध्यर्थं स्वरूपेण स्तोत्रविशेषसंबन्धित्वेन च विधिद्वयं कल्प्यमिति ।
 तस्मान्मन्त्रार्थवादानां स्यार्थं तात्पर्याभावाच्च तेभ्यो देवताविग्रहसिद्धिः ।
 ननु मन्त्रार्थवाङ्मानी विध्येकवाक्यतापन्नानां स्वरथार्थेऽप्यवान्तरतात्पर्यं

संभवत्येव दशपूर्णमासाविप्रधानविध्येकवाक्यतापन्नप्रयाजादिविधि-
 दिति चेत्सत्यम् । मामान्तराविरोधे प्रतीयमानार्थं तात्पर्यं संभवति
 न तु तद्विरुद्धे । अन्यथा यजमानः प्रस्तर इत्यत्रापि प्रतीयमानमेवे
 तात्पर्यप्रसङ्गात् । अस्ति च मन्त्रार्थवादयशेन देवताविग्रहाम्बुपगमे
 मानान्तरविरोधः । देवताविग्रहाम्बुपगमे हि न्यायतौल्येन नानायागदेशे
 युगपदाहूतानामागमनस्याग्निप्रक्षितमस्मीभूतहविःस्वीकारादेरप्यम्बुपग-
 मात्प्रत्यक्षोपपत्तिविरोधः । अतो न देवताविग्रहे तात्पर्यं संभवति ।
 अतो विग्रहामावायुपासनानास्वनधिकार इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते ।
 'तदुपर्यपि चादरायणः संभवात् ।' [अ० सू० १ । ३ । २६ ।] तत्र-
 ह्योपासनमुपरि मनुष्याणामुपरि देवादिष्वपि संभवतीति मगवाग्याव-
 रायणो मन्यते तेषामप्यधित्वसामर्थ्ययोः संभवात् । अर्थात् ताव-
 दाभ्यामिकादिदुर्बिषहदुःखाभितापात्परस्मिन्मन्त्राणि च निरस्तनिति-
 लक्षोपगन्धेऽनयधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणे निरतिशयमोग्यावा-
 दिज्ञानाश्च संभवति । सामर्थ्यमपि पटुतरदेहेन्द्रियादिमत्तया संभवति ।
 देहेन्द्रियादिमत्त्वं च तर्धेषु सृष्टिवाक्येषु देवतियंङ्मनुष्यस्थादरात्मना
 चतुर्विधसृष्ट्याप्तानास्तिद्धम् । देवादिमेदंश्च तत्तरकर्मानुगुणमल्लोकप्र-
 मृतिपतुर्वंशलोकस्थमोग्ययोग्यदेहेन्द्रियादियोगाचक्षुः । तथा 'देवार्थं
 गच्छन्ति य एता उपयन्ति' इति देवस्यप्राप्त्यर्थं कतुर्विधन्यथाऽनुपप-
 त्त्वाऽपि देवताविग्रहवत्त्वसिद्धिः । ज्योतिहोमादिविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या
 देशान्तरवेदान्तरमोग्यैहिकमुत्तलक्षणस्यर्गशब्दोक्तमुत्तरूपतत्फलमोक्त-
 कर्मदेवसिद्धेरम्बुपगतस्यादेवतासायुज्यसालोक्यादिकलकर्मविध्यन्यथा-
 ऽनुपपत्त्या देवताविग्रहाणां तद्भोग्यमोग्योपकरणानामम्बुपगन्तव्य-
 त्वाच्च । 'विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ।' [अ० सू० १ ।
 ३ । २७ ।] नन्वेवं मन्त्रार्थवादादिभिर्देवताया विग्रहान्बुपगमे कर्माणि
 विरोधः प्रसज्यते । यद्गुण पात्रेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य विग्रहपतः 'अग्नि-
 मग्न आपह' 'इन्द्र आगच्छ' 'हरि य आगच्छ' इत्यादिनाऽऽ-
 तस्य संनिधानानुपपत्तेर्विरोधः प्रसज्यत इति चेन्न । अनेकप्रतिपत्तेर्वंश-
 नान् । एदप्येहि सौमरिममृतीनां शक्तिमतां युगपदेकशरीरप्रतिपत्तिः ।
 'शब्द इति चेन्नातः प्रमयात्प्रत्यक्षानुमानाम्याम् ।' [अ० सू० १ । ३ ।
 २८ ।] मा भूत्कर्माणि विरोधो वैदिके तु शब्दे विरोधः प्रसज्यते । देव-
 ताविग्रहान्बुपगमे हि विग्रहस्य सावयवत्वेनानित्यत्वादिन्वादेरर्थम्

विनाशादूर्ध्वं प्रागुत्पत्तेश्च तदर्थवाचिवैदिकशब्दानां सत्त्वे शब्दस्यार्थ-
नोत्पत्तिकः संबन्धो न स्यात् । शब्दस्वरूपस्यापि नाशोऽनित्यत्वं स्यात् ।
ततश्च 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' [जै० १ । १ । ५]
इति सूत्रप्रतिपादितं शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वं विरुध्येतेति चेन्न ।

‘वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः ।’

नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ देवादीनां चकार सः ॥

इति प्रत्यक्षानुमानशब्दिताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामिन्द्राद्यर्थानां वेदप्र-
भवत्वाद्येवनात् । यथा शिल्पिना शिल्पशास्त्रोदितनामरूपाद्यनुसंधान-
पूर्वकं निर्मितं देवताप्रतिमादिकं पूर्वपूर्वसमानरूपमेवमिन्द्राद्यर्थोऽपि
वेदोक्तनामरूपानुसंधानशालिना प्रजापतिनाऽऽदौ निर्मीयमाणः पूर्व-
पूर्वसमानरूपः संभवति । ततश्च समानरूपामिध्यङ्गचाकृतिवाचित्वादि-
न्वादिशब्दानां व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि जातिवाचिगवादिशब्दवदिन्द्रा-
दिशब्दानामपि जातिवाचितया नानित्यार्थसंयोगकृतो विरोध इत्यर्थः ।
ननु ‘मन्त्रकृतो वृणीते’ संहिताकारपदकारसूत्रकारब्राह्मणकाराणां
‘यिष्वामिन्नस्य सूक्तं भवति’ इति मन्त्रादीनां कार्यत्वध्वणान्न वेद-
नित्यत्वमित्यन्वाऽऽह—‘अत एव च नित्यत्वम् ।’ [अ० सू० १ । ३ ।
२९]

अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः ॥

इति मन्त्रकृत्त्वेन प्रसिद्धानामपि वसिष्ठविश्वामित्रादीनां वेदजन्य-
त्वान्नानामन्त्रकृत्त्वं मन्त्रद्रष्टृत्वमेव न तु मन्त्रकरत्वमित्यवसीयते ।
अतो वेदनित्यत्वस्य नानुपपत्तिः । नन्वेवमपि प्राकृतप्रलये शब्दस्य
तदुपादानभूताहंकारादेश्च नष्टत्वात्कथं वेदनित्यत्वं कथं वा सर्वेषां
वेदशब्दप्रभवत्वं तत्राऽऽह—‘समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो
दर्शनात्स्मृतेश्च’ [अ० सू० १ । ३ । ३०] कृत्स्नोपसंहारे जगदुत्प-
त्त्यावृत्तावपि पूर्वोक्तसमाननामरूपत्वस्य तदवस्थत्वादेव न शब्दानि-
त्यत्वम् । ‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।’ [अ० सं०
१० । १९० । ३ ।] यथर्तुम्पृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा मावा युगादिषु । [महा मा० १२।८५५०]

इति श्रुतिस्मृतिस्म्यां तथैव प्रतिपादनादेतस्य नित्यस्वमपौरुषेयत्वं च ।
 इदमेव हि वेदस्यापौरुषेयत्वं यत्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमानुसंधानसापेक्षोच्चारण-
 क्रमवत्त्वं तत्त्विदानींतनवेदे सर्गाद्यवेदेऽपि समानम् । इयांस्तु विशेषः—
 भगवद्वातिरिक्ताः सर्वेऽपि पूर्वपूर्ववेदानुपूर्व्यनुभवजनितसंस्कारवशेन
 पूर्वानुपूर्वी स्मृत्वा तथैवाऽऽनुपूर्व्यां वेदमुच्चारयन्ति, भगवांस्तु संस्कारनि-
 पेक्षमेव पूर्वानुपूर्वीमनुसंधाय तथैवाऽऽनुपूर्व्यां वेदमुच्चारयतीति । इदमेव हि
 पौरुषेयप्रवन्धापेक्षया वेदस्य वैलक्षण्यं नित्यत्वं च । ननु चतुर्मुखाकर्तृ-
 कायान्तरकल्पसृष्टिविषयतयाऽपि धाता यथापूर्वमकल्पयदित्याविप्रमा-
 णानामुपपत्तौ स्वतन्त्रपरमात्मकर्तृकब्रह्मकल्पाद्यसमप्रवृत्तवेदचतुर्मुखा-
 विसृष्टेः समानानुपूर्वीकृत्यसमाननामरूपकृत्यत्वाद्दौ किं प्रमाणमिति चेदु-
 च्यते—चतुर्मुखादेर्नामरूपकृत्यादीनीतिहासपुराणादिभ्योऽवगत्यैतादृशा-
 नामरूपकृत्यविशिष्टश्चतुर्मुखो भवानीत्येवं संकल्पपूर्वकं भगवन्तमारुध्य
 तत्तत्पदं प्राप्नुयन्तीति हि शास्त्रप्रसिद्धिः । पवि कल्पागतर उपपद्यमानश्चतु-
 र्मुखो विलक्षणनामरूपकृत्यः स्यात्तदा तस्य भगवदाराधकस्य वाङ्मिता-
 र्थसिद्ध्यभावात्तद्विदित्वाधनत्वावेदकशास्त्रस्याप्रामाण्यमेव स्यात् । तत्तत्प-
 दामिलापिणः प्रवृत्तिश्च कस्यापि न स्यात् । अतः प्राकृतसृष्ट्यावृत्तावपि
 यथापूर्वमेव सृष्टिरिति देवताधिकरणे स्थितमिति । नन्यमिलोकादूर्ध्वलो-
 कवर्तिनामर्चिराद्यनतिवाह्यानामर्चिराद्यातिवाहिकचिन्तनरूपाङ्गासंम-
 वात्तदङ्गत्वस्य 'तच्छेपगत्यनुस्मृतियोगाच्च' [अ० सू० ४।२।१७] इति
 'योगिनः प्रति च स्मरन्ते स्मार्ते चैते' [अ० सू० ४।२।२१] इत्यादि-
 ष्वाविष्कृतत्वात्तदङ्गहीनानां देवतानां कथमङ्गीभूतब्रह्मविद्यायामधिकार-
 इति चेन्न । आतिवाहिकचिन्तनस्य दृष्टार्थतया तत्तल्लोकवर्तिनां तदूर्ध्व-
 लोकवर्त्यातिवाहिकचिन्तनेनैव सादृश्योपपत्तेः । मृतयजमानऋष्टिकर्गणि
 सूक्तपाके यजमानस्याऽऽपुराशासनाद्यभावादनपेक्षितमापुराशास्त इत्या-
 दिकमंश विहायापेक्षितांशपाठस्याङ्गीकृतत्वात् । तद्विहाप्यनपेक्षिता-
 तिवाहिकांशत्यागेनापेक्षितम्यस्वलोकोर्ध्वस्थांतिवाहिकानामेव चिन्त-
 नीयत्वोपपत्तेः । ननु 'तदुपर्यपि चादरायणः संभवात्' [अ० सू०
 १।३।२६] । मर्याद्विष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः [अ० सू०
 १।३।३१] इत्यधिकरणद्वयेन किं प्रयोजनम् । देवतानां देवता-
 विशेषाणां धार्थित्वसामर्थ्यनिर्णयस्य मनुष्याणां प्रवृत्तिविशेषानीपादि-
 कत्वात् । न च देवानामनेनाधिकरणद्वयेन किंचिदस्ति प्रयोजनम् ।

तेषां स्वकीयपदुतरदेहादिमत्त्वेऽर्थत्वसद्भावनिर्णये चाधिकरणम्यायान-
पेक्षणादिति चेदुच्यते-परं ब्रह्म देवानां वस्वादिदेवताविशेषाणां
चोपास्यं फलप्रदं चेतीदृशमहिमविशिष्टतयोपासनकालेऽनुसंधेयत्वसि-
द्धिलक्षणप्रयोजनसद्भावाद्देवताविग्रहसिद्धौ मधुविद्याया देवतापदप्राप्तिः
फलमित्यपि न भवेत् । गत्यनुसृतावचेतनानामर्चिरादीनामेव मार्गपर-
त्वेन चिन्तनीयता स्यात् । नाऽऽतिबाहिकदेवतानां तथा । ‘माक्तं
वाऽनात्मविच्छात्’ [ब० सू० ३।१।७] इति सूत्रोक्तन्यायेन
उपोतिदोमादिकर्मफलं भुञ्जानानां तं देवा मक्षयन्तीति निरन्तराजान-
देवकर्मकरमाधावगत्या न वैराग्यं सिध्येत् । प्राप्तिविरोधयोरसतोम-
न्त्रार्थवादानां प्रतीयमानार्थं प्रामाण्यमस्तीति न्याय्यपुत्पादनेन ‘ह्रवा
ह्येते अवृद्धा पञ्जरूपाः’ [मु० १।२।७] एतत्तृतीयं स्थानमित्यादि-
मन्त्रार्थवादैर्वैराग्यसंसिद्धिरित्यादीनि प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि । प्रकृत-
मनुसरामः ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्यै-
कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

चतुष्पादस्य पाद्विध्याभ्यां ब्रह्मणो गायत्रीसादृश्यानुसंधानरूपा विद्या
प्रस्तूयते गायत्री वेत्यादिना । इन्द्रः शचीपतिः, बलेन धीजितः, दुष्प-
यनो घृषा, समुत्सुसासहि, इति गायत्री चतुष्पदा । एकैकस्य पादस्य
पञ्चक्षरात्मतया पञ्चक्षरपादवत्त्वेन पद्धिधा च । एवं ब्रह्मणोऽपि सर्व-
भूतशब्दितात्मवर्ग एकः पादः । कर्माजितमोगस्थानरूपः पृथिवीलोक
एकः पादः । भोगोपकरणं शरीरमेकः पादः । आत्मस्थित्यनुगुणप्रदेश-
विशेषरूपं हृदयमेकः पाद इति भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारः
पादाः । तत्र सर्वभूतलक्षणपादस्य ब्रह्मात्मकवाकर्तृकगानकर्मत्वत्राण-
कर्मत्वलक्षणं विधाद्वयं पृथिवीलक्षणस्य पादस्य सर्वभूतप्रतिष्ठात्व-
सर्वभूतानतिवर्त्यत्वलक्षणं विधाद्वयं, शरीरहृदयलक्षणयोः पादयोः
प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वलक्षणं विधाद्वयमेव द्वयोरपि विधाद्वययोरपि
भेदामावात् । ततश्च परब्रह्मरूपा गायत्री भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपपादच-
तुष्टयवत्तया चतुष्पदा । गानकर्मत्वत्राणकर्मत्वसर्वभूतप्रतिष्ठात्वसर्वभूतान-
तिवर्त्यत्वसर्वप्राणिप्राणप्रतिष्ठात्वसर्वप्राणानतिवर्त्यत्वलक्षणविधापदकयु-

क्तया पद्मविधा च । अतश्चतुष्पात्त्वपाद्द्विध्याभ्यां ब्रह्मणि गायत्री-
सादृश्यानुसंधानं कर्तव्यमिति प्रतिपादयति—

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच ।

अत्र गायत्रीशब्देन न प्रसिद्धा गायत्र्यभिधीयते । तस्या भूतादि-
पादचतुष्टयसंबन्धमावात् । एतावानस्य महिमेति पुंसूक्तमन्त्रप्रतिपाद्य-
त्वाभावाच्च । अपि तु परमात्मा । यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यग्निहोत्रशब्दः प्रयुज्यमानस्तत्सादृश्यविशिष्टानुष्ठानार्थस्तथा
गायत्रीशब्दो ब्रह्मणि प्रयुज्यमानस्तत्सादृश्यानुसंधानार्थः । ततश्च
गायत्रीशब्देन ब्रह्मेयाभिधीयते । वैशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैव परिदृश्य-
मानसर्वभूतात्मकमित्यर्थः । ततश्च ब्रह्मणि मूललक्षणपादवत्त्वमुक्तम् ।

अथ गायत्रीशब्दप्रयुक्तिनिमित्तमपि ब्रह्मण्युपपादयन्विधाद्वयमाह—
याग्वै गायत्री ।

गायत्रीशब्दितं गायत्रीसदृशं ब्रह्मैव वाग्रूपविशिष्टं भवतीत्यर्थः ।

शब्दमूर्तिधरस्पर्तवृषं विष्णोर्महामनः ।

इति पराशरस्मृत्याद्यनुरोधेन ब्रह्मण एव शब्दरूपत्वमिति भावः ।
ततश्च किमित्यत्राऽऽह—

याग्वै इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥

वाग्रूपमेव ब्रह्म सर्वाणि भूतान्यभिधत्ते । हिताहितविधिनियेधमुत्तेन
घ्रायते च । अतश्च ब्रह्मणो वाग्रूपस्य सर्वभूतगानत्राणकर्तृत्वाभ्यां
गायत्रीशब्दवाच्यत्वं भूतात्मकपादवत्तो ब्रह्मणो वास्तुतृगानत्राणकर्तृ-
त्वाभ्यां द्वैविध्यं चोक्तं भवति ॥ १ ॥

उक्तार्थानुगादपूर्वकं द्वितीयं पादं सामानाधिकरण्येनाऽऽह—

या य सा गायत्रीर्यं वाय सा येयं पृथिवी ।

उक्तग्रन्थविशिष्टयकृतधर्मिणो षष्ठ्युद्भूतः । या सा सर्वभूतरूपेकपादवत्पुक्ता
गायत्री गायत्र्यार्यं ब्रह्म तदेव प्रसिद्धा पृथिवीत्यर्थः । कथं पृथिव्या
ब्रह्मात्मन्यभिधत्ताऽऽह—

अन्याः ईदि नरं भूतं प्रतिष्ठितम् ।

ब्रह्मात्मन्येवादेव हि सर्वभूतप्रतिष्ठात्यम् । न हि केचलपृथिव्याः सर्व-
भूतधारणानिगम्यतीत्यर्थः ।

प्रतिष्ठात्वं च नियतमित्याह—

एतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

पृथिवीं भूतजातं नातिवर्तते । कर्मवश्यात्मनां हि प्रतिष्ठात्वादेव पृथिवी नियमेनाशक्यातिक्रमणेत्यर्थः । पृथिवीमयब्रह्माण्डोदरे हि भोक्तृवशः परिवर्तते न ततोऽन्यत्रेति भावः । एवं द्वितीयः पादो भूतप्रतिष्ठात्त्वतदनतिवर्त्यस्वरूपं विधाद्वयं चोक्तम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं पादमाह—

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरम् ।

अत्र पुरुषशब्दः शरीरविशिष्टजीवपरः । पृथिवी पृथिवीरूपपादविशिष्टा या मायत्री नायत्र्याख्यं ब्रह्म सा शरीरं शरीराख्यपादविशिष्टेत्यर्थः । भूतपृथिव्यो मायत्रीसामानाधिकरण्येन निर्विद्वत्तया भूतपृथिवीशब्दोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वेन तदुपस्थापनक्षमत्वाद्ध्यप्रायन्यायेनात्र शरीरलक्षणपादान्तरनिर्देशकस्य शरीरशब्दस्य निष्कर्षकशब्दत्वेऽपि सामानाधिकरण्येन निर्देशो युक्तः ।

शरीरस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्राणप्रतिष्ठात्त्वतदनतिवर्त्यस्वाभ्यामुपपादयति—

अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

नातिवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थं पादमाह—

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तय-

दिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयम् ।

पुरुषे शरीरम् । पुरुषशब्दितशरीरविशिष्टजीवनिष्ठशरीराख्यपादविशिष्टं यद्वायत्र्याख्यं ब्रह्म तदेव हृदयं हृदयशरीरकं हृदयलक्षणपादकमित्यर्थः ।

हृदयस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपपादयति—

अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

प्राणशब्देन प्राणायानादय इन्द्रियाणि वा कथ्यन्ते । तेषां हृदयसंब-

न्धिनाडीद्वारा हृदयप्रतिष्ठितत्वम् । एवं तृतीयचतुर्थपादौ प्राणप्रतिष्ठा-
त्वतदनतिवर्त्यत्वरूपं विधाद्वयं चोक्तम् ॥ ४ ॥

पाद्विध्यं च निगमयति—

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ।

नन्वेवं चतुष्पात्वे ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वं स्यादिति शङ्कापामुक्तस्य
महिम्नोऽप्यधिप्रतिपेधिकासुचमुदाहरति—

तदेतद्वचाऽभ्यनुक्तम् ॥ ५ ॥

तदेतद्वाप्यत्राप्यं ब्रह्माभिमुखीकृत्यचाऽभ्युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तामेव च पठति—

तावानस्य महिमा ।

पूर्वोक्तः सर्वोऽध्येतस्य महिमा नियाम्यवर्गः ।

ततो ज्यायाश्च पुरुषः ।

पूर्वोक्तमहिमापेक्षया पुरुषो ज्यायान्परमात्मा ज्यायास्ततोऽधिकम-
हिमशालीत्यर्थः ।

पादोऽस्य सर्वा भूतानि ।

अत्र सर्वा भूतानीति कार्यजगदन्तर्गता अचिरसंमृष्टाश्चेतना लब्धन्ते
ते सर्वे पादः । अंशमात्रमित्यर्थः । सर्वशब्दात्परस्य शेषः सुषां सुष्ठुगिति
लुकि नलोपे रूपम् ।

त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ६ ॥

अत्र दृशब्दः समष्टिस्थापितत्वबहिर्भूताप्राकृतस्थानविशेषपरः । अप्रा-
कृते स्थानविशेषेऽस्य परमात्मनोऽमृतं पादत्रयमित्यर्थः । त्रिपात्यं
चाप्राकृतैर्मोग्यमोगस्थानमोगोपकरणविशेषैर्वा भूषणान्नादिरूपेण जग-
दन्तर्गतस्य भिमानिभिर्निर्यैर्मगवदनुमवमात्रपरीनित्यसिद्धैश्च मुक्ते-
श्चाऽऽत्मभिर्वा संभवति ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थपादवेनोक्तस्योपास्यतया यक्ष्यमाणस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं
दृढपाकाशस्य याशाकाशामेदेन महत्त्वं वक्तुं याद्याकाशस्य ब्रह्मनुत्पत्त्यं
सामानाधिकरण्येनाऽऽह—

यद्वैतद्ब्रह्मेतीदं वाव तयोऽयं बहिर्धा पुरुषादा-
काशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः॥७॥
अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशः ।

स्वकार्यं वपात्तत्वा मूर्तत्वा चलत्वादिभिर्ब्रह्मतुल्यो बाह्याकाशो यो वर्तत
इत्यर्थः । तादृशबाह्याकाशाभिन्नः पुरुषशब्दितशरीरान्तर्वर्तमान
आकाश इत्यर्थः । बाह्यान्तराकाशयोर्भेदसत्त्वेऽपि धर्मैक्याभिप्रायेणा-
भेदनिर्देशः ।

यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः ।

एवं ब्रह्मतुल्यबाह्याकाशाभिन्नः शरीरान्तराकाशो य इत्यर्थः । तादृ-
शशरीरान्तस्थाकाशाभिन्नो हृदयावच्छिन्नाकाश इत्यर्थः । पूर्ववद्ब्र-
ह्मैक्यादिति भावः । एवं ब्रह्मतुल्यबाह्याकाशाभिन्नपुरुषान्तर्गताकाशा-
भेदं हृदयाकाशस्योक्तत्वाद्दशमहिमशाली हृदयाकाश इति स्तौति—

यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशः ।

अन्तर्हृदये वर्तमानो य आकाशोऽयं तादृशमहिमशालीत्यर्थः ।
अनया च हृदयाकाशस्तुत्या चतुर्थपादत्येनोक्तं हृदयं स्तुतं मयति । एवं
चतुष्पदपङ्क्तिष्वप्ययद्वाक्येन परिच्छिन्नत्वास्थिरत्वशङ्का-
व्यावृत्त्यर्थं पूर्णत्वाप्रवर्तित्वगुणकतयोपासनं मोक्षफलं विवदधाति—

तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति ।

पूर्णत्वमपरिच्छिन्नत्वमप्रवर्तित्वमचलत्वं स्थिरत्वम् ।

पूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अमन्तस्थिरा श्रीर्मुक्तैश्वर्यमेव तदुपासीनो मुक्तिं भजतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथोक्तब्रह्मणोपासनाङ्गत्वेन द्वारपोपासनं विधीयते—

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः ।

तस्यैतस्य घनुर्यपादत्वेन निर्दिष्टस्य प्रकृतस्य हृदयस्य देवताभिधानं
मृतानि पञ्च द्वारच्छिद्राणीत्यर्थः ।

स योऽस्य प्राङ्सुपिः स प्राणस्तच्छुः

स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नायमित्युपासीत

तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

प्राणवृत्तिविशेषाप्यायितचक्षुरनुग्राहकादित्यस्य हृदयप्राक्सुपिरद्वार-
पालस्य तेजोऽन्नाद्यतयोपासन उपासकः स्वयमपि तेजस्यन्नादो
मयतीत्यर्थः । तदेतदित्यादित्यस्य तेजोन्नाद्यपेक्षया नर्पुसकलिकृति-
र्देशः । एवमुत्तरत्रापि ॥ १ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स ग्यानस्तच्छ्रो-

त्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत

श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुपिः सोऽपानः सा

वाक्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नायमित्युपासीत

ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदङ्सुपिः स समानस्तन्मनः

स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत

कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

व्युष्टिर्देहकान्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः स वायुः

स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौ-

जस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

ओजो बलं महत्त्वं मह आकाशश्च देवताविशेषः ॥ ५ ॥

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः ।

एत उक्तगुणविशिष्टा आदित्यचन्द्रमोग्निषर्जन्याकाशाख्या ब्रह्मपुरुषा ब्रह्मसंबन्धिनः पुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य भगवल्लोकस्य हृदयाकाशाख्यस्य द्वारपालकाः । यद्वा भगवल्लोकस्य द्वारपा आतिवाहिकाः ।

स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्येदास्य कुले बीरो जायते ।

बीरः पुत्रो जायते विद्यावीर्यसंपन्नो जायत इत्यर्थः ।

आनुपङ्गिकं फलमुक्त्या प्रधानं फलमाह—

प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्येद ॥ ६ ॥

भगवल्लोकद्वारपालकोपासनयाऽनियारितः सन्भगवल्लोकं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गापत्रीविद्याप्रकृतस्य दुसंबन्धिनः सकलफलप्रदस्य परस्य ब्रह्मण आभिरूप्यकीर्तिमस्वरूपफलविशेषार्थं कौक्षेयज्योतीरूपत्वेनोपासनाविधानापाऽह—

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः

पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेषु ।

‘तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्’ [मु० १।१।७] इत्यत्र जगदन्तर्धर्तिव्यष्टिजाते विश्वशब्दप्रयोगाद्विश्वशब्दो व्यष्टिपरः । सर्वशब्दः परिशोपात्समष्टितस्य परः । ततश्चातः परो दिवोऽप्राकृतस्थानविशेषस्थोपरिष्ठात्समष्टिव्यष्टिबहिर्भूतेष्वनुत्तमेषु स्वावधिकोत्तमराहितेषूत्तमस्थानविशेषेषु ‘तस्य भासा सर्वमिदं विमाति’ [मु० २।२।१०] इत्यवमासकतया ज्योतिःशब्दितः परमात्मा यो दीप्यत इत्यर्थः । अत्र यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रकृतपरामर्शितया प्रकृतं त्रिपाद्ब्रह्म परामृश्यते ।

इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः ।

तद्विदः परस्ताद्दीप्यमानं त्रिपाद्ब्रह्म यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे शरीरस्थान्तर्ज्योतिः । इदं वाव कौक्षेयज्योतिरेव कौक्षेयज्योतिःशरीरकमेवेत्यर्थः ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ [गी० १५।१४]

इति स्मरणात् । ततश्च तदात्मकत्वानुसंधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदास्मिच्छरीरे

सस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति ।

यद्वौष्ण्योपलम्भनमित्यर्थः । उपलभ्यमानोष्णस्पर्शस्य जाठराग्निसं-
न्धित्वात्तत्स्पर्शसाक्षात्कार एव तत्साक्षात्कार इत्यर्थः ।

तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव

नदधुरिवाग्रेरिव ज्वलत उपशृणोति ।

यत्र यदा कर्णावपिगृह्यलिङ्गमपिघ्राय निनदमिव रथघोषमिव क्रपम-
कूजितमिव बहिर्ज्वलतोऽग्नेः शब्दमिव शृणोतीति यत्तदेतज्जाठराग्नि-
श्रवणम् । आन्तरस्य शब्दस्य जाठराग्निसंयन्धित्वात्तच्छब्दश्रवणमेव तच्छ्र-
वणमित्यर्थः ।

तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत ।

तदेतत्परमात्मशरीरभूतं कौक्षेयज्योतिरुक्तरीत्या वृष्टत्यश्रुतस्याभ्या-
मुपासीतेत्यर्थः ।

तस्य फलमाह—

चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

चक्षुष्यत्परमाभिरूप्यम् । चक्षुषे हितमित्यर्थे शरीरावयवाद्यदिति यत् ।
श्रुतत्वं कीर्तिमन्त्रम् । द्विरुक्तिर्बिद्यासमाप्त्यर्था । उक्तः श्रुत्यर्थः सर्वोऽपि
ज्योतिराधिकरणे श्रुतप्रकाशिकायां स्पष्टः । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यादि-
पपकमधिकरणमुपन्यस्यते । अथ यदतः परोक्षो ज्योतिरिति ज्योतिः-
शब्दितं प्रगिच्छमन्याद्विज्योतिरेव कौक्षेयज्योतिरैक्याभासस्य भातिरु-
ज्योतिस्त्वेषोपपत्तेः । दीप्ते रूपयद्विषयत्वेन नीरूपे परमात्मनि दीप्तेरत-
मयान् । चक्षुष्यत्वश्रुतत्वरूपात्पफलोपामनोषाम्यत्यरूपवाग्यशेषभूत-

लिङ्गानुगृहीतज्योतिःश्रुत्या प्रसिद्धमग्न्याविज्योतिरेवेहोपदिश्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते । 'ज्योतिश्चरणामिधानात् ।' [ब० सू० १।१।२४] द्युसंबन्धितया निर्विष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति मन्त्रे द्युसंबन्धिनः सर्वभूतचरणत्वाभिधानात्तथैव द्युसंबन्धिन इहापि द्युसंबन्धित्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रकृतपरामर्शित्वस्यैव युक्ततया द्युसंबन्धित्वेन प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शस्यैव युक्तत्वात् । फलार्थतया परमात्मन्येव कौक्षेयकज्योतिःशरीरकत्यानुसंधानस्योपपत्तेः । रूपवद्विषयदीप्तिद्युमर्यादत्वलोकाधारत्वादीनामन्तरादित्यविद्यान्यायेन विग्रहविशिष्ट एवोपपत्तेः । मासकत्वप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिःशब्दस्यापि तत्र वृत्तिसंभवाज्ज्योतिःशब्दितः परमपुरुष एव 'छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चतुर्षणनिगदात्तथा हि दर्शनम्' [ब० सू० १।१।२५] । पूर्वत्र गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्याख्यच्छन्दस एव प्रकृतत्वात्तस्यैव 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् परब्रह्मणः प्रकृतत्वं येन यच्छब्दश्रुत्या तत्परामर्शः स्यादिति चेन्न । तत्र गायत्रीशब्देन न च्छन्दः परामृश्यते । अपि तु ब्रह्मण एव गायत्रीचेतुर्षणमिह निगम्यते । ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसंधानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः । चतुष्पदश्च ब्रह्मणश्चतुष्पदया गायत्र्या सादृश्यसंभवात् । तथाऽन्यत्रापि सादृश्याच्छन्दाभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा संबर्गविद्यायामग्निसूर्यजलचन्द्रवायुवाक्चक्षुःश्रोत्रमनःप्राणरूपेषु दशसु दृशत्वसंख्यासाम्यात् । सैषा विराड्ब्रह्मादिति च्छन्दोवाचिनो विराट्शब्दस्य प्रयोगो दृढः । 'भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्लैवम्' [ब० सू० १।१।२६] । भूतमृथिवीशरीरहृदयलक्षणपादचतुष्टयवत्वस्य सैषा चतुष्पदेति प्रतिपादितस्य च्छन्दोरूपपायां गायत्र्यामसंभवाद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मेवाभिधीयते । अतो गायत्रीशब्दाभिहितं त्रिपाद्ब्रह्मैव ज्योतिर्वाक्येऽपि यच्छब्दश्रुत्या पूर्वप्रत्यभिज्ञापकद्युसंबन्धित्यालिङ्गानुगृहीतया प्रतिपाद्यते । 'उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्' [ब० सू० १ । १ । २७] । पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशाज्ज्योतिर्वाक्ये दिवः पर इत्यवधित्वेन निर्देशात् प्रत्यभिज्ञासंभव इति चेन्न । वृक्षाग्रे यतमाने

इयेने वृक्षाग्राच्छयेनो वृक्षाग्रे इयेन इति-पञ्चमीसप्तम्योः प्रयोगदर्शनव-
दिहाप्युपपत्तेरिति भाव इति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

शाण्डिल्यविद्या प्रस्तूयते—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

जायते इति जं लीयत इति लं जलशब्दौ लप्रत्ययान्तौ । अनिति
जीयतीत्यन् । क्तिबन्तो पिजन्तो वाऽयं शब्दः । तस्य जलान्, तज्जलान् ।
इतिर्हेत्वर्थः । सर्वशब्दः सर्वेशरीरकपरः । इदमित्येतद्ब्रह्मणः सर्वस्य वा
विशेषणम् । अतश्च तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्सर्वात्मकं ब्रह्मेति शान्तः
सह्युपासीतेत्यर्थः । अत्र तज्जत्वात्तल्लत्वे स्थूलचिदचिच्छरीरकब्रह्मगते उपा-
सानोपावेपमावस्याभिन्ननिष्ठत्वात्तद्विरुद्धे । तन्निवाम्यत्वं तु न ब्रह्मगतं
ब्रह्मणस्तदसंभवात् । अपि तु चिदचिन्मात्रगतमिति द्रष्टव्यम् । भगवता
च भाष्यकृता सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति
सर्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्याऽऽत्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीववितु-
त्वेन च सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेऽनुपासनं विधायेति भाषितम् । व्यासा-
दैश्च ब्रह्मागतकत्वं सर्वस्य शास्त्राद्व्यगम्य ।

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्राभिन्नकथा कुतः ॥

इत्युक्तीत्या रागद्वेषादिरहितः सन्वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थ
इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मेति यदुक्तं व्यासार्वाणामयमाशयः—
सर्वं खल्विति यावदुक्तं सार्वार्थ्यं तु नोपास्यगुणः । उत्पत्तिशिष्टसार्व-
र्त्म्यगुणावरुद्धे मनोमयत्वादिवक्ष्यमाणगुणाविधानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न
चोपासनोत्पत्तिशक्यश्रुतस्य सार्वार्थ्यस्याविवक्षा कथमभ्युपगम्यत इति
याच्यम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्यन्तस्य वाक्यस्य सत्त्वशब्दकृतेन
प्रसिद्धयन्निर्देशेनैकवाक्यत्वस्य निवारितत्वात् । न ह्युपासीत खल्विति
पचनशक्तिर्पठते । अतः सार्वार्थ्यस्योपासनोत्पत्तिवाक्यश्रुतत्वाभावेन
शान्त उपासीतेति वाक्य उपास्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्यप्रतिपन्नस्य

ब्रह्मरूपधर्मिमात्रस्यैवोपास्यतयाऽन्वयो न तु सार्वान्त्र्यविशिष्टस्य । ततश्चोत्पत्तिशिष्टसार्वान्त्र्यानवरोधान्न वक्ष्यमाणमनोमयत्वादिगुणानन्वयशङ्का । सार्वान्त्र्यकं ब्रह्मोपासीतेति तदर्थनिर्देशकमाप्येऽपि सार्वान्त्र्यकत्वं नोपास्यगुणतया निर्दिष्टम् । अपि तुपास्यब्रह्मणः स्वरूपकथनमात्रपरमिति । तत्र सर्वमपि तैः कण्ठत एव वर्णितं च । ननु ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य शास्त्रादवगम्य रागद्वेषादिरहितः सन्वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थ इति व्यासार्थैरेवोक्तत्वात्तदेकवाक्यत्वसंभवे तज्जलानितीत्यन्तस्य पृथग्वाक्यकल्पनायोगात् । सार्वान्त्र्यस्योत्पत्तिवाक्यविहितत्वेऽपि मनोमयत्वादीनामुत्पत्तिशिष्टगुणाविरोधिनामन्वये दोषाभावाच्च वाक्यमेवकल्पनं वा शाण्डिल्यविद्यायां सार्वान्त्र्यस्यानुपास्यत्वकल्पनं वा व्यर्थमिति चेन्न । उपासीतेत्यन्तेन वाक्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमेऽपि प्रकारान्तरेण वाक्यैकवाक्यत्वनिराकरणे दोषाभावात् । शान्तिहेतुतयाऽन्यतस्य सार्वान्त्र्यस्योपास्यगुणत्वे मानाभावादिति व्यासार्थाभिप्रायात् । ननु ब्रह्मणः सार्वान्त्र्यकत्वाद्यत्र क्वचित्क्रियमाणस्यापि द्वेषादेरात्मद्वेषपर्यवसन्नत्वेनायुक्तत्वाच्छान्तः सन्नुपासीतेत्युक्ते ब्रह्मोपासीतेति कथमवगम्यते । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यस्य शमविध्यर्थवाद्भूतस्वोपास्यसमर्पकत्वाभावादिति चेत्तत्त्वम् । शमविध्यर्थतया निर्दिष्टस्यापि ब्रह्मण उपास्याकाङ्क्षापूरकत्वाप्यपि संभवादन्यार्थतयाऽपि स्ववाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्म विहायोपास्यान्तरकल्पनस्यानुचितत्वात्, मूलतः शास्त्रां परियास्योपवेशं करोतीत्यत्र मूलत इत्यस्य शास्त्रापरियासनेऽपादानतयाऽन्वितस्याप्याकाङ्क्षादशेनोपवेशं करोतीत्यनेनाप्यन्वयाभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम् ।

विहितमुपासनं स्तोति—

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मि-

ल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ।

‘ तं यथा यथोपासते तथैव भवति ’ इति श्रुत्यन्तरादिह लोके पुरुषो यथाक्रतुर्धोपासनस्तथैवेतः प्रेत्यामुष्मिँल्लोके भवति । ततो हेतोः पुरुषः क्रतुमयः क्रतुप्रधान उपासनप्रधान इत्यर्थः । ततश्चोपासनस्यैव हिततमत्वात्सर्वथाऽनुष्ठेयमित्यर्थः ।

एवं विहितं ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वादिगुणान्तरविधानायानुवदति—

स कर्तुं कुर्वीत ॥ १ ॥

उपासकः कर्तुं ब्रह्मण उपासनं कुर्वीतित्यर्थः ॥ १ ॥

गुणानेवाऽऽह—

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा ।

मनोमयः परिशुद्धमनोमात्रग्राह्यो विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीत-
परमात्मोपासननिर्मलीकृतमनोमात्रग्राह्य इत्यर्थः । प्राणशरीरः । जगति
सर्वेषां प्राणानां धारकः प्राणो यस्य शरीरमाधेयं विधेयं शेषमूर्तं च स
प्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानामेव शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ति-
तत्वात् । भारूपो भास्वरूपः । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' [श्वे०
३।८] 'पश्यते रुक्मवर्णम्' [मु० ३।१।३] इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नाप्राकृ-
तस्यासाधारणनिरतिशयकल्याणगुणगणनिरतिशयदीप्तिपुक्तविग्रहशा-
लीत्यर्थः । सत्यसंकल्पोऽप्रतिहतसंकल्पः । आकाशात्माऽऽकाशवत्सूक्ष्म-
स्वच्छस्वरूपः सकलेतरकारणमूलाव्याकृताकाशस्याऽऽत्मभूत इत्याका-
शात्मा । स्वयं च प्रकाशतेऽन्यांश्च प्रकाशयतीति वाऽऽकाशात्मा ।

सर्वकर्मा ।

क्षिपत इति कर्म सर्वं जगद्यस्य कर्मासौ सर्वकर्मा सर्वा वा क्रिया
यस्याऽऽराधनमसौ सर्वकर्मा ।

सर्वकामः ।

काम्यन्त इति कामाः । भोग्यभोगोपकरणादयस्ते परिशुद्धास्तस्य
सन्तीत्यर्थः ।

सर्वगन्धः सर्वरसः ।

अशब्दमस्पर्शमित्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधात्प्राकृतस्यासाधा-
रणा निरवद्या निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यमूलाः सर्वविधा गन्ध-
रसास्तस्य सन्तीत्यर्थः ।

सर्वमिदमन्यान्तः ।

उक्तं सर्वमिदं कल्याणगुणजातमन्यान्तः व्यीकृतयान् । मुक्ता
माह्वणा इति नृत्तंरि कप्रत्ययोऽर्शआद्यजन्तो वा ।

अवाकी ।

वाक उक्तिः साऽस्य नास्तीत्यवाकी ।

कृत इत्यत्राऽऽह—

अनादरः ॥ २ ॥

अवाप्तसमस्तकामत्वेनाऽऽर्तव्याभावादादररहितः । अत एवावाकी परिपूर्णैश्वर्यत्वाद्वह्नादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगत्तृणीकृत्य जोषमासीन इत्यर्थः ॥ २ ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्म्रीहेर्या यवाद्वा

सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा ।

मदीये हृदये वीह्याद्यपेक्षयाऽणुत्वेनाल्पत्वेनैष परमात्मोपासनार्थमवस्थित इत्यर्थः । तथाऽनुसंधानं कर्तव्यमिति भावः ।

अन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारमनुसंधेयं निर्विशति—

एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायान-

न्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः॥३॥

अन्तर्हृदये विद्यमानोऽपि स्वरूपतो निरतिशयपरिमाण इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्व-

रसः सर्वमिदमभ्याजोऽवाक्यनावरः ।

उक्तोऽर्थः ।

एवंभूतं परं ब्रह्म परमकारुण्येनास्मद्वुज्जिजीविषिषयाऽस्मद्बुद्धये संनिहितमित्यनुसंधातव्यमित्याह—

एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्म ।

यथोपासनमीवृशं परमात्मानमस्माच्छरीरात्समुत्थाय ‘परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन रूपेणामिनिष्पद्यते’ इत्युक्तरीत्या देशविशेषविशिष्टं प्राप्तास्मीति निश्चयरूपमनुसंधानं कर्तव्यमित्याह—

एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति ।

अत्रेतीत्यस्य स कर्तुं कुर्वीतित्यनेनान्यथः । मनोमयः प्राणशरीर इत्यारभ्येतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्येतत्पर्यन्तोऽनुसंधानप्रकारः । अत्र चेति-

शब्दनिर्दिष्टो मनोमयत्वादिगुणगतः क्रमविशेष एक एव विधीयते । मनो-
मयत्वाद्युपास्यगुणानां त्वाक्षेपतो विधानं पृष्ठगतसर्वताविधानादिव पृष्ठा-
नाम् । ततश्च प्राप्तानुवादेन मनोमयत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेद इति
शङ्का प्रत्युक्ता । यद्वा विधेयानां बहुत्येऽपि क्रमरूपविधेयतावच्छेदकै-
क्यान् वाक्यभेदः । यदग्नये च प्रजापतये चेति वाक्ये देवतात्वरूप-
विधेयतावच्छेदकैक्येन वाक्यभेदस्य तान्त्रिकैः परिहृतत्वात् । केचित्तु
प्राप्तोपासनानुवादेनाभ्युदयेष्टिवाक्यवत्प्रयोगविधित्वसंभवाच्च वाक्यभेद
इति वदन्ति ।

एवंविधप्राप्यप्राप्तिनिश्चयोपेतस्योपासकस्य प्राप्तौ न संशयोऽस्ती-
त्युपसंहरति—

यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति ।

अत्रेतिशब्दोऽभ्याहृतं ध्यः । अभिसंभवितास्मीतीतिशब्दस्य क्रमवाच-
कस्यैव काकाक्षिण्यायेन वाऽन्वयः । उक्तप्रकारेण यस्योपासकस्याद्धा
निश्चयोऽस्ति तस्य प्राप्तौ संशयो नास्ति ।

उक्तार्थस्य भन्नेयत्यसिद्धौ वक्तुरासिं वर्शयति—

इति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था । अयमर्थः सर्वोऽपि भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः
स्पष्टः । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयक्रमधिकरणं लिख्यते । इयं च विद्या
समन्यपाध्याये द्वितीयपादे चिन्तिता । तत्र हि सर्वं रत्नविदं ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्म-
शब्देन प्रत्यगात्मैव निर्दिश्यते । तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशो-
पपत्तेः । सर्वशब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् । ब्रह्मादि-
स्तम्भपर्यन्तमावश्च प्रत्यगात्मन एवानाद्यविद्यामूलकर्मविशेषोपाधिक
उपपद्यते । परमात्मनो निरस्तसमस्तायद्यस्य समस्तहेयाकारसर्वभावो
नोपपद्यते । प्रत्यगात्मन्यपि ब्रह्मशब्दः कचित्कचिरप्रयुज्यत इदं ब्रह्माऽऽ-
यातीत्यादौ । अत एव परमात्मा परं ब्रह्मेति परमेश्वरस्य कचित्स-
विशेषणो निर्देशः । प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधेर्ब्रह्मत्वं च विद्यते ।

चाऽऽनन्त्याय कल्पते ' [श्वे० ५।१५] इति श्रुतेः । अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जन्मस्थितिलयानां तज्जलानिति हेतुनिर्देशोऽप्युपपद्यते । अतो जीव एवात्र संदर्भे प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्ष उच्यते ' सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ' [ब्र० सू० १।२।१] । सर्वस्मिञ्जगति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति तदात्मतया विधीयमानं परं ब्रह्मैव । कुतः । प्रसिद्धोपदेशात् । तज्जत्वतल्लत्वादिना सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवदुपदेशात् । यस्माज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धास्तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते । वेदान्तप्रसिद्धत्वं च परब्रह्मण एव । ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' [तै० ३।१] इत्यादिवेदान्तेषु परब्रह्मण एव प्रसिद्धेः । तस्य ब्रह्मादिस्तभ्यभावेऽपि प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यसंस्पर्शान्निस्तसमस्तावद्यत्वस्य नानुपपत्तिः । जीवानां च प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासंभवेन सर्वात्मकत्वस्यासंभावितत्वात्सर्वात्मकत्वमसंभाषितमेव । अतः सर्वजगत्कारणत्वप्रयुक्तसर्वात्मकत्वस्य परब्रह्मण्येव संभवात्परमेय ब्रह्मेह वाक्ये प्रतिपाद्यते । ' विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ' [ब्र० सू० १।२।३] । विवक्षितानां मनोमयत्वसत्यसंकल्पत्वादिगुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च विवक्षितत्वं तात्पर्यविषयत्वं मनोमयत्वादीनां च । यथाकतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवतीति वाक्येन मनोमयत्वादिगुणकोपासनेन तद्रूपकब्रह्मप्राप्तेः फलत्वावेदनेन फलरूपतात्पर्यलिङ्गसद्भावान्मनोमयत्वादीनां तात्पर्यविषयत्वलक्षणं विवक्षितत्वमवसीयते । ' अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ' [ब्र० सू० १।२।३] विवक्षितानां गुणानां शारीरेऽनुपपन्नत्वाच्च शारीरपरिग्रहशङ्का कार्यत्वार्थः । ' कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ' [ब्र० सू० १।२।४] एवमितः प्रेत्यामिसंभवितास्मीति प्राप्यतया परं ब्रह्म व्यपदिश्यते प्राप्ततया च जीवः । अतः प्राप्ता जीवोपासकः । प्राप्यं परं ब्रह्मोपास्यमिति । ' शब्दविशेषात् ' [ब्र० सू० १।२।५] एष म आत्माऽन्तर्हृदय इति शारीरः पृथ्या निर्दिष्ट उपास्यस्तु प्रथमया । अतो नोपासकस्य जीवस्यैवोपास्यत्वम् । ' स्मृतेश्च ' [ब्र० सू० १।२।६]

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । [गी० १५।५]

इत्युपास्यं हृदयगतमुपासकाद्भिन्नं परमात्मानं दर्शयति । ' अर्म-
कौकस्थात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निषाप्यत्वादेवं व्योमवच्च ' [ब्र० सू०

१।२।७] अल्पायतनत्वमर्मकौक्स्त्वं तद्यपदेशोऽल्पत्वव्यपदेशः ।
 एष य आत्माऽन्तर्हृदय इत्यणीयसि हृदयायतने स्थितत्वादणीयान्त्री-
 हेर्वा यवाद्देव्यादिना स्वरूपेणाणीयस्त्वव्यपदेशाच्च नायं परमात्माऽपि
 तु जीव एव परमात्मनोऽल्पायतनत्वाल्पत्वयोरसंभवादिति चेन्न । एवं
 निचाय्यत्वादल्पायतनत्वाल्पत्वाभ्यां तस्यैवोपास्यत्वसंभवात् । व्योमव-
 चेदं ब्रह्म व्यपदिश्यते ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना । अतश्च ज्यायस्त्व
 उपाध्यधवणाज्ज्यायस्त्वं स्वाभाविकम् । अणीयस्त्व उपाधिभ्रवणाद्-
 णीयस्त्वमौपाधिकमित्यवसीयते । 'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ।'
 [ब० सू० १।२।८] परब्रह्मणः शरीरान्तर्वर्तित्वे तन्निमित्तब्रह्म-
 रोपभोगप्रसक्तिर्जीवयत्स्यादिति चेन्न । तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्म-
 त्वकृतविशेषसद्भावाच्च जीवब्रह्मभोगप्रसक्तिरिति स्थितम् । प्रकृतमनुस-
 रामः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
 चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुत्रदीर्घाण्युप्यफलकं त्रैलोक्यात्मककोशविज्ञानमारभ्यते—

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति ।

अन्तरिक्षमुदरं यस्य स तथोक्तः । मध्यवर्तित्वादन्रिक्षस्योदरत्वम् ।
 कोश इव कोशः कोशसादृश्यात् । भूमिर्बुध्नो मूलं यस्य स भूमिबुध्नः ।
 न जीर्यति न विनश्यति चिरकालावस्थापित्वादिति भावः ।

दिशो हास्य सक्तयः ।

सक्तयः कोणा इत्यर्थः ।

यौरस्योत्तरं विलम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

स एष कोशो वसुधानः ।

कर्मफलारयं वसु धीयतेऽस्मिन्निति वसुधानः ।

तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

कर्मकर्मफलकात्मकं परित्यज्यमानं श्रुत्स्नमस्मिन्कोशे श्रितम् ॥ १ ॥

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम
दक्षिणा रात्री नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची ।

स्पष्टोऽर्थः ।

तासां वायुर्वत्सः ।

वायोर्दिकप्रसूतत्वाद्दत्तत्वम् ।

स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं
वेद न पुत्ररोदश् रोदिति ।

दिग्बत्सत्वेन वायूपासकः पुत्रनाशनिमित्तं रोदनं न करोति । पाकं
पचतीति वदयं निर्देशः । रोदमिति णमुलन्तो वा ।

सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं
वेद मा पुत्ररोदश् रुदम् ॥ २ ॥

एतदुपदेष्टाऽहमेवैतदुपासनमनुष्ठाय पुत्ररोदनाभावं फलं प्राप्त्वान-
स्मीत्यर्थः ।

अथ कोशविज्ञानाङ्गभूतान्प्रपदनमन्त्रानाह—

अरिष्टं कोशं प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना ।

अरिष्टमविनाशं कोशं प्रपद्ये । अमुनाऽमुनाऽमुनेति त्रिः पुत्रस्य नाम
गृह्णाति । अमुना पुत्रेण हेतुनाऽरिष्टं कोशं प्रपद्य इत्यर्थः । एवमुत्तर-
प्रापि ।

प्राणं प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपयेऽ-
मुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽ-
मुना स्वः प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥

स्वोक्तमन्त्रान्स्वयमेव व्याचष्टे—

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं

सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्ति ॥ ४ ॥

सोऽहं प्राणं प्रपद्य इति यद्वचनमवोचं तेन वचनेन प्राणात्मकं सर्वं
जगत्प्रापत्तिं प्रपन्नोऽभवमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्त-
रिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥

भूः प्रपद्य इत्यस्य त्रीँल्लोकान्प्रपद्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं
प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥
अथ यदवोच* स्वः प्रपद्य इत्यृक्गवेदं प्रपद्ये यजु-
वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येष तदवोचं तदवोचम् ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

दीर्घांपुष्टफलकपुरुषविद्या प्रस्तूयते—

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतु-
र्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् ।

षोडशोत्तरयणंशतमिते पुरुषायुष आद्यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि
प्रातःसवनम् ।

तत्र हेतुमाह—

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनम् ।

प्रातःसवनस्य गायत्रीछन्दस्कत्वाद्गायत्रीछन्दसश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मक-
त्वाच्चतुर्विंशतिवर्षे प्रातःसवनत्वाध्यासो युज्यत इति भावः ।

तदस्य वसवोऽन्वायज्ञाः ।

अस्पोपासकस्य तत्प्रातःसवनं वसवः स्वामित्वेनानुगताः । प्रसिद्ध-
यज्ञे प्रातःगयत्रस्य यत्पुरवामिकत्वादिति भावः ।

प्रसिद्धान्वसून्वयावर्तयति—

प्राणा वाव वसवः ।

वावशब्दोऽवधारणे ।

प्राणानां वसुत्वे युक्तिमाह—

एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

शरीराणामशैथिल्यलक्षणवासस्य प्राणाधीनत्वादिति भावः ॥ १ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् ।

तं पुरुषविद्यानिष्ठमेतस्मिन्वयसि चतुर्विंशतिवर्षात्मके वयसि किञ्चि-
द्रोगादिकं बाधेत चेदित्यर्थः ।

स नृयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यं-

दिनं सवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां

वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति ।

तदेवं मन्त्रं स उपासको ब्रूयात् । हे प्राणा वसवो यज्ञरूपस्य ममा-
धुना प्रातःसवनं प्रवर्तते । इदं प्रवर्तमानं प्रातःसवनं माध्यंदिनसवने-
नाविच्छिन्नं कुरुत । प्रातःसवनेशानां प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञोऽहं
मा विलोप्सीय ह्यतो मा भूयम् । छान्दसो माहि लुङ्माधः ।
माशब्दो वा ।

उद्धैव तत ह एत्यगदो भवति ॥ २ ॥

तत उपतापादुद्देश्युद्गच्छति । अगदो भवत्यरोगो भवति । एवमु-
त्तरज्जापि ॥ २ ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं

सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यं-

दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायचाः प्राणा

वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स नृया-

त्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं सवनं

तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणा-
नां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीये-
त्युद्धैव तत एत्यगदो भवति ॥ ४ ॥

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवन-
मष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीय-
सवनं तदस्याऽऽदित्या अन्वायचाः प्राणा
वावाऽऽदित्या एते हीद* सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनुतेति ।

तृतीयसवनात्मकमायुरासमाप्स्यविच्छिन्नं कुरुतेत्यर्थः ।

माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीये-
त्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स
किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेप्यामीति ।

हे रोग स त्वं मे मां किं कस्मादुपतपसि योऽहं त्वत्कृतेनोपतापेन
न प्रेप्यामि न मरिष्याम्यतस्तव श्रमो धृथेवेति । एतत्पुरुषविज्ञानस्वरूपं
विद्वानितरपुत्र ऐतरेयो महिदासो नामाऽऽह स्मेत्यर्थः । शुभ्रादित्यादित-
रशब्दादपत्यार्थे ठक् ।

स ह षोडशं वर्षशतमजीवत् ।

स महिदासः षोडशं षोडशाधिकं वर्षशतमजीवदित्यर्थः । 'तदास्मिन्न-
धिकमिति दशान्ताहुः' इति षोडशशब्दाहुप्रत्ययः । अतो विद्यायां
फलप्रापकत्वनिश्चयवतोऽवश्यं फलप्राप्तिर्भवतीति भावः ।

अन्योऽप्येवंवित्योदशं वर्षशतं जीवतीत्याह—

प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य षोडशः

खण्डः ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य

षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

तथा पुरुषस्य यज्ञसावृश्यमेव निरूपयति—

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न

रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥

अशनायापिपासारत्यमाधानां द्वःसात्मकत्वेन दीक्षात्वं कल्प्यमि-
त्यर्थः ।

अथ यदश्नाति यत्पिचति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥ २ ॥

अशनपानरतीनां पयोधतादिपुक्तोपसद्रुसुखरूपत्वादुपसद्रूपत्वम् ।
उपसद्भिः साम्यमेतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ यद्धसति यजक्षति यन्मैथुनं

चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥

हासादीनां शब्दवत्त्वसाम्यात्स्तुतशस्त्रैः साम्यमेतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्य-

वचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

धर्मपुष्टिकरत्वसाम्यादिति भावः ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोष्यन्त्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य ।

यतः पुरुषस्यैव यज्ञरूपत्वमत एव यथा यज्ञं करिष्यमाणे पुरुषे
देवदत्तः सोमं सोष्यतीति प्रयुञ्जते तथा पुरुषस्योत्पादनानन्तरमसोष्ट
सोमं यज्ञदत्त इतियदसोष्ट माता पुरुषमित्युत्पत्तेः पश्चात्प्रयुञ्जते । ततः

पुरुषस्य चोत्पादनमेव सोप्यत्यसोऽदेतिशब्दसंबन्धित्वसामान्याद्यनुष्ठानलक्षणमुत्पादनमित्यर्थः ।

तन्मरणमेवावगृह्यः ॥ ५ ॥

समाप्तिवसाम्यादिति भावः ॥ ५ ॥

तच्चैतद्योर आङ्घ्रिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाच ।

घोरनामाऽङ्घ्रिरो गोत्रस्तदेतत्पुरुषयज्ञदर्शनं देवकीपुत्राय कृष्णाय ।
इतिशब्दोऽध्याहृतस्यः । तच्छेषभूतं तत्पीत्यर्थमित्युक्त्वेत्यनुसंधायी-
याचानुष्ठितयानित्यर्थः । वचेर्लक्षणयाऽनुष्ठानार्थत्वम् ।

अपिपास एव स बभूव ।

स घोरनामा भगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकपुरुषयज्ञोपासनानुष्ठानेन
ब्रह्मविद्यां प्राप्यापिपासो मुक्तो बभूवेत्यर्थः । ततश्च षोडशाधिकवर्ष-
शतजीवनफलकस्यापि पुरुषयज्ञदर्शनस्य भगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकम-
नुष्ठितस्य ब्रह्मविद्योपयोगित्वमप्यस्तीति भावः ।

स धमूवेत्यस्य स भवतीत्यर्थः । सोऽन्तवेलायामित्यत्र स इत्यस्य प-
द्व्यर्थः । ततश्च षोऽन्तवेलायामेतन्नयं प्रतिपद्येत सोऽपिपासो भवतीत्यु-
वाचेत्युत्तरत्रान्वयः ।

सोऽन्तवेलायामेतन्नयं प्रतिपयेत् ।

स भगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकपुरुषविद्यासाधितचिरापुद्गानुगृहीत-
ब्रह्मविद्यानिष्ठः पुरुषः ।

अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति ।

मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं जपेदित्यर्थः । अक्षितमसि क्षयशून्यमसि ।
अच्युतमसि स्वरूपस्यमावप्रच्युतिशून्यमसि । प्राणसंशितमसि जगत्प्रा-
णयितृत्वे सति सूक्ष्मतत्त्वमसीति ब्रह्मसंबोधनम् । शो तनूकरण इति
हि धातुः ।

तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

तत्र परब्रह्मविषय एतावृहन्न्यौ भवतः ॥ ६ ॥

आदित्प्रत्नस्य रेतसः ।

तयोऽंशोरप्यमाद्यो मन्त्रः प्रतीकेन गृहीतः । 'आदित्प्रत्नस्य रेतसो
ज्योतिष्पश्यन्ति यागंरम् । परो यदिष्यते दिवा ।' इति । प्रत्नस्य पुरात-

नस्य रेतसो जगद्धीजभूतस्याव्यक्तस्याऽऽदिभूतं संसारसंतमसनिवारक-
तया ज्योतिःशब्दितं परं ब्रह्म 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्युक्तरीत्या
नित्यसूरयो वासरं नित्यप्रकाशरूपं सर्वकालं पश्यन्तीत्यर्थः । यज्ज्योतिः
'अथ पदतः परो दिवो ज्योतिर्दीव्यति' इत्युक्तरीत्या भगवद्भोके
परत्वेन दीध्यते निरतिशयदीप्तियुक्तविग्रहयुक्तमित्यर्थः ।

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरः

स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म

ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्य सप्तदशः

खण्डः ॥ १७ ॥

तमसः प्रकृतेः परस्तादुत्तरं ज्योतिः परिपश्यन्तः । उत्तरं स्यो भगव-
द्भोके परिपश्यन्तः । अत्र परिपश्यन्त इत्युभयत्र हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ।
भगवद्भोके तद्गतपरमात्मनश्च दर्शनायेति यावत् । देवत्रा देवेषु
देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यन्तात्प्राप्त्ययः । देवं द्योतमानमुत्तममधि-
रादिपर्वभूतं सूर्यरूपं ज्योतिर्ययमुदगन्म प्राप्ताः स्मेत्यर्थः । द्विरभ्यासो
यज्ञकल्पनासमाप्त्यर्थः । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणं लिख्यते
गुणोपसंहारपादे तैत्तिरीयके 'तस्यैषं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः ।
अन्धा परती शरीरम् ।' [तै० आर० १० । ६४ ।] इति श्रुतायाः
पुरुषविद्यायाः 'पुरुषो वाय यज्ञः' इति छान्दोग्यान्नाता पुरुषविद्या
न मित्रा पुरुषविद्येति समाख्येक्यात्पुरुषसंबन्धिषु यज्ञावयवत्वकल्पना-
साम्यान्मरणावभृथत्वसाम्याच्चेति पूर्वपक्ष उच्यते—'पुरुषविद्यायामिष
चेतरेषामनाम्नानात् ।' [अ० सू० ३ । ३ । २४] उभयत्राऽऽन्नातयोः
पुरुषविद्यात्वेऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव । कुतः । इतरेषामनाम्नानात् ।
'यत्सायं प्रातर्मध्यंदिनं च तानि सवनानि' [तै० आर० १० । ६४] इत्या-
दिना तैत्तिरीयकान्नातानां छान्दोग्येऽनाम्नानात् । त्रेधाविभक्तपुरुषायुष-
स्यैव छान्दोग्ये सयनत्वेनाऽऽम्नानात्, छान्दोग्यश्रुताशिशिपादिदीक्षा-
दित्वपरिकल्पनस्य तैत्तिरीयकेऽदर्शनात्, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनानां
च मित्रत्वात्, 'छान्दोग्ये पुरुषो वाय यज्ञः' इति श्रुतस्य पुरुषे यज्ञ-

त्वपरिकल्पनस्य तैत्तिरीयकेऽदर्शनाच्च विद्याभेद एव । न च तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्यत्र पष्ठचन्तयोः सामानाधिकरण्याश्रयणेन पुरुषे यज्ञत्वकल्पनं तैत्तिरीयकेऽप्यस्तीति वाच्यम् । पुरुषस्यैव यज्ञत्वे तस्यैव यजमानत्वं विरुद्धं यज्ञत्वयजमानत्वयोरेकस्मिन्विरोधात् । किंच पुरुषे यज्ञत्वकल्पने हि विद्वान्यज्ञ आत्मा यजमान इत्येव वक्तव्यं स्यान्न त्वेकवाक्यतया विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमान इति । अतो विदुषो यज्ञस्येति व्यधिकरणपक्षो । विद्वत्संबन्धियज्ञस्येत्यर्थः । ततश्च प्रणव एव विस्वर इति न्यायेन पुरुषस्य यज्ञत्वपरिकल्पनैकरूप्याभावाद्विद्याभेद एव । किंच छान्दोग्यान्नातायाः पुरुषविद्यायाः प्र ह षोडशं वर्षं शतं जीयतीति षोडशाधिकवर्षशतजीवनं फलत्वेनाऽऽघ्रातम् । तैत्तिरीयके तु श्रुतायाः पुरुषविद्यायाः 'ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीत' इति पूर्वानुवाकविहिताया ब्रह्मविद्यायाः 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' [तै० आ० १०।१३।६४] इति ब्रह्मप्राप्तिफलिकायाः संनिर्धा पठितत्वाद्ब्रह्मविद्याद्वन्तया ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वमेव । अतः फलसंयोगमेदाच्च पुरुषविद्ययोर्भेद इति सिद्धान्तितम् । प्रकृतमनुसरामः ।

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्य

सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अध्यात्मं मनस्यधिदेवतमाकाशे च ब्रह्मवृष्टिरुपविश्यते—

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदेवतमाकाशो ब्रह्मे-
त्युत्तममादिष्टं त्रयत्यध्यात्मं चार्थिदेवतं च ॥ १ ॥

आदिष्टमुपदिष्टमित्यर्थः ॥ १ ॥

तदेतच्चतुष्पाद्वत् ।

तदेतन्मनआगतं ब्रह्म चतुष्पात ।

कथं मनोऽप्यस्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्प्रमित्यत्राऽऽह—

याक्त्वादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्मम् ।

पागादीनां चक्षुषां मनोनिवास्यन्वान्मनःपादाश्चाप्यानो पुनर-
इति भाषः ।

अथाधिदैवतमाग्निः पादो वायुः पाद
आदित्यः पादो दिशः पाद इति ।

अग्न्यादयश्चत्वारो ब्रह्मरूपाकाशस्योदरलगाः पादा इव मान्तीत्यर्थः ।
उभयमेवाऽऽदिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
ज्योतिषा भाति च तपति च ।

ब्रह्मरूपस्य मनसो वागेव चतुर्थः पादः सोऽधिदैवताकाशसंघन्धि-
नाऽग्निना ज्योतिषा प्रकाशकेन भाति प्रकाशते तपति स्वकार्येऽस्माही
भवतीत्यर्थः । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' [ऐ० २ । ४] इत्य-
ग्निदैवताया एव वागधिष्ठातृत्वेन तदधीनप्रकाशप्रवृत्तिकत्वादिति भावः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥

वितरणधिक्रमरूपहेतुभेदात्कीर्तियशसोर्भेदः । ब्रह्मवर्चसं धृत्वाभ्ययन-
समुद्भिः ॥ ३ ॥

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा
भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

वायुप्राणयोरैक्यादिति भावः ॥ ४ ॥

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदि-
त्येन ज्योतिषा भाति च तपति च
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥

आदित्यस्यैव चक्षुरधिष्ठातृत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा
 भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
 ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्या-

ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

‘दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्’ [पृ० २।४] इति दिग्देवतानां
 श्रोत्राधिष्ठानृत्वादिति भावः । अवशिष्टस्योक्तोऽर्थः । द्विरुक्तिर्विद्या-
 समाप्त्यर्था ।

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्या-

ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

पूर्वत्राऽऽदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्तः । तस्मिन्सकलब्रह्मदृष्टपर्यमिदं
 मारभ्यते—

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः ।

आदित्यो ब्रह्मेत्युपदेशः कियत इत्यर्थः ।

तस्योपव्याख्यानम् ।

कियत इति शेषः ।

असदेवेदमग्र आसीत् ।

इदं जगदग्रेऽस्तद्व्याकृतनामरूपमासीत् ।

तत्सदासीत् ।

तदस्याकृतनामरूपं जगत्सदासीत् । ईषन्नामरूपकार्याभिमुखमासीत् ।

तत्समभवत् ।

अल्पतरनामरूपध्याकरणेनादुरीभूतमिव घीजं क्रमेण स्थूलमभव-
 दित्यर्थः ।

तदाण्डं निरवर्तत ।

अण्डं संवृत्तमित्यर्थः । आण्डमिति च्छान्दसो दीर्घः ।

तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत ।

संवत्सरस्य मात्रां परिमाणमेकरूपतयाऽशयत स्थितं बभूवेत्यर्थः ।

तन्निरभिद्यत ।

संवत्सरकालाद्बुधं तदण्डं निर्मिन्नमभवत् ।

ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥

आण्डकपाले । आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चैकैकमवयता-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

तयद्रजतं सेयं पृथिवी ।

यद्रजतमयं कपालं तत्पृथिव्याद्युपलक्षितमधोण्डकपालमित्यर्थः ।

यत्सुवर्णं सा यौः ।

सुवर्णमयकपालं द्युलोकोपलक्षितमूर्ध्वकपालम् ।

यज्जरायु ते पर्वताः ।

जरायु गर्भपरिवेष्टनम् । अण्डस्य शकलीभावदशायां याः स्थूलगर्भ-
परिवेष्टनशिरास्ते पर्वता बभूवुरित्यर्थः ।

यदुल्बं स मेघो नीहारः ।

यदुल्बं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तन्मेघसहितं हिमम् ।

या धमनयस्ता नयः ।

धमनयः शिरा इत्यर्थः ।

यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

यस्तौ भवं वास्तेयम् ॥ २ ॥

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः ।

तस्मिन्नण्डे गर्भरूपं यदजायत स आदित्यः ।

तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त-
र्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ।

तमादित्यं जायमानमनूलूलव उरुरव उरुरवा विस्तीर्णरवा महाध्व-
नियुक्ता उलूलव इति च्छान्दसं रूपम् । घोषाः शब्दाः स्थावरजङ्गमानि
भूतानि च तेषां कामाः काम्यमानाः स्त्रीवस्त्राद्यश्चोदतिष्ठन्नुत्थितवन्त
इत्यर्थः । सर्वस्याऽऽदित्योदयानन्तरमावित्वादिति भावः ।

तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायतनं प्रति घोषा उलूलवोऽ-
नूतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

तस्मादद्यत्वेऽप्यादित्यस्योदयं प्रति प्रत्यायनमस्तमयं च प्रति उरुरवाः
शब्दा भूतानि च कामाश्चोत्पद्यन्त इत्यर्थः । उदयास्तमयवेलायां हि
पक्षिघोषादीनां च दर्शनादिति भावः ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन-
साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निघ्रेढेरन्निघ्रेढेरन् ।

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयप्रपाठकस्थैकोन-
विंशः खण्डः ॥ १९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः
समाप्तः ॥ ३ ॥

इशब्दः प्रसिद्धौ । एतमादित्यं ह्योपासकमभ्याशः क्षिप्रं यद्य इत्यर्थः ।
ये साधवः शोमना घोषान्ते सर्व उप समीप आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च ।
निघ्रेढेरन्मुखं च कुर्युरित्यर्थः । मृत् मुखे चेति धातुरन्तर्मापित्यर्थः ।
द्विरक्तिरुपासमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयप्रपाठकस्थै-
कोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयः प्रपाठकः
समाप्तः ॥ ३ ॥

संवर्गविद्या प्रस्तूयते विद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका—
 जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धा-
 देयो बहुदायी बहुपाक्य आस ।

जनश्रुतस्यापत्यं जानश्रुतिः । हशब्दः प्रसिद्धौ पुत्रस्य पुत्रः पौत्रस्त-
 स्यापत्यं पौत्रायणः । अन्धापुरःसरं देयं यस्य स अन्धादेयः । अर्थिभ्यो
 बहु दातुं शीलमस्य स बहुदायी । बह्वस्य गेहेऽन्नं पक्तव्यं यस्य स बहु-
 पाक्यः । एवंगुणसंपन्नो जानश्रुतिः कस्मिंश्चिद्देश आस ।

स ह सर्वत आवसथान्मापयांचके
 सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्ति ॥ १ ॥

स ह जानश्रुतिः सर्वत एत्यातिथयो ममाहं भोक्ष्यन्त इत्यभिप्रा-
 येण सर्वासु दिक्षु ग्रामनगरमार्गारण्यादिषु पान्थानामनाथानां शीत-
 षातवर्षातिपनिवारकालोदकशयनाच्छादनादिपूर्णाः शालाः कारितवा-
 नित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ ह हस्ता निशायामतिपेनुः ।

एवं सति कस्यांचिद्वाघ्री केचन महात्मानोऽन्नदानादिगुणैस्तोपिता
 भूत्वा हंसरूपाः सन्तो राज्ञो वर्शनगोचर आगताः ।

तद्धैव हस्तो हस्तमभ्युवाद ।

तत्तस्मिन्काले तेषां हंसानां मध्य एकः पृष्ठतो गच्छन्हंसोऽग्नेगामिर्ण
 केचन हंसमुवाच ।

भो भोऽपि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रा-
 यणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसा-
 द्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीदिति ॥ २ ॥

भो भोऽपीति संबोध्य भल्लाक्ष भल्लाक्षेत्यनेन विपरीतलक्षणया मन्द-
 लोचनेति संभ्रमेण द्विवारं संबोधनम् । समं दिवा । स्वर्गेण समं दिवा
 दिवसेन समं वाऽस्य राज्ञस्तेजः प्रसृतं तत्तस्मिंस्तेजसि मा प्रसादक्षीर्मा
 प्रसक्तो भूः । प्रसक्तौ को दोष इत्यत्राऽऽह—तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ।
 तत्तेजस्त्वा मा वृहेदित्यर्थः ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच ।

एवं ज्ञानश्रुतिप्रशंसारूपं वाक्यमुपश्रुत्य तदसहमान इवापरो हंसः
प्रत्युवाच ।

कं वर एनमेतत्सन्तः सयुग्वानमिव रैकमात्येति ।

उ इत्यनर्थको निपातः । अरे कं सन्तं केन माहात्म्येन युक्तमेतं जान-
श्रुतिं प्रति सयुग्मानं सशकटं रैकमिव रैकं प्रतिवेत्तत्प्रशंसापरं वचनं
ब्रवीषि । रैक एव ब्रह्मज्ञो महाप्रभावः । अब्रह्मज्ञस्यास्य किं तेजः किं
वा मां वहेदिति भावः ।

एवमुक्तः पश्चाद्वितीयहंसः पृच्छति—

यो नु कथं सद्युग्वा रैक इति ॥ ३ ॥

य उक्तः स किंप्रकारः ॥ ३ ॥

इतर आह—

यथा कृतायविजितायाधरेऽयाः संयन्त्येवमेन॥ सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति ।

यथा लोके कृतनामाऽप्यो द्यूतसमयप्रसिद्धश्चतुरङ्गायस्तत्र विजितं
जयो यस्य स कृतायविजितः पुरुषः । अथवा विजितं विजयस्तस्मा
इत्यर्थः । तदर्थमितरे त्रिहोकाङ्का अधरे न्यूना अयाः संपन्ति संगच्छन्तेऽ-
न्तर्मवन्ति । चतुरङ्के कृताय एकाङ्काङ्कत्रयङ्काणां शतं सहस्रेषु संभव-
तीति न्यायेन विद्यमानत्वात्तत्रैवान्तर्मवन्तीत्यतः कृताङ्कविजयेनेकाङ्का-
दिविजयोऽप्यस्तीति भावः । एवमेव लोके प्रजा यच्छोभनं कर्मानुति-
ष्ठन्ति तत्सर्वमेवं कृतायस्थानीयं रैकमभिसमेति संगच्छते । तत्कर्मणि
सकलं शोभनं कर्मान्तर्गतमिति यावत् ।

यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

स रेको यद्वेद तदेवान्योऽपि यः कश्चिद्वेद तज्ज्ञातमेवान्ये जानन्ति । तज्ज्ञाने सर्वं ज्ञानमन्तर्गतमित्यर्थः । स तादृशो रेको मयैतद्विद्वान् सयु-
ग्यानमिव रेकमात्मेत्युक्त इत्यर्थः । वेदान्ताचार्यैस्तत्त्वटीकायामस्यार्थस्य
प्रतिपादितत्वात् । उक्तं च भगवता माप्यकृता—लोके यत्किञ्चित्साध-
नुष्ठितं कर्म यच्च सर्वचेतनगतं विज्ञानं तदुभयं यदीयज्ञानकर्मान्तर्गतं

स रैक इत्याहेति । यदापि व्यासार्थैर्लघुसिद्धान्ते 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।' [ब० सू० ४ । १ । १ ।] इत्यत्र यस्तद्वेद यो वेदिता यत्स वेद पद्वेद्यं स मयैतदुक्तं स वेदिता रैक एतत्तद्वेद्यं ब्रह्मेत्येतदुभयं मयोक्तं तव मयोपदिष्टमित्यर्थं इत्युक्तं तदप्येतत्परं द्रष्टव्यं न तु प्रतीयमानार्थपरम् । यस्तद्वेद यत्स वेदेति वाक्यात् प्राचीने यथा कृतायविजितायाधरेऽयाः संयत्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति । यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्तीति वाक्ये ब्रह्मप्रसक्तेरेवाभावेन वेदिता वेद्यं च तद्योपदिष्टमित्यस्यार्थस्यासंभवेन यस्तद्वेद यत्स वेदेति वाक्येन प्रतिपादनासंभवाद्भाष्यविरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । केचित्तु मगधता भाष्यकृता लघुसिद्धान्तभाष्ये यस्तद्वेद यत्सवेद स मयैतदुक्तमित्यत्रेत्येतद्वाक्यप्रतीकरूपं धृतत्वात्तदुनुरोधेन व्यासार्थः स मयैतदुक्तमिति नपुंसकान्तपाठस्य गृहीततया तत्र नपुंसकस्योक्तशब्दस्य स इति पुंलिङ्गतच्छब्दविशेषणत्वाद्योगाच्चस्तद्वेद यत्स वेदेति पुंनपुंसकान्तपच्छब्दद्वयनिर्दिष्टयोर्बैतृवेद्ययोः स मयैतदुक्तमित्यत्र क्रमेण प्रतिनिर्देशकयोः स एतदिति पुंनपुंसकसर्वनामशब्दयोः श्रवणेन स वेदितैतद्वेद्यं परं ब्रह्मेत्येतदुभयं मयोक्तमित्यर्थस्यैव वाक्यस्वारस्यलभ्यत्वाच्च स एवार्थो युक्त इति व्यासार्थमिप्रायः । न चात्रोदाहृतभाष्यविरोधः । 'प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्' [ब० सू० ३।२।२५] इति सूत्रे

वाचिकैः पक्षिमुगतां मानसेरन्यजातिताम् । ५

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥

इति मनुस्मृतौ च मनोव्यापारात्मके वेदने कर्मशब्दप्रयोगदर्शनेन यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्तीत्यनेनैव सर्वप्रजानुष्ठितसाधुकर्मण इव सर्वचेतनगतज्ञानस्यापि ग्रहणं संभवतीत्यभिप्रायेणैव तत्र भाष्ये यत्किंचित्साध्यनुष्ठितं कर्म यच्च सर्वचेतनगतं विज्ञानमिति कर्मापेक्षया ज्ञानस्य पृथङ्निर्देशात् । अत एव पूर्ववाक्ये ब्रह्मप्रसक्तिरेव नास्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । सर्वप्रजानुष्ठितसाधुकर्मणः सर्वचेतनगतज्ञानस्य च रैकज्ञानकर्मणोः स्वरूपेणान्तर्भावस्य दुरुपपादतया कृतायाधरायदृष्टान्तस्वारस्येन च रैकवेदनविषये तत्कर्मोद्दिश्यभूते च सविभूतिकब्रह्माणि सर्वप्रजानुष्ठितकर्मोद्दिश्यसर्वचेतनगतज्ञानविषययोरन्तर्भावस्यैव वक्तव्यत्वेन पूर्ववाक्ये ब्रह्मप्रसक्तेरावश्यकत्वात् । तत्त्वटीकाग्रन्थस्तु स मयैतदुक्त इति पुंलिङ्गान्तपाठे च सति तन्निर्वाहमात्रमभिप्रायः । अतो व्यासार्थ-

प्रतिपादितार्थ एव भगवद्भाष्यकृदभिमत इति न काऽप्यनुपपत्तिरित्याहुः ॥ ४ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव ।

तद्वत्तज्ज्ञानविधुरतयाऽऽत्मनिन्दागमं तद्वत्तया च रैकप्रशंसारूपं वाक्यं स राजा श्रुत्वा ।

स ह संजिहान एव क्षचारमुवाच ।

स कथमपि निशामातिवाह्य संजिहान एव तल्पं त्यजन्नेव क्षत्तारमुक्तवान् ।

यैश्याद्वाह्यणकन्यायां क्षत्ता नाम प्रजापते ।

जीविकावृत्तिरेतस्य राजान्तःपुररक्षणम् ॥

इत्युक्तीत्या राज्ञोऽन्तःपुररक्षकः प्रतिलोमजातिविशेषः क्षत्ता ।

अङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्थेति यो

नु कथं सयुग्वा रैक इति ॥ ५ ॥

यथा कृतायविजितायाधरेऽयाः संपन्त्येवमेनं सर्वं

तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्यन्ति

यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

अरेऽङ्ग वत्सेति ते क्षत्तारं राजा संबोध्य रात्रायेवं हंसयोः संलापः समाजनीति सयुग्वानमिव रैकमात्थेत्यादि हंसोक्तिप्रत्युक्तिवाक्यानुषाङ्गपूर्वकं रैकस्य चिद्वक्तृत्वानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय ।

सु च क्षत्ता शकटलक्षणरैकचिद्वक्तृत्वमनुस्मरन्ग्रामनगरादिक्रमन्विष्य नाज्ञासिपमिति प्रत्यागतवान् ।

तं होवाच यत्रारे घातणस्यान्वेषणा तदेनमर्हति ॥ ७ ॥

अरे घातणस्य घातयिदो यत्र विविक्तेषु नदीपुलिनारण्यादिषु मार्गणं युक्तं तत्र गत्वेनमर्ह रैकं प्राप्नुहि मार्गणं कुर्यादित्युवाचेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कपमाणमुपोपविवेश ।

अथ पुनः स क्षत्ता गत्वा विजने कस्मिंश्चिद्देशे शकटस्याधस्तात्पा-
मानं कण्डूयमानं रैकमेत्य दृष्ट्वा समीपे गत्वा विनयेनोपविष्टवान् ।

तः हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक इत्यहं ह्यरा
३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

हे मगवंस्त्वं वा रैक इति पृष्ठे रैकोऽहमेवेति प्रत्युवाच तच्छ्रुत्वाऽज्ञा-
सिपमिति प्रत्यागतः ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तद्बु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पट्शतानि

गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे ।

उ हेत्यनर्थको निपातः । तत्तत्र जानश्रुतिर्गवां पट्शतानि निष्कं
कण्ठामरणमश्वतरीयुक्तं तदा गृहीत्वा रैकं प्रति गतवान् ।

तः हाभ्युवाद ॥ १ ॥

गत्वा च राजा तं रैकमित्युवाचेत्यर्थः ॥ १ ॥

रैकेमानि पट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म

एतां भगवो देवताः शाधि यां देवतामुपास्ते इति ॥ २ ॥

हे रैकेतत्सर्वमानीतं तद्ब्रूहाण त्वं यां देवतामुपास्ते तां देवतां मेऽनु-
शाधि विविच्य ज्ञापयेति प्रार्थयामास ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु ।

अहेत्याश्चर्ये । योगमहिमविदितलोकत्रयो जानश्रुतिर्वृद्धज्ञानविधुरता-
निमित्तानादरगर्भहंसवाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतां तवूनन्तरमेव ब्रह्मजि-

ज्ञास्योद्योगं च विवित्वाऽऽस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय सत्यामपि योग्यतायां चिरकालसेवां विनाऽर्थप्रदानेन श्रुश्रूषमाणस्य यावच्छक्तिप्रदानेन विना ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता न भवतीति मत्वा तमनुगृह्यन्त्यस्य शोकाविष्टतामुपदेशयोग्यताख्यायिकां ब्रह्मजिज्ञासादार्ढ्यसिद्ध्यर्थं स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतसकलवृत्तान्तत्वलक्षणस्वमहिमानं च शोचितृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकशूद्रशब्दामन्त्रणेन ख्यापयन्हारेत्वा हारसहित इत्या रथोऽश्वतरैरथस्तेनैव गोभिः सहास्तु कलत्रहीनस्य ग्रामगृहादिशून्यस्य मम गोस्थादिरक्षणे का शक्तिः । मत्प्रयोजनापर्यवसाय्यल्पधनदानेन च कथं तव ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवेदित्युवाचेत्यर्थः । स्फापितं चेत्यादिना रक्पकरणे पठितेन शुचेर्दध्वेति सूत्रेण रक्पत्यये शुचेश्वकारस्य वकारे, अमितम्पोर्दीर्घध्वेति पूर्वसूत्रानुवृत्तेन धातोरुकारस्य दीर्घादेशेन च शूद्रशब्दो निष्पन्नो भवति ।

तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

संहस्रं गवां निष्क्रमश्वतरैरथं दुहि-

तरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥

त* हाभ्युवाव रैकेद* संहस्रं गवामयं

निष्कोऽयमश्वतरैरथ इयं जायाऽयं ग्रामो

यस्मिन्नास्तेऽन्वेष्ट मा भगवः शार्धीति ॥ ४ ॥

तदभिप्रायं जानन्नधिकं गवां संहस्रं रैकस्य परिणयार्थं स्वकन्यामावासायं तत्रत्यं ग्रामं चोपाजहारेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वोपहृतं सर्वं समर्प्य मामनुशाध्येष न प्रत्याख्याहीति प्रार्थयामासैत्यर्थः । यस्मिन्ग्रामे त्वमास्ते निवसिष्यसि सोऽयं तव वासार्थो ग्राम इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्यन्नुवाच ।

तस्या मुखमुपायनरूपापोयमद्वनीकुर्वन्नुक्तवानित्यर्थः ।

आजहारेमाः शूदानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा इति ।

इमा दक्षिणा आजहर्त्य, आजहारेति व्यत्ययश्छान्दसः । अनेनैव मुखेनोपायेन मां ब्रह्मोपदेशरूपं वाक्यमान्त्रापयिष्यसे ब्रह्मविद्योपदेशार्थं

करिष्यसीत्यर्थः । 'थासः से' इत्येतदभावश्छान्दसः । पुनरपि शूद्रेतिसंबोध-
नस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् । अत्र शूद्रशब्दस्य न रुद्ध्या वर्णविशेषोऽर्थः ।
चतुर्थवर्णस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारादिति द्रष्टव्यम् ।

ते हैते रैक्पर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास ।

यत्र ग्रामेषु रैक् उवास ते महावृषाख्यदेशेषु रैक्पर्णा इति प्रसिद्धा-
स्तान्ग्रामांश्चास्मै ददावित्यर्थः ।

तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तत्सर्वं दत्तवते जानश्रुतये रैक्ः स्वोपास्यां देवतामुपविवेशेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वायु संवर्गः ।

संवर्जननामं गुणयोगाद्वापुरेव संवर्गः । संवर्जनं संग्रहणमेकीकृत्य
ग्रहणमित्यर्थः । संवर्गत्वगुणको वायुर्ध्वेय इति यावत् ।

संवर्गत्वमेवोपपादयति—

यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति

यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा

चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

उद्वायत्युद्वासनं प्राप्नोति विनश्यतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापि-

यन्ति वायुर्हवैतान्सर्वान्संवृङ्क्ते ।

अग्निमूर्ध्वचन्द्राणां तेजोरूपाणां जलस्य च लये वायावेकीभावाद्वायुः
संवर्ग इत्यर्थः । प्रक्रमे हि 'एनं सर्वं तदभिसमेति' इत्यादिब्रह्मवि-
द्याप्रशंसावगमाद्ब्रह्ममाणालिङ्गानुपपत्तेश्च वायुशब्देन वायुशरीरकः पर-
मात्मोच्यते । संवृङ्क् एकीकृत्य गृह्णातीत्यर्थः ।

इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

एवं देवेषु संवर्गोऽयमित्यर्थः ॥ २ ॥

अध्यात्मं प्राणः संवर्ग इत्याह—

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति ।

स पुरुषो यस्मिन्काले स्वपितीत्यर्थः ।

प्राणमेव यागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणश्च श्रोत्रं प्राणं

मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संबुद्धं इति ॥ ३ ॥

प्राणे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनसामेकीभावात्प्राणं संवर्गमुपासीतित्यर्थः ।
अत्रापि प्राणशब्दस्तच्छरीरकपरमात्मपरो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

संवर्गविद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकेयमारभ्यते—

अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-

सेनिं परिविप्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे ।

कापिगोत्रं शुनकपुत्रं कक्षसेनसुतमभिप्रतारिणामानं च तौ द्वौ क्ष-
पारैः परिविप्यमाणौ भोजनायोपदिष्टौ कश्चित्संवर्गोपासको ब्रह्मचारी
भिक्षितवान् ।

तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥

अयं ब्रह्मचारी संवर्गविद्यानिष्ठो दुरभिमानी यद्वक्ष्यति तच्छ्रोष्याय
इति पुद्गला भिक्षां न दत्तवन्तौ ॥ ५ ॥

स होवाच ।

स ब्रह्मचार्युवाच ।

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार

भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति

मर्त्या अभिप्रतारिन्वदृषा वमन्तम् ।

अधिदैवतं महात्मनोऽन्यादित्यचन्द्रजलरूपान् । अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपांश्चतुरश्रतुःसंख्याकान्देवान्सर्वलोकस्य गोप्ता स एक एव देवो वायुप्राणरूपी कः प्रजापतिर्जगार संहृतवान् । हे कापेयामिप्रतारिणावेवंभूतं प्रजापतिं बहुरूपतया वसन्तं मर्त्या मरणधर्माणोऽविद्यामोहिताः सन्तो न जानन्तीत्यर्थः । गोपा गुपू रक्षणेऽमुप्रत्ययान्तः ।

यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

जगत्सर्वं यस्मै यस्य संवर्गस्य प्रजापतेरन्नं तस्मै भिक्षमाणाय मह्यमन्नं न दत्तम् । अतः केऽपि न जानन्तीत्युपासनादाढ्यापितोपास्यैक्यबुद्ध्या भिक्षमाणाय स्वस्मा अप्रदानमेव स्वोपास्यदेवताया अप्रदानं मत्वा तस्मा एतन्न दत्तमिति तौ निन्दितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्व ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय ।

कापेयः शौनकस्तद्ब्रह्मचारिणोक्तं प्रतिमन्वानो मनसाऽऽलोचयंस्तत्समीपं प्रत्यागत्योवाच ।

आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनयमानो यदनन्नमतीति वै वयं ब्रह्मचारिभेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

देवानां निपन्ता प्रजानामुत्पादकः कमनीयदंष्ट्रायुक्तो हिरण्यविदारकदंष्ट्रायुक्त इति वा । बभसो भक्षणशीलोऽसुरसंहारक इति यावत् । असूरिर्विषश्चिन्न भवतीत्यनसूरिर्विषश्चिदिति यावत् । अस्य च नृसिंहस्य परमात्मनो महिमानं महान्तमाहुः । यत्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽनाश्वमानोऽन्नं चागादिकं नाशयत्येवंभूतः परमात्मेव संवर्गो न त्वदुक्तः प्रजापतिरित्यर्थः । अतो वयं न त्वदुक्तं प्रजापतिरूपं संवर्गमुपास्महे । अपि तु परमात्मानमेव । अतस्त्वं संवर्गं यथावन्न जानासीत्युक्त्वाऽस्मै भिक्षां प्रयच्छतेति परिचारकानाहतुरित्यर्थः । अनेन संवर्गविद्याया वायुप्राणशरीरकपरत्वमाधिष्कृतं भवति ॥ ७ ॥

तस्मा उ ह ददुः ।

तस्मै ब्रह्मचारिणे परिचारका मिक्षां ददुरित्यर्थः ।

संवर्गविद्यास्तुतये तत्संवन्धिपदार्थान्कृतायत्वेन विरादत्वेनाश्रित्वेना-
ज्ञादित्वेन च स्तौति—

ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् ।

अधिदैवतमग्न्यादित्यचन्द्रजलरूपाः पदार्था अपियन्तश्चत्वारोऽपीषमानो
वायुरेक इति पञ्च । अध्यात्मं वागाद्या अपियन्तश्चत्वारोऽपीषमानः
माण एक इति पञ्च । आहत्य दशत्वसंख्यामाप्ताः कृतापता भजन्ते ।
कृतसंज्ञके तस्मिन्ने चतुरङ्कायड्यङ्कायद्वाङ्कायैकाङ्कायानामनुमधिष्ठया
दशाङ्कत्वम् । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां च समावेशे दशत्वसंख्या-
संभवादिति भावः ।

तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतम् ।

तस्माद्धेतोः संवर्गविद्योपास्यं दशत्वसंख्यायुक्ततया कृतायरूपं सद्-
शतु दिक्षु विद्यमानमन्नमेव भवति । 'दशाक्षरा विराट्' 'अन्नं विराट्'
इति श्रुतेः ।

सैषा विराड्ज्ञादी ।

दशत्वसंख्याभ्रयत्वादृशाक्षरा विराटिति विराट्छब्दो भवति । अन्न-
मतीत्यज्ञादी । कृतसंज्ञकेऽपि दशसंख्याया मक्षयदन्तर्भूतत्यादृशत्वसं-
ख्यायाश्च विरादत्याद्विराजश्चाश्रित्याद्य दशसंख्यागर्भकृतापस्थानीपसं-
वर्गविद्योपास्यस्याज्ञादित्यमप्यन्तीत्यर्थः ।

तथेदं सर्वं दृष्टम् ।

तथा विराजोपासिततया दशदिग्यतिपदार्थजातं दशत्वसंख्यासाक्षा-
दृष्टं भवत्युपासितं भवतीत्यर्थः ।

तदुपासनस्य फलमाह—

सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यज्ञादो भवति

य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य

तृतीयः गण्डः ॥ ३ ॥

तदुपासकस्य सार्वज्ञ्यं ब्रह्मलक्षणान्नानुभवश्च भवतीत्यर्थः । विद्यास-
माप्तिद्योतकं द्विर्यचनम् । व्यासार्थेस्तु 'छन्दोभिधानात्' [ब० सू० १।१।
२५] इति सूत्रेऽन्नादिति पाठमाश्रित्याज्ञं च तदन्तीत्यन्नादिति भोक्तृत्व-
भोग्यत्वाश्रयपरमात्मपरतया व्याख्यातम् । अस्याः संवर्गविद्यायाः परमा-
त्मपरत्वमेव न प्रसिद्धवायुप्राणविषयत्वम् । 'यथा कृतायविजिताया-
धरेऽपाः संयन्ति' इत्यादिना संवर्गविद्यानिष्ठरैकप्रभावे सर्वेषामन्तर्भाव-
वर्णनात् । 'आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यवद्भ्यो बभसोऽनसू-
र्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमतीति' इतरादिनाश्रयत्वे
सति सकलविनाशकत्वसर्वसंप्रतिपन्नमहामहिमशालित्वसर्वदेवनियन्तृत्व-
ब्रह्मादिसकलप्रजोत्पादकत्वहिरण्यवद्भूत्वाद्युपलक्षितनृसिंहविग्रहत्वादिप्र-
तिपादनात् । 'वै षयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे' इति कशब्दितप्रजाप-
त्यात्मकसंवर्गप्रत्याख्यानाच्च परमात्मविषयैवेयं विशेति द्रष्टव्यम् । एत-
त्तण्डान्तर्गतयाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते समन्वयाध्याये । जान-
श्रुतिं शूद्रेत्यामन्त्र्य रैको ब्रह्मविद्यामुपदिदेशेति संवर्गविद्यायाः श्रवणा-
दिदुरादीनां ब्रह्मनिष्ठानामपि दर्शनादग्निविद्यासाध्ययज्ञादिष्वग्निविद्या-
शून्यानां शूद्राणां कर्मकाण्डापशूद्राधिकरणन्यायेनाधिकाराभावेऽपि
ब्रह्मोपासनेऽधिकारः संभवत्येव । न च शूद्रस्य ब्रह्मोपासनोपयुक्तज्ञाना-
संभवः शङ्कनीयः । इतिहासपुराणादिना तज्ज्ञानसंभवात् । न चैवं
यज्ञादिष्वपि तथा प्रसङ्गः । अग्न्यभावात् । "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनव-
कृतः" [ते० सं० ७।१।१।६] इति यज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धतया च तस्य
तदसंभवेऽपि संवर्गविद्यागतशूद्रशब्दामन्त्रणलिङ्गानुग्रहाद्ब्रह्मोपासनाधि-
कारोऽङ्गीकर्तव्य एवेति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—'शूद्रस्य तदनादरश्रवणा-
त्तदाश्रवणात्मूच्यते हि' [ब० सू० १।३।३४] शोचितृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेन
शूद्रशब्देन जानश्रुतेः 'कम्बर एनमेतत्सन्तः सयुग्वानमिव रैकमात्थ' इति
हंसोक्तानादरगर्भवाक्यश्रवणात्तदाश्रवणहेतुभूतादुत्पन्ना शुकसूच्यते । न
चतुर्थवर्णत्वं यौगिकार्थस्य प्रकृतस्य मानान्तराविरुद्धस्य ग्रहणसंभवे
मानान्तराविरुद्धस्य रुढ्यर्थस्याग्राह्यत्वाच्छूद्रस्य ब्रह्मोपासनोपधिकवे-
दुप्यलक्षणसामर्थ्यासंभवाच्च न ब्रह्मविद्यायामधिकारः । वैदिकविधी-
नामध्ययनविधिलब्धयेदजन्यज्ञानवन्निर्वाणिकाधिकारिणः । अनाद्यनिवृ-
त्तानां शूद्राधिकारानाक्षेपकत्वादिति न्यायस्य यज्ञोपासनयोरविशे-
षात् । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृतः' [ते० सं० ७।१।१।६] इत्यस्य

न्यायसिद्धैकदेशत्वानुवादित्वेन तस्य विनिगमकत्वासंभवात् । 'क्षत्रि-
यत्वगतेश्च' [ब० सू० १।३।३५] । एकान्नप्रदत्वक्षत्रप्रेषणैककन्याप्रदाना-
नेकग्रामदानादिना जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतेश्च । एतेषां क्षत्रियधर्म-
त्वस्यैव शास्त्रीयत्वात् । 'उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्' [ब० सू० १।३।
३५] । संवर्गविद्यासंबन्धिनोऽभिप्रतारिनाम्नश्चैत्ररथवंश्यस्य क्षत्रियस्य
तादृशेन ब्राह्मणेन शौनकेन कापेयेन साहचर्यदर्शनादिहापि संवर्गविद्या-
संबन्धिरैकेण ब्राह्मणेन सहचरितजानश्रुतिरपि क्षत्रिय एवेत्यवसीयते ।
नन्वभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं कुत इति चेत्, चित्ररथवंश्यत्वात् । ननु
तदपि कुतोऽवगतमिति वाच्यम् । कापेययाज्यत्वालिङ्गात् । न च कापे-
ययाज्यत्वे चित्ररथवंश्यत्वं कुत इति वाच्यम् । ' एतेन वै चैत्ररथं
कापेया अपाजयन् ' [ताण्ड्यब्रा० २० । १२ । ५ ।] इति छन्दो-
गब्राह्मणे चित्ररथस्य कापेययाज्यत्वश्रवणात् । नन्वभिप्रतारिणः कापे-
ययाज्यत्वं वा कुतोऽवसीयते । ' शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च
काक्षसेनिं परिविष्यमाणां ब्राह्मचारी विमिक्षे ' [छा० ४ । ३ । ५ ।]
इत्येकपदस्युपवेशमात्रस्य श्रवणात् । नानादेशागतानां परस्परसंबन्धशू-
न्यानामप्येकपदस्युपवेशसंभवात् । अस्तु वा कथंविद्याज्ययाजकमायः ।
तायता छन्दोगब्राह्मणे चित्ररथस्य कापेययाज्यत्वश्रवणेन चित्ररथरथमेव
सिष्येन्न तु तद्वैश्यमिति चेदुच्यते । कापेयाभिप्रतारिणोः क्लृप्तसंबन्ध-
योरैकपदस्युपवेशस्योचितत्वात्कापेयानां चित्ररथवंश्यानां च याज्ययाज-
कमायसंबन्धस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वाद्भिप्रतार्यपि कापेययाज्यचित्ररथवंश्य
इत्येवावसीयते । न च कापेययाज्यतया चित्ररथरथमेवास्त्विति शङ्क्यम् ।
अभिप्रतारिसंज्ञायकत्वे चित्ररथसंज्ञानिवेशासंभवान्नायं चित्ररथः, अपि
तु तद्वैश्यः समानान्ययानां याज्ययाजकमायस्य लोकयेदप्रसिद्धत्वात् ।
न च कापेययाज्यस्य चित्ररथस्य क्षत्रियत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् ।
' एतेन वै चित्ररथं कापेया अपाजयन्तस्माश्चैत्ररथो नामैकः
क्षत्रपतिरजापत ' इति चित्ररथोत्पन्नस्य क्षत्रियत्वापेक्षनात् ।
ततश्चोक्तस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोः शौनकाभिप्रतारिणोः संवर्गविद्याम-
बन्धमवश्यादिहापि तद्विद्यासंबन्धिनो रैकजानश्रुत्योर्ब्राह्मणत्वं क्षत्रिय-
त्वमवसीयते । ' संस्कारागमर्शाज्जदमायामिष्टायाश्च ' [य० सू० १।३।
३६] । ब्राह्मणोपदेशवदेषु ' उप त्या नेष्ये न मत्याद्गा इति ' [छा० ४।४।५] 'तं होषनिष्ये' [जत० ब्रा० १।१।५।३।३] 'अधीहि

भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः ' [छा० ७।१।१] ' समित्पा-
णयो भगवन्तं पिप्पलादमुपपन्नाः ' [प्र० १।१।१] इति संस्कारः परा-
सृश्यते । शूद्रस्य संस्कारामावोऽभिलष्यते—

शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः [म० १०।४] ।

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति [म० १०।१२६] इति ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः [ब्र० १।३।३७] । शूद्रत्वाभावनिर्धारणे
सत्येव विद्योपदेशाय प्रवृत्तिर्दृश्यते । ' नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं
सौम्याऽऽहरोप त्वा नेप्ये न सत्यादगाः ' [छा० ४।४।५] इति । ' अवणा-
ध्ययनार्थप्रतिषेधात् ' [ब्र० सू० १।३।३८] ' पृष्टु ह वा एतच्छूद्रमशानं यच्छूद्र-
स्तस्माच्छूद्रसर्माषे नाध्येतव्यम् ' [वा० धर्म० १८ । ११] इति ।
तस्माच्छूद्रस्य वेदश्रवणप्रतिषेधेन तदध्ययनतदर्थानुष्ठानयोः सुतरां
प्रतिषेधात् । ' स्मृतेश्च ' [ब्र० सू० १।३।३८] ' अथ हास्य
वेदमुपशृण्वतस्त्रपुञ्जनुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाछेदो धारणे
शरीरच्छेदः ' [गौ० ध० १२।५।६] इति स्मृत्या च अवणादिकं
शूद्रस्य प्रतिषिद्धम् । अतो न ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याधिकारः । विदुराव-
पस्तु मयान्तराधिगतज्ञानाप्रमोपाज्ज्ञानवन्तः । प्रारब्धकर्मवशाद्येदं श-
जन्मयोग इति तेषां ब्रह्मनिष्ठत्यम् । ननु शूद्राणां ब्रह्मोपासनानधिकारे
श्रीपञ्चरात्राद्यामोक्तताम्रिकमन्त्रानुसंधानपूर्वकब्रह्मोपासनेऽप्यधिका-
रो न स्यात् । नारदस्य शूद्रजन्मनि महर्षिषचनादनुष्ठितमच्युतोपासनम-
प्यमामाणिकं स्यादिति चेत् । न हि ब्रह्मोपासनमात्रे शूद्रस्यानधिकारं
भूमः । अपि तु संवर्गविद्यादिषु वैदिकेपूपासनेषु । अतो नात्र तद्वोप-
शङ्कावकाशः । ननु 'संवन्धादेवमन्यत्रावि' [ब्र० सू० ३।३।२०]
इत्यधिकरणे व्याहृतिविद्याया अध्यात्माधिदैवतस्थानभेदेन भेदस्य
प्रतिपादितत्वात्संवर्गविद्याया अप्यध्यात्माधिदैवतस्थानभेदेन भेदः स्यात् ।
न चेष्टापात्तिः । 'अनु म एतां भगवो देवताः शाधि यां देवतामुपास्ते'
[छा० ४।२।२] इति ब्रह्मविद्यामात्रार्थिने जानश्रुतपे विद्याद्वयो-
पदेशस्यायुक्तत्वादिति चेन्मैवम् । व्याहृतिविद्यायां 'य एष एतस्मिन्म-
ण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्' [बृ० ५।५।२] इत्यत्रेव धार्यो
प्राणे इत्येवं धायुप्राणयोः स्थानत्वेन निर्देशाभावात्स्थानभेदप्रयुक्तवि-
द्याभेदाप्रसक्तेः 'यां देवतामुपास्ते' इति रैकोपास्यदेवताया उपासन-
प्रकारे पृष्टे रैकोपास्यसंवर्गस्य देवतात्मलक्षणस्थानभेदेनोपासनाद्वयसं-
व-

न्धमभिप्रेत्योपासनाद्वयोपदेशे दोषाभावाच्च । न च 'विकल्पोऽविशिष्ट-
फलत्वात्' [ब्र० सू० ३ । ३ । ५९] इति न्यायेन रैकस्य विद्याद्व-
यानुष्ठानाभावात्स्वानुष्ठीयमानविद्यामात्रोपदेश एव युक्तो नाधिक इति
वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । परोपदेशे स्वावगतेरेव प्रयोजकत्वेन
स्वानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वादिति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

पौडशकलब्रह्मविद्यां प्रस्तौति—

सत्यकामो ह जाबालो जवालां मातरमामन्त्रयांचक्रे ।

हेत्येतिह्यर्थः । जवालासुतः सत्यकामनामा जवालां मातरमामन्त्रि-
तवान् ।

ब्रह्मचर्यं भवति विपत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥

हे भवति स्वाध्यायग्रहणायाऽऽचार्यकुले ब्रह्मचर्यं विपत्स्यामि मे
गोत्रं किमिति पृष्टवान् ॥ १ ॥

सा हैनमुवाच नाहमेतद्देव तात यद्वोत्रस्त्वमसि ब्रह्महं
चरन्ती परिचारिणी यावने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद
यद्वोत्रस्त्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो
नाम त्वमसि सत्यकाम एव जाबालो ब्रूयीथा इति ॥ २ ॥

अहं भर्तृगृहेऽतिथ्यभ्यागतादिभ्यो बहु परिचर्यांजातं चरन्ती गुर्वादि-
परिहरणशीला च मती तद्यासद्वेन गोत्रानभिज्ञाय यौवनकाले त्वां
लप्स्यतीति, अतो गोत्रं न जाने । अतो जवालायाः पुत्रः सत्यकामना-
माऽहमस्मि नाहं गोत्रं येदंति गुरुसमीपे ब्रूहीत्युक्तवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

स ह शारिद्रुमतं गातममेत्योवाच ।

तः होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति ।

किंगोत्रस्त्वम् । ज्ञातकुलगोत्र उपनेतव्यः । अन्ततः शूद्रत्वाभावो हि निश्चेतव्य इत्यभिप्रायः ।

स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्रोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं
मातरः सा मा प्रत्यब्रवीद्वहं चरन्ती परिचारिणी
यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्रोत्रस्त्वमसि
जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति
सोऽहः सत्यकामो जबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

तः होवाच नेतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधः
सोम्याऽऽहरोप त्वा नेप्ये न सत्यादमा इति ।

एतादृशमार्जययुक्तं वचो नाब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हति । अथ
ब्राह्मणशब्दश्चैवर्णिकमात्रपरः । अत्रैवर्णिकः शूद्र इति यावत् । शूद्रो न
विवक्तुमर्हति शूद्राणां कुटिलस्वभावत्वादिति भावः । हे सोम्य, उपन-
यनसंस्कारार्थं समिधमाहर सत्यं नातिक्रान्तवानसि सत्यमेषोक्तया-
नसि । अतस्त्वामुपनेप्य इत्यर्थः । सूत्रितं च—‘तदभावनिर्धारणे च
प्रवृत्तेः’ [अ० सू० १ । ३ । ३७] इति शूद्रत्वाभाषनिश्चये सत्ये-
षोप त्वा नेप्य इत्थुपनयनप्रवृत्तेर्दर्शनादित्यर्थः । अतोऽब्राह्मणशब्दः
शूद्रपरः ।

तमुपनीय कृशानामबलानां चतुः-
शता गा निराकृत्योवाच ।

तमेवमाचार्य उपनीय कृशानामबलानां गवां मध्येऽतिदुर्बलानि
कृशानि गवां चत्वारि शतानि पृथक्कृत्येदं वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः ।

इमाः सोम्यानुसंव्रजेति ।

दमा गा अनुगच्छेति ।

ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽऽवर्तयेति ।

स सत्यकामः सहस्रसंख्यापूरणात्वाद्न प्रतिनिवृत्तो भवानीति गा
अरण्यं प्रस्थापयन्नुवाचेत्यर्थः ।

स ह वर्षगणं प्रोवास । .

चिरकालं तुणोदकादिपूर्णं वने गाः प्रवेक्ष्योपितवान् ।

ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

यस्मिन्काळे ताः सहस्रं संपन्ना बभूवुस्तावन्तं वर्षगणं वन उपितवा-
नित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकामश्च इति ।

एनं गवां संरक्षणेन प्रीतदेवताविशेषाधिश्रितवर्मः सत्यकामश्च इत्या-
मन्वितवान् । सत्यकामश्च इति दूरादधूते चेति प्लुतः ।

भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सौम्य सह-

सः स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणश्च ते शर्वं ब्रवाणीति ।

प्रतिशुश्राव प्रत्युत्तरं ददे । सत्यकाम इति शेषः । अयम आह
सहस्रसंख्यां ययं प्राप्ताः स्मः । तय प्रतिज्ञा च निर्व्यूढा । अस्मानाचार्य-
कुलं प्रापय । प्रीतश्च तेऽहं ब्रह्मणः शर्वं ब्रवाणीति ।

इतर आह—

वर्षीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला
प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलेष धे
सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रका-
शवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति ।

एकैकस्य हि गोः पादस्य चत्वारोऽवयवाः पुरतः सुरद्वयं पृष्ठतः
पार्श्वद्वयं चातः पादश्चतुष्कलो भवति । ततश्च प्रागादिदिवचतुष्टयं
ब्रह्मणः पादत्वेन प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवत्त्वामकत्वेन य उपास्ते
स इह प्रकाशवान्भवति ।

नैतावन्मात्रं फलमित्याह—

प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतु-
ष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तुं ।

एवं स्वयं पादमुक्त्वा पादान्तरमग्निरुपदेक्ष्यतीत्युक्त्वा तूष्णीं बभू-
वेत्यर्थः ।

स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि
सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य
समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

स ह सत्यकामोऽपरेद्युर्नित्यनैमित्तिकं कर्म कृत्वाऽऽचार्यकुलाभि-
मुख्येन गाः प्रस्थाप्य ताः सर्वां गावो यत्र देशे सायंकालेऽभिवभूवुः
परितः स्थिता भवन्ति तत्राग्निमाहृत्य गाश्चोपरुध्य संध्यामुपास्य समि-
धमाधाय ऋषभवचो ध्यायन्नग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविष्टवानित्यर्थः ॥१॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३ इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं
कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतु-
ष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्त-
वानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य
पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

हृत्सस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्र-
स्थापयाँचकार ता यत्राभि सायं यभूवुस्तत्राग्निमु-
पसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुषोपविवेश ॥ १ ॥

तश्च हृत्स उपनिषत्याभ्युवाद सत्यकामा३
इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला
चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

मद्गुप्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अग्निप्रस्थापयांचकार ता यत्राग्नि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३

इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाऽऽचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य-
कामं इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि को नु त्वाऽनुशशासेति ।

को वा ते ब्रह्मोपदिष्टवानित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

अन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे ।

मनुष्या मां नानुशिष्टवन्तः । न हि भगवतः शिष्यं मां कश्चिन्मनु-
ष्योऽनुशासितुमुत्सहते, अपि नु देवा एवानुशिष्टवन्त इति प्रति-
ज्ञातवान् ।

भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

काम इच्छायां सत्यां मे भगवानेव वक्ष्यति । मम किमर्थमितर-
प्रार्थनमित्यर्थः ॥ २ ॥

किंच—

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्या-
दैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति ।

आचार्यादेवाधिगता विद्या साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापदिति प्राप्नोतीति
भगवद्दृशेभ्यो मे मया श्रुतम् । अतो नाहं भगवत्तोऽन्यस्मादनुशासनं
पाञ्छामीति भावः ।

तस्मै ह्येतदेवोवाच ।

एषमुक्त आचार्यस्तस्मै सत्यकामायेतदेव षोडशकलब्रह्मविज्ञानमेषो-
वाच । तदेवान्यूनानतिरिक्तमुवाचेत्यर्थः ।

तत्र हेनुमाह—

अथ ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि, चतुर्थप्रपाठकस्य

नवमः गण्डः ॥ ९ ॥

अत्र षोडशकलविद्यायां किञ्चिदपि न वीयाय वैविध्यं न प्राप्तम् ।
अतो हेतोर्विद्याप्रकारे भेदाभावादन्यूनानतिरिक्तं तदेवोवाचेत्यर्थः । द्विरु-
क्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपकोशलविद्यां वक्तुमाह—

उपकोशलो ह वै कामलायनः
सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच ।

कमलमुत उपकोशलनामाऽत्र पूर्वोक्ते जाबाले सत्यकामे विद्यार्थं
ब्रह्मचर्यमवासीत् ।

तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार ।

तदग्निशुभ्रपां द्वादशवर्षं कृतवान् ।

स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तय-

स्तः ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

स्थाध्यायार्थिन इतरान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्त-
यन्तं ब्रह्मविद्याधिपं ज्ञात्वा चिरसेवामन्तरेण ब्रह्मविद्या नोपदेष्टुमेति
मत्वा तमेष न समावर्तयति स्म ॥ १ ॥

तं जायोवाच ततो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्पर्य-

चारीन्मा त्वाऽग्रयः परिप्रवोचन्ब्रूहास्मा इति ।

तपसा ततो ब्रह्मचारी सम्यगग्निशुभ्रपां कृतवान् । एतस्य विद्यानुप-
देशे तत्परिचरणप्रीता अग्रय एव गृह्णीं कुर्युः । अतो यथा त्वां मा परि-
प्रवोचन्नग्रयस्तथाऽस्मा उपकोशलाय विद्यामुपदिशेति तस्य मार्थो-
क्तव्यतीत्यर्थः ।

तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचके ॥ २ ॥

एवं जायोक्तोऽप्याचार्यस्तस्य विद्यामनुपदिश्यैव देशान्तरं प्रो-
पितः ॥ २ ॥

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे ।

स उपकोसलो मानसेन दुःसेन पीडितः सन्ननशनायावतस्थे ।
धृष्टवस्थान इति हि घातुः ।

तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारि-
न्नशान किं नु नाश्नासीति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

स होवाच ब्रह्म इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया
व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

अस्मिन्जीवे ब्रह्मप्राप्त्यतिरिक्ताः काम्यमाना विषया नानाविधगर्भ-
जन्मजरामरणाविलक्षणफलजनका मनसि विपरिवर्तमानाः सन्ति ।
अतस्तद्विषयमयरूपव्याधिभिः पूर्णाऽस्मि, अतो न मुञ्च इति प्रत्युवा-
चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ हाग्रयः समुद्दिरे ।

एतद्वाक्यं श्रुत्वा परिचरणप्रीता गार्हपत्यादयोऽग्नयो दूयमानमानसाः
संभूयोक्तयन्तः ।

ततो ब्रह्मचारी कुशलं नः
पर्यचागीन्द्रन्तास्मै श्रवामेति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

तस्मै होतुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म
कं च नु खं च न विजानामीति ।

अभ्यासमभिप्रायः—न तावत्प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिधी-
यते, जन्मजरामरणादिभयमयमीतस्य मुमुक्षोर्मोक्षोपदेशाय प्रवृत्तत्वात् ।
अतो ब्रह्मैवोपास्यमुपविष्टम् । तत्र प्राणादिभिः गमानाधिकरणं ब्रह्म
निर्दिष्टम् । तत्र सकलजगत्प्राणवितृष्ययोगेन प्राणशब्दितस्य ब्रह्मण
उपपन्नताद्यत्प्राणो ब्रह्मैवपुनः तज्जानामि कं ब्रह्म खं ब्रह्मैवपुनः न न

विजाजामि । यद्यपि कंशब्दस्य सुखमर्थः खमित्यस्य चाऽऽकाशोऽर्थः । ततश्च वैपयिकसुखशरीरकमाकाशशरीरकं च ब्रह्मेत्यभिप्रायः, उत कमित्यनेन सुखमभिधीयते खमित्यनेनाऽऽकाशवाचिनाऽपरिच्छिन्नत्वमभिधीयते तयोरन्योन्यविशेषणविशेष्यभावेऽपरिच्छिन्नसुखं ब्रह्मेत्यप्यर्थो लभ्यते । ततश्चानयोर्मध्ये कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति न जान हति ।

ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति ।

तदभिप्रायज्ञा अग्रयः कं खमित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽभिप्रेत इति स्वाभिप्रायमुक्तवन्त इत्यर्थः । ननु यद्वाव कं तदेव खमित्यनेनैव विशेषणविशेष्यभावप्रतिपादनेनापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्मेत्यस्यार्थस्य लामाद्यदेव खं तदेव कमिति पुनरुक्तिर्व्यर्थेति चेन्न । दाढ्यार्थं वाऽपरिच्छिन्नसुखत्वेन सुखरूपापरिच्छिन्नत्वेन चोपासनासिद्ध्यर्थं वा परस्परविशेषणविशेष्यभावोपदेशसार्थक्यात् ।

प्राणं च हास्मे तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य दशमः

खण्डः ॥ १० ॥

अतो जगत्प्राणयितृत्वेन प्राणत्वविशिष्टं यद्ब्रह्म तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपं चेत्पुनरुक्तवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

एवं ब्रह्मोपदिश्याग्निमिरेतद्विद्याङ्गभूताऽग्निविद्याऽप्युपदिष्टेत्याह—

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास ।

जगत्प्राणयितृपरिच्छिन्नसुखरूपं च ब्रह्मेत्युपदिश्यैवमुपदिष्टब्रह्मविद्यमेनमुपकोशलं गार्हपत्योऽग्निः स्वविद्यां वक्ष्यमाणामुपदिदेशेत्यर्थः । अथशब्दश्च प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । अत्र चाथैनमिति शब्दाभ्यां वक्ष्यमाणाग्निविद्यायाः प्रकृतब्रह्मविद्याङ्गत्वमुच्यते ।

अनुशासनप्रकारमेवाऽऽह—

पृथिव्यग्निरन्नादित्य इति ।

मे गार्हपत्याग्नेरेताश्चतसस्तनव इत्यर्थः ।

य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽ-

हमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

पृथिव्यग्न्यन्नादित्यलक्षणानां चतुर्णां रूपाणां मध्येऽग्न्यादित्यरूपयोः पशुत्वप्रकाशकत्वरूपधर्मसंबन्धादैक्यम् । अग्नेरादित्येन यादृशमैक्यं न तादृशमैक्यं पृथिव्यन्नाभ्याम् । तस्मादादित्य एवाहमस्मीत्यग्निरुपाधेत्यर्थः ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्याम् ।

ब्रह्मप्राप्तिविरोधि पापकर्मापहन्ति ।

लोकी भवति ।

तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मप्राप्तिविरोधिपापनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तेश्च प्रधानभूतब्रह्मविद्याफलत्वमेव तथाऽप्यग्निकलेनाहं स्तूयत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा पापशब्दो ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापपरः । लोकशब्दो ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्निर्लोकपरो द्रष्टव्यः ।

सर्वमायुरेति ।

ब्रह्मोपासनसमाप्तेर्पावदायुरपेक्षितं तत्सर्वमेति ।

ज्योग्जीवति ।

व्याप्पादिभिरनुपहतो यावद्ब्रह्ममाप्नुज्ज्वलो जीवति ।

नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते ।

अस्य शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयोऽपि न क्षीयन्ते ब्रह्मविद् एष मयन्तीत्यर्थः । संतर्ता ब्रह्मविद्यानुष्ठिते, 'नाम्यावत्प्रविरुद्धे मयति' [मु० ३।२।११] इति भुत्सन्तरे ब्रह्मविद्याफलत्वेन भयनात् ।

उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्श्च लोकेऽमु-
ष्मिञ्श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्थैका-
दशः खण्डः ॥ ११ ॥

ए एवमुपास्ते तमस्मिँहोकेऽमुष्मिञ्श्च वयमग्नय उपमुञ्जामो यावद्ब्रह्म-
प्राप्तिविघ्नेभ्यः परिपालयामः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्थै-
कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हेनमन्याहार्यपचनोऽनुशशास ।

अन्याहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।

आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति
य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽह-
मस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्श्च लोकेऽ-
मुष्मिञ्श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

चन्द्रमसश्चाग्रेष्व प्रकाशकत्वसाम्यादिति भावः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशास प्राण आकाशो
यौर्वियुदिति य एष वियुति पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽ-
मुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

विद्युत्पुरुषस्यापि प्रकाशकत्वादाहवनीयैक्यम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते होचुरूपकोसलेषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या चाऽऽत्मविद्या च ।

प्रत्येकमनुशासनानन्तरं मिलित्वा तेऽग्नयोऽब्रुवन् । अस्मद्विद्याऽग्नि-
विद्या, आत्मविद्या परमात्मविद्येत्यर्थः । चक्षुष्योऽङ्गान्निमूतविद्ययोरुप-
देशक्रियायां समुद्ययद्योतनार्थं न तु समप्राधान्यद्योतनार्थः । अग्नि-
विद्या चाऽऽत्मविद्या चोपदिष्टेत्यर्थः ।

आचार्यस्तु ते गतिं वक्षेति ।

एवं वदतामग्नीनामपमभिप्रायः—हे उपकोसल ब्रह्मविद्यामनुप-
दिश्य प्रोक्तुपि गुरो तदलामादनाभ्यासं त्वामुज्जीययितुं ब्रह्मस्वरूपमात्रं
तदङ्गभूतामग्निविद्यां चोपादिक्षाम । आचार्यदेव विदिताया विद्यायाः
साधिकावादाचार्य एव मण्ड्यामत्वादिगुणकं ब्रह्माक्षिरूपं च तदुपासन-
स्थानमङ्गरादिकां च गतिमुपदिशति । ततश्च गतिं वक्षेत्यस्यापदिष्टं
वक्षेत्त्यर्थं न तु गतिमात्रमिति द्रष्टव्यम् ।

आजगाम हास्याऽऽचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य
ते मुखं भाति को नु त्वाऽनुशशासेति
को नु माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निहनुते ।

हेति रोदे । अपनिहनुत इवेत्यर्थः । नापनिहनुते न यथावदग्निभि-
रुक्तमित्यप्यब्रवीदित्यभिप्रायः । कंचित्कालमपहनुत्याथामीक्षिर्विश्वेभ्य
एव नूनमुपदिष्टवन्त इत्याह—

इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्युदे ।

इदानीमीदृशा ज्वलनाकारतया परिदृश्यमाना एत एवाग्नयः पूर्व-
मन्याकाराः सन्तो ममोपदिष्टवन्त इत्युक्तवानित्यर्थः ।

आचार्य आह—

किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

इतर आह—

इदमिति ह प्रतिजज्ञे ।

एतावदुपदिष्टमिति प्रतिज्ञातवान् ।

इतर आह—

लोकान्वाय किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद-
क्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त
एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ।

अग्नयः पृथिव्यादीर्लोकानेव कात्स्न्येन तवोक्तवन्तः, अङ्गमूताम-
ग्निविधां कात्स्न्येनोक्तवन्त इत्यर्थः । न तु ज्ञातव्यं ब्रह्म कात्स्न्येन ।
अहं तु ते एकाग्रजलाश्लेषतुल्यसर्वपापाश्लेषापादकविद्याविषयमूतं ब्रह्म
वक्ष्यामि यदि शुश्रूषस इत्यर्थः । पापाश्लेषो नाम पापहेतुमूतकर्माचर-
णेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तिमन्त्वम् । इदं च प्रामादिकपापविष-

यम् । पापशब्दश्च सुकृतदुष्कृतसाधारणः । एतच्च तत्र तत्रोक्तं तत्रैवानु-
संधेयम् ।

इतर आह—

ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आ-

त्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति ।

योगिमिषोऽक्ष्यन्तर्बर्ती पुरुषो दृश्यते, अयमेवाऽऽत्मा नियन्तेत्यर्थः ।
अमृतत्वं निरतिशयमोग्यत्वम् । अभयत्वं दुःखासंमिश्रित्यम् । ब्रह्मत्वं
निरतिशयबृहत्त्वम् ।

तययप्यस्मिन्सर्पिर्वेदिकं वा सिञ्चति

वर्त्मनि एव गच्छति ॥ १ ॥

तस्मान्निर्लेपस्थानिप्रमावादास्मिन्नक्षणि यद्यपि सर्पिर्वेदिकं वा
कश्चिसिञ्चेत्, तत्पार्श्वद्वयमेव गच्छति न तत्र छिप्यते ॥ १ ॥

एत* संयद्दाम इत्याचक्षत एत* हि सर्वाणि वामा-

न्यग्निसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यग्निसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

संयन्ति संगतानि वामानि यननीयानि प्रार्थनीयानि यस्मिन्स संय-
द्दामः । सर्वकल्पाण्युणाभयत्वं सत्यसंकल्पात्वं वा संयद्दामत्वम् । तद्-
पासकस्यापि तत्क्रतुन्यायात्तद्भयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि

नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

वामनीत्यं व्याधितेषु शोभनप्रापकत्वम् । तत्क्रतुन्यायेन तद्गुणोपात्त-
कस्यापि तद्भयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु
भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

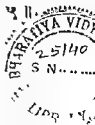
मामनीत्वं सर्वलोकव्याप्तदीप्तिमद्विग्रहयुक्तत्वम् । उपासकस्यापि तद्भवत्यपेक्षायामित्यर्थः । अत्र संप्रदायमत्वमामनीयत्वमामनीत्वेषु फल-
कथनं फलरूपतात्पर्यलिङ्गोपन्यासेन तेषु गुणेषु तात्पर्यप्रदर्शनार्थं न तु
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चतीत्यत्रेवार्थवादमात्रतया स्तुतिरूपत्वमिति प्रदर्श-
नार्थम् । सर्पिर्वेति वाक्यस्य स्तुतिर्त्वं व्यासार्थैरुक्तम् ॥ ४ ॥

अथ यद् वैवास्मिञ्शव्यं कुर्वन्ति
यदि च नार्चिपमेवाभिसंभवन्ति ।

अथशब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । अस्मिन्ब्रह्मविदि, सामान्या-
भिप्रायत्वादस्यैकवचनस्योत्तरज्वाभिसंभवन्तीति बहुवचनेन न विरोधः ।
यत्, यदि शव्यं शवदहनादिकर्म पुत्रादयः कुर्वन्ति यदि वा न कुर्वन्ति
सर्वथाऽपि तेऽर्चिपमेवाभिसंभवन्ति । अचिराद्विशब्दाश्च 'आतिवाहि-
कास्तल्लिङ्गत्' [ब० सू० ४ । ३ । ४] इति न्यायेन तदभिमानिदेव-
त्तापरा इत्यन्यत्र स्थितम् । अत्र केचिदुपकोशलविद्याङ्गभूताग्निविद्यावै-
मवेन शवदहनादिवैगुण्येऽप्युपकोशलविद्यानिष्ठस्य न क्षतिः, विद्यान्त-
रनिष्ठस्य वृहतादिवैगुण्ये किञ्चिद्वैगुण्यमस्तीति वदन्ति तन्न । 'न लिप्यते
कर्मणा' [बृ० ४ । ४ । २३] इति श्रुतिसिद्धान्तार्थानुवादित्वादस्य वाक्य-
स्यैतादृशार्थप्रत्यायकत्वाभावात् । अतोऽथ यद् वैवास्मिन्नित्येतत्सर्वब्रह्म-
विज्ञाधारणमेव ।

अर्चिपोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्पहुद-
ङ्गेति मासाः स्तान्मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादा-
दित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

यान्पण्मासानुद्गुत्तरादिशायामादित्य एति तान्मासानित्यर्थः ।
 देवपथः, देवैर्नीयमानः पन्था देवपथः । ब्रह्मप्रापकः पन्था ब्रह्मपथः ।
 एतेन मार्गेण प्रतिपद्यमाना इमं चोरं मानवमावर्तं घटीयन्त्रवज्जननमरण-
 प्रापकं मनुष्यादिशरीरोपलक्षितं संसारं पुनर्न प्रतिपद्यन्ते । द्विरुक्तिर्वि-
 द्यासमाप्त्यर्था । अत्र च यत्किञ्चिद्वक्तव्यमुत्तरत्र वक्ष्यते । अत्र पञ्चा-
 ग्निविद्यायामुपकोशलविद्यायां चार्चिरादिगतेः पाठाद्यस्यां विद्यायाम-
 चिरादिगतिः श्रूयते तन्निष्ठानामेवार्चिरादिगत्या ब्रह्मप्राप्तिर्नान्येषाम् ।
 न च 'तद्य इत्यं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' [छा० ५ ।
 १० । १] 'श्रद्धां सत्यमुपासते' [बृ० ६ । २ । १५] इति सर्वब्रह्म-
 विद्यासाधारण्यं श्रुतमिति वाच्यम् । तथा सत्युपकोशलविद्यायामर्चिरा-
 दिगतिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—'अतिपमः सर्वेषा-
 मविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्' [ब्र० सू० ३ । ३ । ३१] सर्वेषां
 सर्वोपासननिष्ठानामर्चिरादिमार्गेणैव गन्तव्यत्वादेतद्विद्यानिष्ठानामेवेति
 नियमो नास्ति । तथा सति 'यि चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' 'श्रद्धां
 सत्यमुपासते'

बन्धः प्रतिपाद्यस्तत्रेतिशब्दो नार्थविवक्षां वारयति यथा इति ह स्मोपाध्यायः कथयतीति । तस्मादिहामृतत्वादीनामाचार्यवचनसंबन्धस्य प्रतिपाद्यत्वादितिशब्दो मनो ब्रह्मेतीत्यादाविव नाविवक्षाकारकः । ततश्च स्वामाविकामृतत्वादीनां जीवेऽसंभवात् । तथा प्रतिषिम्बे 'रश्मि-मिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' [बृ० ५।५।२] इति चक्षुष्प्रतिष्ठितत्वेन श्रुति-प्रसिद्धादित्यरूपदेवताविशेषे चासंभवात्परमात्मीवाक्ष्यन्तर्वर्ती । यदुक्तं निराधारस्य परमात्मनश्चक्षुरुपस्थितिर्न संभवतीति तत्राऽऽह—'स्थाना-दिव्यपदेशाच्च' [ब्र० सू० १।२।१४] । 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' [बृ० ३।७।३] इत्यादायन्तर्यामिग्राह्यणे चक्षुषि स्थितिनियमनादेः परमात्मधर्मतया भवणाद्योगिदृश्यतया दृश्यत इत्यस्योपपत्तेश्चाक्ष्यन्तर्वर्तिनः परमा-त्मत्वे नानुपपत्तिः । 'मुखविशिष्टाभिधानादेव च' [ब्र० सू० १।२।१५] कं ब्रह्मेत्यपरिच्छिन्नत्वविशिष्टमुखरूपस्याग्निभिरुपदिष्टस्य ब्रह्मण एव 'एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति वाक्ये प्रकृतपरामर्शना य एष इति सर्व-नाम्नाऽभिधीयमानत्वाच्च । न च तद्ब्रह्माग्निविद्यया व्यवहितमिति वाच्यम् । अग्निविद्याया अपि ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन न हि स्वाङ्गमिति न्यायेनाव्यव-धायकत्वात् । तदङ्गत्वं च तत्प्रकरणमध्यपातात् । 'अथ हैनं गार्हपत्योऽ-नुशशास' इति ब्रह्मविद्याधिकृतस्यैवाग्निविद्योपदेश इति प्रतिपादना-द्ब्रह्मविद्योपयुक्तफलव्यतिरिक्तफलान्तराभवणाच्च । ननु कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्येनापरिच्छिन्नमुखरूपं ब्रह्मेति नोपदिश्यते, अपि तु प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति त्रिभिर्वाक्यैर्मुख्यप्राणो लौकिकमुखे आकाशे च ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते तत्राऽऽह—अत एव य स ब्रह्म, अत एवापरिच्छिन्नमुखस्य ब्रह्मत्वाभिधानादेवापरिच्छिन्नमुखरूपं ब्रह्मे-वात्र प्रतिपाद्यते नात्रह्यणि ब्रह्मदृष्टिः । अब्रह्मभूतेषु मुख्यप्राण-लौकिकमुखाकाशेषु ब्रह्मदृष्टिविधिरूपत्वे तत्रानुपपत्तेरेवामायेन 'विजा-नाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि' इति प्रश्नस्य 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति प्रचनस्य चासंगतत्वापत्तेः । तदसंगतिप्रकारश्च प्रागेव वर्णितः । इतश्च परं ब्रह्म 'श्रुतोपनिषत्कगत्वभिधानाच्च' [ब्र० सू० १।२।१६] । श्रुतोपनिषत्क-स्याधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसंधेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानाऽवि-रादिका गतिर्या तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोशलाया-क्षिपुरुषं श्रुतवन्ते 'अथ यद्देवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति' इत्यादिनाऽऽचार्य उपदिशति, अतोऽप्ययमक्षिपुरुषः परमात्मा । 'अनवस्थितेरसंभवाच्च

नेतरः' [ब्र० सू० १।२।१७] । प्रतिविम्बादीनामक्षिणि नियमेनानवस्था-
नादमृतत्वादीनां च निरुपाधिकानां तेष्वसंभवान्न परमात्मेतरम्भा-
यादिरक्षिपुरुषो भवितुमर्हतीति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गादारण्यकत्वसाम्याच्च यज्ञे क्षत उत्पन्ने व्याहृ-
तयः प्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रतया विधातव्यास्तद्विमिश्रस्यैव ब्रह्मत्वलक्ष-
णमात्विज्यं तस्य च ब्रह्मणो मौनभावश्चकमित्येवमादिविध्यर्थमिव
मारभ्यते—

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते ।

योऽयं पवते वायुः स एव यज्ञ इत्यर्थः ।

कथं वायोर्यज्ञत्वमित्यत्राऽऽह—

एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति ।

वायुर्हि गच्छन्सर्वं पुनाति । वर्षवातातपेर्बस्तुशुद्धिः स्मृतिप्रसिद्धा
यन्पुनातीति पदद्वयगतयोर्पकारनकारयोर्ब्रह्मण्ये प्रत्यभिज्ञानाजकारस्य
नकारविकारत्वाद्यज्ञशब्दस्य यन्पुनातीति निर्वचनमिति भावः ।

उक्तमेवोपसंहरति—

यदेष ह यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञः ।

एवं यज्ञस्य वायोश्चामेदोषपावनेन यज्ञस्य गन्तृत्वं संपाद्य गन्तु-
र्ब्रह्मस्य मार्गमाह—

तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥

प्रवृत्तिसाधनमूतो वाद्यनसयोर्मार्ग इति भावत् ॥ १ ॥

तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा

वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतराम् ।

यज्ञस्य मनोऽलक्षणमार्गं मनसा ब्रह्मा संस्करोति । होत्राद्याखयोऽपि
वाचिय सम्पन्नपुक्तया वाचं संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।

स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परि-
धानीयाया ब्रह्मा व्यवदति ॥ २ ॥

अवदतीत्यत्र क्षेपार्थो 'नञो नलोपस्तिङि क्षेपे' इति नलोपः ।
यत्र यज्ञे प्रातरनुवाकशस्त्र उपाकृत आरब्धे सति परिधानीयाया
ऋचः प्राग्वद्ब्रह्मा व्यवदति । विशब्दो विविधार्थो नञश्च निन्दितत्व-
मर्थः । विविधं निन्दितं च वदति मौनं त्यजति चेदित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्यतरामेव वर्तनीं सः स्कुर्वन्ति हीयतेऽन्यतरा ।

तदा मनःप्रणिधानस्य नाशेन मनोलक्षणयज्ञवर्तनीसंस्कारस्य ब्रह्म-
मनसोऽमावादेऽपि वर्तनी नश्यति होत्रादिवाक्संस्कारा वागूपा यज्ञ-
वर्तनी परमास्त इत्यर्थः ।

तर्हि को दोष इत्यत्राऽऽह—

स यथैकपाद्ब्रजन् रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिप्य-
त्येवमस्य यज्ञो रिप्यति यज्ञः रिप्यन्तं यजमा-
नोऽनुरिप्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥

गच्छन्नेकपात्पुरुषो वैकेन चक्रेण प्रवर्तमानो रथो वा यथा नश्यत्ये-
वमस्य यजमानस्य यज्ञो नश्यति विगुणो भवतीति यावत् । तस्मिन्ने-
व यजमानोऽपि नष्टफलः पापी च भवतीत्यर्थः ।

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परि-
धानीयाया ब्रह्मा व्यवदत्युक्ते एव वर्तनी
सः स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स
यथोभयपाद्ब्रजन् रथो बोध्याभ्यां चक्राभ्यां
वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतिति-
ष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतिति-
ष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

वर्तन्याविति वक्तव्ये सुपां सुलुगिति च्छान्दसो लुक् ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यज्ञभंशे व्याहृतिर्होमः प्रायश्चित्तमिति वक्तुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ।

लोकसारजिघृक्षया लोकानुद्दिश्यातपत् । तप आलोचने । आलो-
चनरूपं ज्ञानं कृतवानित्यर्थः ।

तेषां तप्यमानानां रसान्प्रावृहत् ।

उद्धृतयाज्ञप्राहेत्यर्थः ।

अग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥

लोकानालोच्य त्रिलोक्या अग्निवाय्वादित्याः सारमूता इति निमि-
त्तावेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ १ ॥

स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां

तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो

वायोर्यजूश्च सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥

स एतां वर्षां विस्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्य-

मानाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यूग्भ्यो भुव-

रिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

तपयुक्तो रिप्येद्भूः स्यादेति गार्हपत्ये जुहुयात् ।

तत्तस्माद्वेतोर्ऋचो निमित्ताद्यदि यज्ञो रिप्येत्क्षतं प्राप्नुयादित्यर्थः । तर्हि
तत्राप्यधित्तायं मूः स्यादेति मन्त्रेण गार्हपत्येऽग्नी जुहुयादित्यर्थः ।

ऋचामेव तदग्नेनचां वीर्यणचां

यज्ञस्य विगिष्टः संदधाति ॥ ४ ॥

यदृषामृकं यन्वि तद्विरिष्टम् । तद्यज्ञस्य क्षतमृचां वीर्यणीनमा
ग्नेन मूरितिष्यादित्या गमाधत्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ
जुहुयाद्यजुषामेव तद्भसेन यजुषां वीर्येण यजुषां
यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति ॥ ५ ॥

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहव-
नीये जुहुयात्सामामेव तद्भसेन सामां वीर्येण
सामां यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति ॥ ६ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णः संवध्यात् ।

सुवर्णस्य संधानं नाम कठिनस्य मुहुतापादनम् । क्षारद्वयसंपर्कपूर्व-
कतापेन हि सुवर्णस्य परस्परसंधानयोग्यमुहुता भवतीत्यर्थः । शिष्टं
स्पष्टम् ।

सुवर्णेन रजतः रजतेन त्रुषु अपुणा सीसः
सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या
विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टः संवध्याति ।

व्याहृतीनां पृथिव्यादिलोकसारभूताग्न्यादिवेवतासारमूतप्रपीसार-
त्वात्तद्दीर्घत्वाच्चैषामुक्तानां वीर्येणैव सुवर्णादिसंधानवदेव यज्ञकृतं समा-
हितं भवतीत्यर्थः ।

भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

यस्मिन् यज्ञ एवंविद्ब्रह्मनामत्विग्भवति स यज्ञः कृतभेषजः कृतौषधः
समीचीनेन चिकित्सकेन यथा रोगार्तः पुरुषः कृतभेषजो भवति तथे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ।

उदक्प्रवण उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः ।

एवंविदः ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा ।

एवंविधं ब्रह्मनामकमुत्विजमनुगतैषा वक्ष्यमाणा गाथा भवतीत्यर्थः ।

यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवः ।

यतो यतो यत्र यत्र यज्ञस्य क्षतमावर्तते, आ समन्ताद्याप्य वर्तते,
आ ईषद्वा वर्तते तत्सर्वं मननशीलो ब्रह्मा गच्छति समाधत्त इत्यर्थः ।

ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्श्वाऽभिरक्षति ।

अश्वा ब्रह्मवाऽऽरूढान्बोधान्यथा रक्षत्येवमेक एव ब्रह्मर्त्विक्कुरुन्कर्तृ-
त्विजो रक्षति ॥ ९ ॥

एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानश्च सर्वांश्च-
त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं
कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थप्रपाठकः
समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मणो वेदनेन यजमानादीनामृत्विजां च रक्षणप्रतिपादनेनो-
प्राप्तमृतीनां वेदनानियमः सूच्यत इति 'अङ्गेषु यथाभयमायः' [ब्र०
सू० ३।३।६१] इत्यधिकरणे 'दर्शनाच्च [ब्र० सू० ३।३।६६]
इति सूत्रितम् ॥ १० ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थप्रपाठकः
समाप्तः ॥ ४ ॥

प्राणविद्या प्रस्तूयते—

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद
ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति ।

ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणकं प्राणं यो वेद स तत्कृत्युन्यायेन स्वयमपि ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवतीत्यर्थः । ज्येष्ठत्वं च वृद्धतमत्वं 'वृद्धस्य च' इति वृद्धशब्दस्य ज्येष्ठशब्दविधानात् । श्रेष्ठत्वं प्रशस्ततमत्वं 'प्रशस्यस्य श्रेष्ठः' इति प्रशस्यशब्दस्य श्रेष्ठशब्दविधानात् ।

एवं फलप्रदर्शनेन पुरुषमभिमुखीकृत्याऽऽह—

प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

वावशब्दोऽवधारणार्थः । गर्भस्थपुरुषे प्राणव्यापारप्रवृत्त्यनन्तरमाधित्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः प्राणस्येन्द्रियापेक्षया ज्येष्ठचमिन्द्रियव्यापाराणां सर्वथैतदधीनत्वाच्छ्रेष्ठत्वं च ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति ।

स्वानां ज्ञातीनां मध्ये वसिष्ठो भवतीत्यर्थः ।

को वसिष्ठ इत्यत्राऽऽह—

वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

अतिशयेन वसुमान्वसिष्ठः । वाग्मी हि लोकेऽतिशयेन वसुमान्भवति । अतश्च वसुमत्तासंपादकसद्यश्चहारजनकत्वं वाचो वसिष्ठत्वमिति भावः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह
तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च ।

हशब्दः प्रसिद्धौ । अत्र चासुत्रं च प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ।

का तर्हि प्रतिष्ठेत्यत्राऽऽह—

चक्षुर्वाच प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

'चक्षुषा हि समे दुर्गे च प्रतितिष्ठति' [वृ० ६ । १ । ३] इति वृहदारण्यके समानप्रकरणे श्रवणात्प्रतिष्ठासंपादकसमवियमभूतलप्रदर्शकत्वमेव चक्षुषः प्रतिष्ठात्वम् ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद सः हास्मै
कामाः पयन्ते देवाश्च मानुषाश्च ।

अस्मा उपासकाय कामाः संपद्यन्त इत्यर्थः ।

का तर्हि संपवित्यत्राऽऽह—

श्रोत्रं वाच संपत् ॥ ४ ॥

‘श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः’ [वृ० ६।१।४] इति
वृद्धदारण्यके समानप्रकरणे श्रवणात्संपन्नेतुभूतयेदशास्त्रतदर्थश्रवणादिसं-
पादकत्वमेव श्रोत्रस्य संपत्त्वम् ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनः ह स्वानां
भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

छक्चन्दनादिविषयज्ञानरूपभोगायतनत्वमेव मनस आयतनत्वम् ॥ ५ ॥
मुदयप्राणस्य श्रेष्ठसंपादनायाऽऽसपायिकामाह—

अथ ह प्राणा अहःश्रेयसि व्यूदिरेऽहः
श्रेयानस्म्यहः श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

अथशब्द आत्म्यायिकोपक्रमार्थः । अहंश्रेयसि स्वश्रेयसि निमित्ते
विषये वा व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति विषादं चकु-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमे-
त्योचुर्मगयन्को नः श्रेष्ठ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतर-
मिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

पुष्पाकं मध्ये यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमतिशयेन पापिष्ठमतिहेयमिव
दृश्येत स वः श्रेष्ठ इत्युपाधेत्यर्थः ॥ ७ ॥

मा ह यागुवकाम ।

मा प्रमिष्टा यावन्पश्चेद्व्यापरीक्षणाप शरीरादुत्क्रान्तयतीत्यर्थः ।

सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति ।

सा वागेकं संवत्सरं प्रवासं कृत्वा पुनरागत्य ब्रूते मां विना जीवितुं
कथं शक्ता इत्युक्तवती ।

यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति ।

यथा कला मूका घाग्निन्द्रियव्यापाररहिता अपीतरेः प्राणैस्तत्कार्यं
कुर्यन्तो जीवन्त्येवं ययमप्यजीविष्येति प्रत्यूह्युः ।

प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा वाक्स्वश्रेष्ठं नास्तीति निश्चित्य देहं प्रविष्टवती ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम ।

चक्षुस्तत्कालम् । एवमुत्तरत्रापि ।

तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जी-
वितुमिति यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन
वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो
मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-
शकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्व-
न्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

अमनसोऽप्रीटमनसः ॥ ११ ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पङ्-
वीशशङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत् ।

स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रमितुमिच्छन्पथा शोमनोऽश्वः परी-
क्षार्थमश्वारूढेन ताडितः पङ्क्रीशशङ्कून्पादबन्धनकीलकान्संखिदेद्-
त्पाटयेदेवमितरान्प्राणान्सर्वस्वस्थानेभ्य उत्पादितवान् ।

तः हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः
श्रेष्ठोऽसि मोत्कमरीरिति ॥ १२ ॥

हे भगवन्पूजाहं त्वमेधि स्वामीति शेषः । अस्तेर्लोडि मध्यमपुरुषे-
कवचनं भवेत्यर्थः । अस्माकं मध्ये त्वमेव श्रेष्ठोऽसि त्वमुत्कमणं मा कार्षी-
रितीतरे प्राणास्तमागत्योचुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

अधेतरे प्राणा विशः करानिध राज्ञो मुख्यप्राणाय स्वस्वगुणानर्पि-
तवन्त इत्याह—

अथ हेनं वागुवाच यदहं वसि-
ष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति ।

यस्यैवं वाग्मिनो वसुमत्तासंपादकत्वलक्षणेन गुणेनाहं वसिष्ठोऽस्मि
त्वं तेन गुणेन वसिष्ठोऽसीत्यर्थः । मदीयगुणस्य त्वदधीनत्वात्तदीय एव
स गुण इति भावः । उक्तं च व्यासार्थैः—अहं यत्स्वकार्यकरणसम-
र्थोऽस्मि तस्य त्वदधीनत्वात्तदीय तत्कार्यसामर्थ्यमित्यर्थ इति । एवमुत्तर-
मापि ब्रूष्यम् ।

अथ हेनं चक्षुरुवाच यदहं प्रति-
ष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥

अथ हेनः श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं
तत्संपदसीत्यथ हेनं मन उवाच यदहमाय-
तनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

न ५ वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न

मनाःसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

लौकिका वाऽऽगमज्ञा वा वागादीनीन्द्रियाणि सर्वाणि वागादि-
शब्दैर्न व्यवहरन्त्यपि तु प्राणशब्देनैव व्यवहरन्ति तत्कस्य हेतोः प्राणा-
धीनसत्ताकत्वादितरेषाम् ।

यदधीना यस्य सत्ता तत्तद्विधेयं भण्यते । इत्युक्तेः ।

प्राणाधीनसत्ताकत्वादितरेषामिन्द्रियाणां सर्वाणीन्द्रियाणि प्राणादेव
भवन्तीत्यर्थः । एतत्खण्डान्तर्गतवाग्बिषयकमधिकरणमुपन्यस्यते । गुणो-
पसंहारपादे छान्दोग्यवाजसनेयकयोः कौपीतकिनामुपनिषदि च दशमेऽ-
ध्याये—‘ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च येदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां
भवति ’ इत्यारभ्य प्राणविद्या पठ्यते । तत्र सर्वत्र प्राणस्य ज्येष्ठचश्रेष्ठगुणक-
त्वम्, वाक्चक्षुःश्रोत्रमनसां यत्तुमत्तासंपादकत्वसमविषमभूतलादिप्रवर्श-
कत्वसंपन्नेतुभूतवेदशास्त्रातर्क्यश्रयणादिसंघावकत्वस्रक्चक्षुःश्रोत्रादिबिषयज्ञा-
नरूपभोगायतनत्वलक्षणवसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसंपत्त्वायतनत्वरूपगुणवत्त्वम्,
वागादीनां च श्रेष्ठचक्षुषपरस्परविवादेन ब्रह्मसंभोषसर्पणम्, यस्मिन्व
उत्क्रान्ते शरीरानवस्थितिः स चः श्रेष्ठ इति ब्रह्मवचनम्, तत्परीक्षि-
क्षिपया वागादीनामेकैकस्य शरीरादुत्क्रम्य पर्यटनम्, तस्मिन्शरीरस्ये-
न्द्रियाणां च यथापूर्वमवस्थानम्, प्राणस्योत्क्रमणप्रवृत्तौ तेषां विशर-
णम् । ततो भीतानां वागादीनां मोत्कामीस्त्वं नः श्रेष्ठ इति मुख्यप्राणं
प्रति प्रार्थनमित्येतत्सर्वं क्रमेण वर्णितम् । कौपीतकिशास्त्रायां तु छान्दो-
ग्यवाजसनेयकवत्, यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यनेन प्रकारेण
प्राणे वागादिगतयसिष्ठत्वादिसमर्पणं नोक्तम् । अतो वागादिगतयसिष्ठ-
त्वादेः प्राणाधीनत्वाप्रतीत्या वागादीनां स्वातन्त्र्यप्रतीतिश्छान्दोग्यवाज-
सनेयकस्मात्प्राणविद्यातः कौपीतक्यान्नात्प्राणविद्यायां भेदप्रतिमोद्गमः ।
तथा तस्यामेवोपनिषदि चतुर्थेऽध्याये ‘ अथातो निःश्रेयसादानं सर्वा ह
वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्तद्वाकभूतं
शिष्येऽथैनद्वाक्प्रविवेश तद्वाचा वदच्छिष्य एव ’ ‘अथैनच्चक्षुः प्रविवेश

तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एवाथैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिश्य एवाथैनन्मनः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्यायच्छिश्य एवाथैनत्प्राणः प्रविवेश तत्तत एव समुत्तस्थौ ते देवाः प्राणे निश्चेयसं विदित्वा प्राणमेष प्रज्ञात्मानमभिसंभूय ' [कौ० २।९] प्राणराहित्यदशायामपि वागादीनां स्वकार्यकरत्वप्रदर्शनेन च्छान्दोग्यैक्याप्रतीतेरिति पूर्वपक्षं कृत्वा बहुसारूप्यप्रतीतौ किञ्चिद्वैरूप्यस्य प्रत्यभिज्ञाविरोधित्वाभावाद्द्विधैक्यमिति 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे ' [ब्र० सू० ३।३।१०] इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । सर्वाभेदात्मतिज्ञातप्राणज्यैष्ठ्यभेदयोपपादनप्रकारस्य तिसृष्वपि शारास्वभेदाच्छास्त्रान्तरविद्यायां शास्त्रान्तरविद्यागतगुणोपसंहारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । प्रकृतमनुसरामः ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति ।

वागादीन्प्रति किं मेऽन्नं भविष्यतीति मुरयप्राणः पप्रच्छेत्यर्थः ।

यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुः ।

श्वशकुनिपर्यन्तसर्वप्राणिनां यदन्नजातं तत्तवान्नजातमिति वागादयः प्रत्युचुः ।

श्रुतिः स्वेन रूपेणाऽऽह—

तद्वा एतदनत्यान्नम् ।

यत्किञ्चिद्लोके प्राणिमिरक्षते तदेतदन्नम्य प्राणम्यान्नं प्राणेनेव तदद्यत इत्यर्थः ।

अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् ।

जडनादिपिथिधचेष्टायुक्तत्वात्प्राणम्यान इति प्रत्यक्षं नाम । देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षमन इति नाम परित्यज्य प्राण इति परोक्षेण नासाप्यपहारः । ततश्चादनचेष्टाया अपि तदीयत्वात्सर्वप्राणिजातेनाद्यमानमन्नं गद्यं तेनेवाद्यत इति प्राणम्य गद्यमन्नमित्यर्थः । यद्वा, अन इत्यस्य

नकारान्तरयुक्तस्यान्नत्वेनान्नस्यानसंबन्धित्वादन इत्यस्य प्राणनामत्वस्य प्रत्यक्षत्वादन्नं तत्संबन्धीत्यर्थः । अत्र प्राणविद्यानिष्ठेन सर्वप्राण्यन्नादनस्य कर्तुमशक्यत्वान्नास्य वाक्यस्य सर्वप्राण्यन्नादनकर्तव्यत्वमर्थः, अपि तु सर्वप्राणिजातान्ने प्राणान्नत्वचिन्तनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

सर्वप्राणिजातान्ने प्राणान्नत्वचिन्तनं स्तौति—

न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥

प्राणविद्यानिष्ठस्यामक्षयमक्षणदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुः ।

किं मे वदन् भविष्यतीति मुख्यप्राणेन पृष्टा इतरे प्राणा आपस्ते वदन् भविष्यन्तीत्युचुः । आपो वासत्वेन चिन्तनीया इति होचुरित्यर्थः ।

तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाङ्गिः परि-

दधति लम्मुको ह वासो भवत्यनमो ह भवति ॥ २ ॥

तस्मादपां वासस्त्वदेवेतस्मिन्नपि काले भोक्ष्यमाणा भोजनात्प्राक्पश्चाच्चाऽऽचमनीयाभिरङ्घ्रिर्वासोभिः परिहितमनग्नं प्राणं कुर्वन्ति आचमनीयास्वप्नु वासस्त्वचिन्तनेन वासोभूताभिरङ्गिः प्राणस्य परिहितत्वादिति भावः । अणु वासस्त्वचिन्तनेन प्राणस्यानग्नत्वचिन्तनेन च स्वयमपि वासो लम्मुको भवति वासो लब्धा भवति । एवमनग्नश्च भवति तत्कृतुम्यायेनेति भावः ।

तद्धेतस्तत्प्रकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपथायोक्त्वोवाच ।

व्याघ्रपथुन्नाय नाम्ना गोश्रुतये जबालापुत्रः सत्यकामनामेवं प्राणदर्शनमुक्त्वाऽन्यदप्युवाच ।

किं तदित्यत्राऽऽह—

यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जाघेरन्नेवा-

स्मिञ्छास्ताः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥

एतत्प्राणदर्शनं शुष्काय वृक्षायापि यदि ब्रूयादस्य शाखा अभ्युत्पद्येरन्पत्राणि च प्ररोहेयुः ॥ ३ ॥

मन्थारयं कर्माऽऽरम्यते—

अथ यदि महज्जिगमिपेत् ।

महत्त्वं ज्येष्ठ्यश्रेष्ठ्यादिलक्षणं यदि प्राप्तुमिच्छेदित्यर्थः ।

अमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याञ्च रात्रौ सर्वौ-
पधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमस्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय
स्वाहेत्यग्रावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

उक्तकाले सर्वौपधस्य ग्राम्यारण्यौषधीनां मन्थं पिष्टमौदुम्बरे कंठा-
कारे चमसाकारे वा पात्रे दधिमधुनोः प्रक्षिप्योपमद्यग्नतः स्थापयित्वा
ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्रावाज्येन हुत्वा मन्थे हुतशेषं नितयेदि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्रावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातम-
वनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्रावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्रावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्रावाज्यस्य हुत्वा
मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृज्याञ्जली मन्थमाधाय जपति ।

प्रतिसृज्याभिगम्य प्रदक्षिणं कृत्वेति याऽर्थः । अञ्जली मन्थं निधाय
यक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेदित्यर्थः ।

मन्त्रमेवाऽऽह—

अमोनामाऽसि ।

अम इति नाम यस्य सोऽमोनामाऽसीत्यर्थः ।

ननु अम इति प्राणस्य नाम । कथमप्राणस्य मन्थस्यामोनामत्वमि-
त्यत्राऽऽह—

अमा हि ।

त्वं प्राणोऽसीत्यर्थः ।

मन्यस्य प्राणत्वमुपपादयति—

ते सर्वमिदम् ।

इदं जगत्सर्वं ते तदधीनं मन्यलक्षणाग्राधीनत्वाज्जगत इति भावः ।

स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः स
मा ज्यैष्ठ्यचः श्रेष्ठ्यचः राज्यमाधिपत्यं
गमयत्वहमेवेदः सर्वमसातीति ॥ ६ ॥

स हि मन्थभूतः प्राण इत्यर्थः । शिष्टं राजा दीप्तिमानधिपतिः शेषी-
त्यर्थः । मा मां गमयतु । इदं सर्वमहमेवासानि सर्वानियन्तृतया भवानी-
त्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथ स्वत्वेतयर्चा पच्छ आचामति ।

वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादशो मन्थं मक्षयतीत्यर्थः । 'तत्सवितुर्वृ-
णीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठः सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि'
अस्याध्वर्चोऽयमर्थः—वयं श्रेष्ठं सर्वधातमं सर्वधारकं तद्विशिष्टं भोजनं
सवितुर्वृणस्य सवितुर्वृणाद्बुणीमहे प्रार्थयामहे । अत्र प्राणस्य सवितुश्चा-
भेदेन सवितुरित्युक्तिः । अथ तद्वत्तेन भोजनेन संतुष्टाः सन्तस्तुरं तूर्णं
शीघ्रं भगस्य सूर्यस्य देवस्य धीमहि ध्यायेमेष्वर्थः । स्वरूपमित्यध्याहारः ।
अथ वा संबन्धसामान्ये षष्ठी सवितारं ध्यायेमेष्वर्थः ।

तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य
भोजनमित्याचामति श्रेष्ठः सर्वधातममित्या-
चामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

निर्णिज्य कश्चन चमसं वा पश्चादग्नेः
संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा ।

कंसाकारं चमसाकारं धोदुम्बरपात्रं प्रक्षाल्याग्नेः पश्चादग्निने वा
केवलभूम्यां वा प्राविशराः शयीत ।

वाचंयमोऽप्रसाहः ।

वाचंयमो वाग्यतः सन्, अप्रसाहो न प्रसह्यत इत्यप्रसाहः । अनिष्ट-
स्वप्नदर्शनेन यथा नाभिप्लुतो भवति तथा संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ।

स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियः
स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मि-
न्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अत्र सतीति शेषः । समृद्धिं कर्मनिष्पत्तिमित्यर्थः । द्विरुक्तिर्विद्या-
समाप्त्यर्था । एतत्सण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते 'सर्वा-
न्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्, [ब० सू० ३।४।२८] इत्यत्र
'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति' [१।२।१] इति
च्छान्दोग्ये 'नह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति' [६।१।१४]
इति धाजसनेयके च श्रवणाद्वामदेव्योपासनानिष्ठस्य प्रार्थयमानसर्व-
योपिदपरिहारानुमतिवत्सर्वान्नानुमतिः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदा क्रियत
इति पूर्णपक्षे प्राप्त उच्यते—'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ।
[ब० सू० ३।४।२८] प्राणात्यय एव प्राणविदः सर्वान्नानुमतिं
न सर्वदा । ब्रह्मविदोऽप्युपस्तेः प्राणात्यय एवोच्छिष्टाशनस्य दर्शनेन
प्राणविदः सर्वान्नानुमतेरापद्विषयत्वस्य किं पुनर्न्यायसिद्धत्वात् ।
'अवाधाच्च' [ब० सू० ३।४।२९] 'आहारशुद्धी सत्त्वशुद्धिः'
[छा० ७।२६।२।] इति शास्त्रावाधार्थमप्येवमेव न्याय्यमितरथा
तस्य बाधः स्यात् । 'अपि च स्मर्यते' [ब० सू० ३।४।३०]

प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्मसा ॥ [मनु० १०।१०४]

इति स्मरणाच्च सर्वाङ्गीनत्वमापद्विषयम् । 'शब्दश्चातोऽकामकारे'
[ब० सू० ३।४।३१] । 'तस्माद्वाह्यणः सुरां न पिबति पाप्मना
नोत्पृजाः' इति कठमंहितायां कामकारप्रतिषेधकशब्ददर्शनात्पाप्मना
संयुतो न मयानोति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबतीति हि तस्याः भुते-
रयः । ननु ब्रह्मविद् उपस्तेः प्राणात्यये सर्वाङ्गीनत्वदर्शनात्प्राणविदः
सर्वाङ्गीनत्वस्याऽप्यद्विषयत्वं कैमुतिकन्यायेन मिथ्यतीत्यनुपपन्नम् ।
वामदेव्योपासननिष्ठस्य सर्वयोपिदपरिहारतया प्राणविद्यानिष्ठस्य पचन-

लात्सर्वान्नीनत्वमिति वदन्तं प्रत्येतस्यानुत्तरत्वादिति चेन्न । वामदेव्यो-
पासनस्य 'न कांचन परिहरेत्तद्वतम्' [छा० २।१३।२] इति सर्वयोपि-
दपरिहारेऽपि स्पष्टविधिश्रवणात्, प्रकृते च 'न ह वा एवंविदि किंच-
नानन्नं भवति' [छा० ५।२।१] इत्यत्र सर्वान्नमक्षणविधेः कल्प्यत्वात्,
प्रत्यक्षनिषेधविरोधे च विधिकल्पनानुदयेनार्थवादत्वस्यैव युक्तत्वात्सर्व-
प्राप्यन्ने 'एत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्यः' [छा० ५।२।१] इति
विहितस्य प्राणाश्रित्वचिन्तनस्य स्तुतिमात्रं क्रियते 'न ह वा एवंविदि
किंचनानन्नं भवति' इति । न चैवं सति निषेधशास्त्रविरोधात् 'एवं-
विदि पापं कर्म न श्लिष्यते' [छा० ४।१४।३] इत्यादेरपि स्तुतिमात्रत्व-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । पाप्मनामश्लेषाभावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गेन सकलपापा-
श्लेषस्य मोक्षविधिशालात्रापेक्षितत्वेन फलविधित्वस्य वक्तव्यत्वात्प्राण-
विद्यायाश्च ज्येष्ठत्वादिफलकत्वेन फलाकाङ्क्षाया अभावादिति स्थितम् ।
तथा गुणोपसंहारपादे 'लम्मुको ह वासो भवति' [छा० ५।२।२]
इत्यर्थवादोपबृंहितात् 'किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्त-
स्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्चान्द्रिः परिक्रधति' [छा० ५।२।२]
इति छान्दोग्ये श्रवणाद्वासस्त्वचिन्तनमिति प्रतीयते । बृहदारण्यके
काण्वशाखायां 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा
चाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते' [बृह० माध्य० ६।२।
१५] इति वाक्येऽनग्रं कुर्वन्त इति श्रवणाद्वासस्त्वचिन्तनमपि प्रतीयते,
आचामन्तीत्याचमनविधिरपि प्रतीयते । माध्यंदिनशाखायां 'तस्मा-
देवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाऽऽचामेदेतमेव तदनमनग्रं कुरुते' [बृह०
माध्य० ६।२।१५] इत्यनग्रत्वचिन्तनाद्वासस्त्वचिन्तनविधिरपि प्रतीयते,
आचामेदित्याचमनविधिप्रत्ययश्रवणादाचमनविधिः स्पष्टं प्रतीयते । तत्र
द्वयोरपि विधेयत्वे गौरवाद्येकस्यैव विधेयत्वे वक्तव्य आचामेदित्याच-
मने स्पष्टविधिप्रत्ययश्रवणात्स्मृत्याचारप्राप्ताचमनातिरिक्तमाचमनान्तरं
प्रतीयते, वासस्त्यादिश्रवणं तु कथंचित्स्तुतिरूपतया नेतव्यमिति पूर्वपक्षे
प्राप्तेऽभिधीयते—'कार्याख्यानादपूर्वम्' [व० सू० ३।३।१८] । कार्या-
ख्यानाद्विधेरप्राप्तविधानस्वामाव्यात्, आचमनस्य च स्मृत्याचाराभ्या-
मेव प्राप्तत्वादाचमनान्तरविधाने विनिगमकानुपलम्भाद्प्राप्तमाचमनी-
यास्वप्नु-वासस्तवानुचिन्तनं विधीयते । छान्दोग्य आचमनस्यैवाप्रतीतेः
शास्त्रान्तरेऽपि वासस्त्वानुसंधानस्यानुगतत्वात्तदेव विधीयत इति
स्थितम् । ननु कथं वागादीनामचेतनानामुक्तिप्रत्युक्तिपरम्परेति चेन्न ।

वागादिशब्दानाम् 'अमिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' [ब० सू० २।१।५] इति सूत्रोक्तन्यायेन तदमिमानीवेवतापरत्वात् । तत्र हि 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' [ब० सू० २।१।४] ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वेनोपादानत्वं न संभवति । घटरुचकादिषु हि लक्षणानामेव मृत्सुवर्णादीनामुपादानत्वं दृष्टं प्रकृते च ब्रह्म-जगतोर्विलक्षणत्वं । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' [तै० २।६।१] इति ब्रह्मजगतोर्विज्ञानत्वाविज्ञानत्वप्रतिपादकशब्दादेवावगम्यते । ननु जगतोऽचेतनत्वे 'सुदब्रवीत्' [श० प० ब्रा० ६।१।३।२] इत्यचेतनाया सुवो वक्तृत्वं नोपपद्यते तत्राऽऽह 'अमिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ।' [ब० सू० २।१।५] सुवाविशब्दैस्तत्तदमिमानीवेवता व्यपदिश्यन्ते 'हन्ताहमिमास्तिषो देवताः' [छा० ६।३।२] इति तेजोब्रह्मणा देवताशब्देन विशेषणाच्चेतनानां च देवतात्वासंभवात्तदमिमानीनि देवता तेजोब्रह्माविशब्दैर्व्यपदिश्यत इत्यभ्यवस्यामः । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यग्नेर्वाच्यनुप्रवेशरूपानुगतिश्रवणाद्वागादिशब्दैस्तदनुप्रवेशेन तदात्मनो ताग्न्याद्यन्नाभिधानानुपपत्तिः । अतश्चेतनस्य ब्रह्मणोऽचेतनजगदुपादानत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते 'दृश्यते तु' [ब० सू० २।१।६] । तुशब्दश्चोद्यव्यावृत्त्यर्थः । विलक्षणेभ्योऽपि गोमयादिभ्यो वृश्चिकादेरुत्पत्तिर्दर्शनाद्विलक्षणाद्ब्रह्मणो विलक्षणजगदुत्पत्तिरुपपद्यते । 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ।' [ब० सू० २।१।७] विलक्षणादुपादानाद्विलक्षणोत्पत्त्यङ्गीकार उपादेयस्यात्पक्षेः प्राग्विलक्षणोपादानात्मन्यवस्थानस्य वक्तुमशक्यत्वेनासत्कार्यत्वावप्रसङ्ग इति चेन्न । उपादानोपादेययोः सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्र एवास्माकं संरम्भः । सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्म स्वस्माद्विलक्षणजगदाकारेण परिणमत इत्येतत् न त्यक्तम् । अत्र चोदयति—'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गान्दसमञ्जसम्' [ब० सू० २।१।८] । ब्रह्मण एव जगन्नूपेण परिणामे तयोरेक्याद्व्ययोविषु सर्वदशास्वचेतनगता दोषा ब्रह्मणि स्युः । ततश्च ब्रह्मणो निरनिष्टत्वनिरवद्यत्यप्रतिपादकश्रुत्यसामञ्जस्यं भवति । तत्र सिद्धान्तमाह—'न तु दृष्टान्तभावात्' [ब० सू० २।१।९] । न त्वेवं संभवति यथा बालस्य युवानं प्रत्युपादानत्वेऽपि बालयुवादिशब्दैरात्मनोऽभिधानेऽपि बालत्वयुवत्वादिभिर्नाऽऽत्मा दृष्यत एवमेव नाचेतनगतैर्दोषैरात्मा दृष्यते । 'स्वपक्षदोषाच्च' [ब० सू० २।१।१०] । निर्विकारस्य चिन्मात्रैकरसस्य

पुरुषस्य प्रकृतिसंनिधानेन प्रकृतिधर्माध्यासनिबन्धना जगत्प्रवृत्तिरिति सांख्यपक्षोऽपि दृष्ट एव । 'तर्काप्रतिष्ठानादपि' [ब० सू० २।१।११] । तर्काणामन्योन्यव्याघातेनाप्रतिष्ठितत्वादपि तन्मूलप्रधानकारण-
वादस्त्याज्य एव । 'अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्गोक्षप्रसङ्गः' [ब० सू० २।१।११] । यथा प्रतिकूलतर्कपराहतिर्न भवति तथा सत्तर्कैः प्रधान-
कारणत्वमनुमीयत इति चेदेवमपि कालान्तरे त्वत्तोऽतिशयितानां तर्क-
कुशलानां संभवेन प्रतिकूलतर्कपराहतिदोषानिस्तारात् । तस्माद्ब्रह्मणो
जगदुपादानत्वं न दुष्यतीत्युक्तम् । अतो यागादीनां वक्तृत्वे नानुपपत्ति-
रिति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रकृतविविक्तजीवयाधात्म्यविषयां पञ्चाग्निविद्यां संसृतिवैराग्याप-
प्रस्तौति—

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय ।

अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः श्वेतकेतुः पञ्चालानां जन-
पदानां सभामाजगाम ।

॥ तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच ।

जैवलस्यापत्यं जैवलिर्नामतः प्रवाहणस्तं श्वेतकेतुमुक्तवान् ।

कुमारान् त्वाऽशिपत्पितेति ।

हे कुमार त्वा त्वां तव पिताऽन्वशिपत्किमनुशिष्टवान्किमित्य-
पृच्छदित्यर्थः ।

इतर आह—

अनु हि भगव इति ॥ १ ॥

हे भगवः पूजाहानुशिष्टोऽस्मीति ॥ १ ॥

एवमुक्तो जैवलिः पप्रच्छ—

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति ।

प्रजा इतोऽधीत ऊर्ध्वं यत्प्रयन्ति तद्वेत्थ जानीये किं कर्मिणां
गन्तव्यो देशः क इत्यर्थः । इतर आह—

भगव इति ।

जान इति शेषः । पुनः पृच्छति—

वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति । ✓

कर्मिणां पुनरावृत्तिप्रकारः क इत्यर्थः । इतर आह—

न भगव इति ।

पुनः पृच्छति—

वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति ।

देवयानपितृयाणयोर्व्यावर्तने भेदके रूपे किं वेत्थेत्यर्थः । केन प्रका-
रेण तयोर्भेद इत्यर्थः । इतर आह—

न भगव इति ॥ २ ॥

पुनः पृच्छति—

वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यता ३ इति ।

अस्माल्लोकादनवरतं गच्छद्भिः पुरुषैः कस्मान्हेतोर्भूलोको न संपूर्यत
इत्यर्थः । बाजसनेयके समानप्रकरणे ' वेत्थ यथाऽसौ लोक एव बहुभिः
पुनः पुनः प्रपद्भिर्न संपूर्यता ३ इति ' [वृ० ६।२।२] इति श्रवणात्
मुप्य लोकास्यामाता क इति प्रश्नस्य फलितार्थः ॥ ३ ॥

इतर आह—

न भगव इति ।

पुनः पृच्छति—

वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति ।

आप इति मूतान्तराणामप्युपलक्षणम् । भूतसूक्ष्माणि पञ्चम्यामाहुती
यथा येन प्रकारेण पुरुषवचसः पुरुष इति वचो यासां ताः पुरुषवचसः
पुरुषशब्दाभिलष्या इत्यर्थः । कस्य पञ्चम्यामाहुतापित्यपेक्षायां पुरुष-
वचस्त्वमवनकर्तृतया निर्दिष्टा आप एव ह्यमानतया संबध्यन्ते । असं-
निहितार्थान्तरकल्पने गौरवात् । ततश्चाप्य पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुष-
वचसो भवन्तीत्यर्थः । ततश्चापामेव पञ्चस्वप्याहुतीषु ह्यमानत्वमिति
सिध्यतीति द्रष्टव्यम् । इतर आह—

नैव भगवत इति ॥ ३ ॥

रंहत्याधिकरणे [वृ० सू० ३।१।१] भगवता माप्यकृता—
कर्मिणां गन्तव्यदेशं, पुनरावृत्तिप्रकारं, देवयानपितृयाणपथव्यावर्तने,

अमुष्य लोकस्यापासारं च वेत्थेति पृष्ट्वा वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति ' पप्रच्छेति भाषितम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तवन्तं श्वेतकेतुं राजा प्रत्याह—

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि
न विद्यात्कथं सोऽनुशिष्टो भुवीनेति ।

किं कस्मादनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तवानसि । यो हीमान्वर्थजातानि न
जानीयात्स कथमनुशिष्टोऽस्मीति वदेत् । यद्वा किमनुशिष्टः किमर्थमनु-
शिष्ट इत्यर्थः ।

स हाऽऽयस्तः पितुरर्धमेयाय ।

स श्वेतकेतु राजा जैवल्लिनाऽऽयासितः सन्पितुः स्थानमाजगाम ।

तं होवाचाननुशिष्य याव किल मा

भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिपमिति ॥ ४ ॥

गत्वा च तं पितरमित्यमुषाच मामननुशिष्य समावर्तनकालेऽनुशास-
नीपानि सर्वाण्यननुशिष्यैव त्वामन्वाशिपमिति भगवान्मां प्रत्यब्रवी-
दित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्कथमित्यब्राह्म—

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षी-

त्तेषां नैकंचनाशकं विषक्तुमिति ।

राजन्यबन्धुर्मा पञ्च प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां मध्य एकंचनैकमपि प्रश्नं विषक्तुं
विशिष्य वक्तुं नाशकं न शक्तोऽब्रूवमिति पितरमुवाचेत्यर्थः । राजन्या
बन्धवो यस्य स राजन्यबन्धुः, राजन्यानां बन्धुरिति वा । स्वयमराजन्य
इत्यर्थः । राजन्याभास इति यावत् ।

स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो

यथाऽहमेपां नैकंचन वेद ययहमि-

मानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

त्वं मां प्रति तदाऽऽगमनकाल एतान्प्रश्नान्यथाऽवदस्तेषां नैकंच-
नाशकं विषक्तुमिति यथोक्तवानसि तथाऽहमपि तेषां मध्य एकंच-

नैकमपि यथा यथावत्सत्यमित्यर्थः । न वेद् नाज्ञासिपम् । यद्यज्ञासिपं
तर्हि ते प्रियाय पुत्राय समावर्तनकाले कुतो नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय ।

एवमुक्त्वा गोत्रतो गौतम आरुणी राज्ञः स्थानमाजगाम ।

तस्मै ह प्राप्तायाहाँ चकार ।

प्राप्ताय तस्मै गौतमाय राजाऽहाँ पूजां चकारेत्यर्थः ।

स ह प्रातः सभाग उदेयाय ।

ततः स प्रातःकाले राज्ञि समागे सभागते सत्युदेयाय गौतम आज-
गाम । पद्मा भाजनं भागः पूजा तेन युक्तोऽर्घ्यादिभिः पूज्यमानः समा-
गत इत्यर्थः ।

तः होवाच मानुषस्य भगवन्गौ-

तम वित्तस्य वरं वृणीथा इति ।

हे भगवन्गौतम मनुष्यसंबन्धिवित्तसंबन्धिवरं वृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ।

स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव

कुमारस्यान्ते वाचमभापथास्तामेव मे ब्रूहीति ।

हे राजन्मानुषं वित्तं तवैव तिष्ठतु तेन मम न किञ्चित्प्रयोजनम् ।
किंतु मरुग्रस्य समीपे पञ्चप्रश्नलक्षणां यां वाचमुक्तवानसि तामेव
मे ब्रूहीति ।

स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

तः ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार ।

एवमुक्तो राजा गौतमस्पाप्रत्यारूपेयतां ज्ञात्वा कृच्छ्री दुःखितो
बभूव, तं च गौतमं विद्यार्थं चिरं वसेत्याज्ञप्तवान् ।

तः होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न

प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्माद्

सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमनुदिति ।

हे गौतम त्वं मां यथाऽयदः । तथा करिष्यामीति शेषः । इयं वक्ष्य-
माणा विद्या पुरा विद्यमानाऽपि यथा येन प्रकारेण यस्माद्धेतोरिति

नैकमपि यथा यथावत्सत्यमित्यर्थः । न वेद् नाज्ञासिपम् । यद्यज्ञासिपं
तर्हि ते प्रियाय पुत्राय समावर्तनकाले कुतो नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय ।

एवमुक्त्वा गोत्रतो गौतम आरुणी राज्ञः स्थानमाजगाम ।

तस्मै ह प्राप्तायाहौ चकार ।

प्राप्ताय तस्मै गौतमाय राजाऽहौ पूजां चकारेत्यर्थः ।

स ह प्रातः सभाग उदेयाय ।

ततः स प्रातःकाले राज्ञि सभागे सभागते सत्युदेयाय गौतम आज-
गाम । यद्वा भाजनं भागः पूजा तेन युक्तोऽर्धादिभिः पूज्यमानः समा-
गत इत्यर्थः ।

तः होवाच मानुषस्य भगवन्गौ-

तम विचस्य वरं वृणीथा इति ।

हे भगवन्गीतम मनुष्यसंबन्धिवित्तसंबन्धिवरं वृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ।

स होवाच तथैव राजन्मानुषं विचं यामेव

कुमारस्यान्ते वाचमन्नापथास्तामेव मे ब्रूहीति ।

हे राजन्मानुषं विचं तथैव तिष्ठतु तेन मम ॥ किञ्चित्प्रयोजनम् ।
किंतु मनुष्यस्य समीपे पञ्चप्रभ्रलक्षणां यां वाचमुक्तवानसि तामेव
मे ब्रूहीति ।

स ह ऊच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

तः ह चिरं वसेत्प्राज्ञापयांचकार ।

एवमुक्तो राजा गौतमस्याप्रत्याख्येयतां ज्ञात्वा कूच्छ्री दुःखितो
बभूव, तं च गौतमं विद्यार्थं चिरं वसेत्प्राज्ञमयान् ।

तः होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न

शक्न्यन्नः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्माद्

सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमनुदिति ।

हे गौतम त्वं मां यथाऽवदः । तथा करिष्यामीति शेषः । इयं पक्ष्य-
माणा विद्या पुरा विद्यमानाऽपि यथा येन प्रकारेण यस्माद्धेतोरिति

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ।

आदित्यादिलक्षणसमिदाद्युपेते द्युलोकलक्षणाग्नौ देवा इन्द्रियाणि श्रद्धां 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रुतेः श्रद्धाशब्दिता अपो जुह्वति । आत्म-धर्मभूतबुद्धिविशेषलक्षणश्रद्धाया होतव्यत्वासंभवाच्छ्रद्धाशब्देनाऽऽप एवोच्यन्त इति द्रष्टव्यम् । न चेन्द्रियाणां द्युलोकाग्नौ भूतसूक्ष्मरूपाहु-तिप्रक्षेपकर्तृत्वं कथमिति वाच्यम् । इन्द्रियाणामभावे भूतसूक्ष्माणां जीवं परिष्वज्य द्युलोकगमनासंभवादिन्द्रियाणां होतृत्वमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । द्युलोकादिप्रापककर्मणामिन्द्रियाधीनत्वाद्वा तथोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

एवं स्वकर्मभिर्द्युलोकं गतो जीवः स्वर्मभोगयोग्यदिष्यदेतपुक्तो भवतीत्यर्थः । न चाप्साब्दितानां भूतसूक्ष्माणां सोमराजमाथे कथिते कथं जीवस्य सोमराजमाथ उपपद्यत इति वाच्यम् । उत्तरत्र पितृयाणे 'एष सोमो राजा' [छा० ५ । १० । ४] इति चन्द्रमसं प्राप्तस्य जीवस्य सोमराजमावश्रवणादत्र निर्दिश्यमानसोमराजमावस्यापि भूत-सूक्ष्मपरिष्वक्तजीवविषयत्वात् ।

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाक् गीतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदमं धूमो
वियुदर्चिरशनिरङ्गारा ह्लादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नग्नौ देवाः सोमश्च राजानं जुह्वति

तस्या आहुतेर्वर्षश्च संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ।

आदित्यादिलक्षणसमिदाद्युपेते द्युलोकलक्षणाग्नौ देवा इन्द्रियाणि श्रद्धां 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रुतेः श्रद्धाशब्दिता अपो जुह्वति । आत्म-धर्मभूतबुद्धिविशेषलक्षणश्रद्धाया होतव्यत्वासंभवाच्छ्रद्धाशब्देनाऽऽप एवोच्यन्त इति द्रष्टव्यम् । न चेन्द्रियाणां द्युलोकाग्नौ भूतसूक्ष्मरूपाहु-तिप्रक्षेपकर्तृत्वं कथमिति वाच्यम् । इन्द्रियाणामभावे भूतसूक्ष्माणां जीवं परिष्वज्य द्युलोकगमनासंभवादिन्द्रियाणां होतृत्वमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । द्युलोकाविप्रापककर्मणामिन्द्रियाधीनत्वाद्वा तथोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

एवं स्वकर्मभिर्द्युलोकं गतो जीवः स्वर्गभोगयोग्यदिव्यदेहयुक्तो भवतीत्यर्थः । न चाप्साब्धितानां भूतसूक्ष्माणां सोमराजभावे कथिते कथं जीवस्य सोमराजभाव उपपद्यत इति वाच्यम् । उत्तरत्र पितृपात्रे 'एष सोमो राजा' [छा० ५ । १० । ४] इति चन्द्रमसं प्राप्तस्य जीवस्य सोमराजभावश्रवणादत्र निर्दिश्यमानसोमराजभावस्यापि भूत-सूक्ष्मपरिष्वक्तजीवविषयत्वात् ।

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदमं धूमं

विद्युदर्चिरशानिरङ्गारा ह्रादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः राजानं जुह्वति

तस्या आहुतेर्वर्षः संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा

तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति ।

प्राक्प्रस्तुतस्य संसरतो जीवस्य स्वरूपं तदित्यनेन परामुच्यते । तत्प्र-
त्यगात्मस्वरूपं य इत्थमुक्तप्रकारेण द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपितु श्रद्धा-
सोमवृष्ट्यन्तरेतःशरीरकतया देहादिलक्षणप्रकृतिविविक्ततया च ये विदु-
रित्यर्थः । तत्र ब्रह्मात्मकतया चेत्यपि योजनीयम् । माप्यकृता—
'अप्रतीकालम्भनान्' [ब० सू० ४।१।१५] इति सूत्रे पञ्चाग्निविदोऽ-
प्यर्चिरादिना गतिव्यवणाद्वर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यव-
णाच्च । अत एव तत्कतुन्यायेन प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसंधानं
सिद्धमिति भाषितम् । अरण्ये स्थित्वा श्रद्धा पुरस्कृत्य तपःशब्दितं
ब्रह्मोपासत इत्यर्थः । वाजसनेयके समानप्रकरणे 'श्रद्धां सत्यमुपासते'
[वृ० ६।२।१५] इति व्यवणात्सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात्तपःशब्दोऽपि
ब्रह्मपरः । 'अनिपमः सर्वेषाम्' [ब० सू० ३।३।३१] इत्यधिकरणे
मगधता माप्यकृता 'तद्य इत्थं विदुः' 'य एवमेतद्विदुः' [वृ० ६।२।
१५] इति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् 'ये चेमे' इत्यादिना श्रद्धापूर्वकं
ब्रह्मोपासीनांश्चोद्दिष्टार्चिरादिका गतिरुपदिश्यते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म' [तै० २।१।१] सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् [छा० ७।१।६।१]
इति सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः । तपःशब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात्सत्यतपः-
शब्दाभ्यां ब्रह्मेकामभिधीयते । श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतम् ।
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपक्रम्य 'श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या'
[छा० ७।१।९।१] इति श्रुतेरिति हि भाषितम् । उक्तं च व्यासार्थः—परमं
यो महत्तप इत्यादिषु तपःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिति । अत्र वाजसनेयके
'श्रद्धां सत्यम्' [वृ० ६।२।१५] इति श्रद्धाशब्दस्य द्वितीयान्तत्व-
व्यवणादिहापि श्रद्धाशब्दो द्वितीयान्तः । छान्दसत्वात्सुपां सुलुगिति
सुपो लुक् । ततश्च पुरस्कृत्येत्यध्याहारः । श्रद्धां पुरस्कृत्य ब्रह्मोपासत
इत्यर्थः । इतिस्त्ववियाक्षितः । अथ येवकारोऽत्राध्याहर्तव्यः । ब्रह्मेत्येव
य उपासत इत्यर्थः । ततश्चाब्रह्मोपासनव्यावृत्तिफलकोऽयमिति शब्दो
व्रट्यः । यद्वा श्रद्धातपःशब्दयोः प्रसिद्ध एवार्थः । श्रद्धातपःपरा-
यणानां च ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वमर्थसिद्धम् । ततश्च ब्रह्मविद्यानिष्ठ
इत्यर्थः फलति । अयमर्थस्तदप्यविरुद्धमर्थत्वादपि शब्दस्य संभवतीत्यु-

क्तमिति यदतां ध्यासार्याणामनुमत एव । तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति ।
अर्चिर्देवतामातिवाहिकतया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

अर्चिषोऽहरह्र आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणप-
क्षायान्पडुदह्णेति मासाःस्तान् ॥ १ ॥

मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादि-
त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽ-
मानवः स एनान्ब्रह्म गमयति ।

अत्रार्चिर्देवतामातिवाहिकतया ध्यासायाः अर्चिषोऽहरह्र आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणप-
क्षायान्पडुदह्णेति मासाःस्तान् ॥ १ ॥ अमानवोऽसंसारि । ब्रह्मलोकादामत्यैनान्पूर्वोक्तद्विविधोपासकान्ब्रह्म-
लोकं प्रापयतीत्यर्थः । 'अमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति' [वृ०
६।२।१५] इति श्रुत्यन्तरे श्रवणात् ।

एष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमि- ॥
त्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति ।

ये पुरुषा ग्राम एव स्थिता इष्टं यागादि पूर्तं खातादि दत्तं दानम् ।
इतिशब्दस्तज्जातीयोपवासादिकर्मान्तरपरः । यागदानहोमादीनि कर्माणि
येऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । उक्तप्रकारेणानुतिष्ठन्तीत्यर्थ इति ध्यासार्यवचनस्या-
प्ययमेवार्थः । श्रुतौ पूर्वमनुष्ठानप्रकाराननुवृत्तेः । यद्वा अष्टापूर्वकत्वरू-
पोक्तप्रकारवाचीतिशब्दः । ते धूममभिसंभवन्ति धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त
आतिवाहिकत्वेनेत्यर्थः ।

धूमाद्रात्रिः रात्रेरपरपक्षमपरपक्षायान्पडुदक्षिणैति
मासाःस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

अत्रापि धूमादिशब्दास्तच्चदभिमानिदेवतापराः । दक्षिणां दिशमादित्य
एति । 'दक्षिणादाच्च' इत्याजन्तोऽयं शब्दः । दक्षिणायनमासान्प्राप्या-
विद्वांस एव न संवत्सरं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुनः किं प्राप्नुवन्तीत्यत्राऽऽह—

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् ।

स्पष्टोऽर्थः । ' एतेन वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति ' [छा० ५। ३। २] इति प्रथमः प्रश्नः प्रत्युक्तो भवति ।

एष सोमो राजा ।

अत्रैष इत्यनेन नामिसंभाव्यश्चन्द्रमाः परामृश्यते चन्द्रमसः सोमराजमात्रोपदेशस्य व्यर्थत्वात् । अपि स्विष्टादिकार्यमिसंभविता परामृश्यते । ' तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ' [छा० ५। ४। २] इति न्यायेन स्वर्गोन्मेषादिव्यदेहो भवतीत्यर्थः ।

तद्देवानामन्नम् ।

अन्नवत्स देवानामुपकरणमूतो भवतीत्यर्थः ।

तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिन्नादिकारिणं देवमायमुपगतमाजानसिद्धा देवा भक्षयन्ति स्वर्गकर्षेण पशूनिष विनियुञ्जत इत्यर्थः । सूत्रितं च ' मार्त्तं वाऽनात्मवि-
त्वात् । [ब० सू० ३। १। ७] इति ॥ ४ ॥

तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वा ।

संपतत्पतेति संपातः कर्मशेषः । यावत्कर्मशेषमुपित्वेत्यर्थः । यावच्छब्दः साकल्यार्थः । साकल्यं च फलप्रदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयं न तु सर्वकर्मविषयं द्रष्टव्यम् ।

' वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ते ' [छा० ५। ३। २] इति द्वितीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति—

अथेतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम् ।

अथानन्तरमेतमेवाध्वानं धूमादिमार्गं यथेतं यथागतं पुनर्निवर्तन्ते ।

धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनपञ्चमासपितृलोकादाकाशक्रमेणाऽऽरोहणात् नैव विपरीतक्रमेणावरोहणे प्राप्तेऽत्र विशेषमाह—

आकाशमाकाशाद्वायुम् ।

यथाऽऽरोहण आकाशाच्चन्द्रमसमभिसंभवन्त्येवमवरोहणे चन्द्रमस आकाशमभिसंभवन्ति । आरोहणावरोहणयोराकाशमभिसंभवस्त्वपि—

शिष्ट इति मावः । आकाशाद्वायुम् । अभिसंभवन्तीति शेषः । अत्र वायु-
भूत्वा धूमो भवतीत्युत्तरत्र अवणादत्राप्यवरोहन्त आकाशो भवन्ति ।
वायुर्भवन्तीत्येवार्थः । अवरोहतां चाऽऽकाशादिभवनं न तच्छरी-
रकत्वम् । सर्गाद्यकालमारम्याऽऽप्रलयमाकाशाद्यभिमानिदेवतानाम-
न्यासां क्लृप्तानां सत्त्वेन प्रतिक्षणमवरोहतामाकाशाद्यभिमानिदेवतात्वा-
नुपपत्तेरतस्तत्सावृक्षमेवार्थः । या आपश्चन्द्रमण्डले दिव्यशरीरमारब्ध-
वत्यस्तासां कर्मक्षये द्रवीभूतानामाकाशगतानां भेदकाकारग्रहाणेनाऽऽ-
काशासादृश्ये तदुपश्लिष्टा जीवा अप्याकाशसमा उच्यन्ते ताश्चाऽऽप
इतश्चामुतश्च वायुना नीयमाना वायुसमा भवन्ति । ततश्च तत्संश्लिष्टो
जीवोऽपि वायुर्भवतीत्युच्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽऽन्नं भवति ॥ ५ ॥

अपो बिभर्तीत्यन्नं मूलविमुजादित्वात्कः । ततश्चाभ्रशब्देन जलधारणा-
वस्थोच्यते ॥ ५ ॥

अन्नं भूत्वा मेघो भवति ।

मिह सेचन इति धातोः पचाद्यच्प्रत्यये न्यङ्ङकादित्वात्कुत्वे मेघ
इति भवति मेघशब्देन वर्षोन्मुखावस्थोच्यते । एवमेवाभ्रमेघयोर्भेदो
व्यासार्थैरुक्तः ।

मेघो भूत्वा प्रवर्षति ।

मेघसंश्लिष्टो भूत्वा वर्षधारारूपेण भूमौ पततीति मावः ।

त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्प-
तयस्तिलमाषा इति जायन्ते ।

वर्षसंश्लिष्टमूतसूक्ष्मपरिप्लवक्तजीवानां व्रीहियवादिरूपेण जननं नाम
न स्यावरभावप्रतिपत्तिः स्थावरत्वप्राप्तिहेतुकर्मणामिहाकीर्तनात् । किं
तु जीवान्तराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रम् । सूत्रितं च 'अन्या-
धिष्ठितेषु पूर्ववदमिलापात्' [ब० सू० ३ । १ । २२] इति ।

अतो वे खलु दुर्निष्पपतरम् ।

अतः स्थावरादिमावादितिचिरेण निर्गमनं भवति । अत्र खलन्ता-
द्दुर्निष्पपतशब्दादातिशायनिके तरण्यत्यये छान्दसे तशब्दलोपे दुर्निष्प-

पतरमिति रूपम् । ततश्चातिशयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्रागनुक्रान्ता-
 काशादीनां बुद्धौ संनिधानात्तेषामेव प्रतियोगित्वेनान्वयः स्यात् । ततश्च
 व्रीह्यादिप्याकाशाद्यपेक्षया चिरावस्थानोक्त्याऽऽकाशादिष्ववस्थानस्य
 तदपेक्षयाऽल्पकालत्वं पर्यवस्यति । उक्तं च भगवता माप्यकृता-छान्द-
 सस्तशब्दलोपः । दुर्निष्पन्नतरं दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थ इति । न च 'तपो-
 रेव कृत्यत्तरालर्थाः' इति खलो भावकर्ममात्रविषयत्वात्पतेश्चाकर्मक-
 त्वेन भावार्थस्यैव परिशिष्टत्वात्तत्र च भावार्थस्य प्रकर्षाभावात्तरपो दीर्घ-
 भ्यमिति शङ्क्यम् । शिष्येतरामित्यादिप्रयोगान्द्रावार्थेऽपि प्रकर्षसंभवात्क-
 र्त्रार्थपचाद्यजन्तात्तरपः संभयाच्च माप्यस्य नानुपपत्तिः । यद्वा 'आतो
 युच्' 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति छन्दसि विशेषविहितसलर्थपुजन्त एवायं
 शब्दः । रेफरूपवर्णविकारश्छान्दसः । नन्यस्य तरप्प्रत्ययत्वाभावे पूर्वनिर्दि-
 ष्टाकाशादिभ्योऽतिशयस्तेष्वचिरावस्थानं वा कथं सिध्येदिति वाच्यम् ।
 पेशब्दस्यावधारणार्थतयाऽतःशब्दिताद्व्रीह्यादिमावादेव चिरं निष्क-
 मणे कथिते ततः पूर्वनिर्दिष्टेभ्य आकाशादिभ्योऽचिराद्विष्क्रमणं सिध्यति
 तशब्दलोपश्छान्दस इति माप्यस्यापि वर्णलोपेन वा वर्णविकारेण वा
 यथाकथंचिरताधुत्वं समर्थनीयमित्यत्र तात्पर्यम् । व्रीह्यादयो हि गिरित-
 टादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीं प्राप्नुयन्ति ततः समुद्रे ततो मकरादिभिर्म-
 क्ष्यन्ते तेऽप्यन्येस्तत्रैव च मकरेण सह समुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिः सह
 जलार्थैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातले वा हर्म्ये वा पतिता-
 स्तिष्ठन्ति । कदाचिद्व्यालमृगादिपीतास्ते भक्षिताश्चान्येस्तेऽप्यन्यैरित्येवं
 प्रकाराः परितर्तेन् । कदाचिदभक्ष्येषु भ्यावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येन् ।
 भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंबन्धो दुर्लभ एव बहुत्वा-
 त्स्थावराणामित्यतो दुर्निष्क्रमणत्वम् ।

यो यो ह्यजमत्ति यो रेतः सिञ्चति

तदनुय एव भवति ॥ ६ ॥

अत्र स इत्यध्याहारः । यो व्रीह्यादिसंश्लिष्टोऽवरोहञ्जीवः स योऽज-
 मत्ति, रेतः सिञ्चति, भूयः पश्चात्तद्भवति रेतःसिग्मावं प्राप्नोति आका-
 शादिभाययद्देतःसिग्मावोऽप्योपचारिकः । रेतःसिग्योमी भवतीत्यर्थः ।
 एवमेव ध्यामार्थरुक्तम् ॥ ६ ॥

तय इह रमणीयचरणा अज्याशो ह यत्ने रम-

णीयां योनिमापयेरन्वास्तनयोनिं वा शस्त्रिय-

योनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयच-
रणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेर-
ऽश्वयोनिं वा सूकरयोनिं चण्डालयोनिं वा ॥७॥

तत्तेषु येषां अभ्याशोऽभ्यागन्तारः । अभ्याङ्गपूर्वादशेर्धातोः क्विबन्ता-
द्बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । परलोकादिह लोके प्रत्यवतरन्त इत्यर्थः ।
हेति प्रसिद्धी । यद्यदा रमणीयचरणाः । चर्यत इति चरणं कर्म रमणी-
यकर्माणो भुक्तशिष्टपरिपक्वमुकृतकर्मयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अथ यदाश-
्वानुरोधेन तदेत्यप्यध्याहृतव्यम् । तदा ते रमणीयां ब्राह्मणादियोनि-
माप्नुयन्तीत्यर्थः । कपूयचरणाः कुत्सितकर्माण इत्यर्थः । भुक्तशिष्टकर्मानु-
सारि जन्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

वेत्थ पथाऽसी लोको न संपूर्यत इति चतुर्थप्रश्नं प्रतिवक्ति—

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्रा-
ण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रिय-
स्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते ।

अथशब्दः प्रतिवचनान्तरोपक्रमे यानि भूतान्युक्तयोर्वैद्यवानपितृया-
णयोः पथोर्मध्ये कतरेणचन केनापि मार्गेण न गच्छन्ति मार्गद्वयमाप्ति-
हेतुभूतविद्याकर्मरहिता इत्यर्थः । तानीमानि भूतानि क्षुद्राणि दशमशक-
कीटादीन्यसकृदावर्तीनि सन्ति जायस्व त्रियस्वेति भवन्ति पुनः पुनर्जा-
यन्ते त्रियन्त इत्यर्थः । सकृन्पिष धानाः सादेत्ययमभ्यवहरतीत्यस्य पुनः
पुनः पिबति पुनः पुनः खादतीति ह्ययमर्थस्तद्वत् । 'क्रियासमभिहारे लोटो
लोटो हि स्वी वा च तद्ध्रमोः' इति धौनःपुन्यलक्षणाक्रियासमभिहारे
लोटस्तद्ध्रमोर्हिस्वादेशविधानाज्जायस्व त्रियस्वेति रूपम् । 'पथाविध्यनुप्र-
योगः पूर्वस्मिन्' 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति भवन्तीति सामान्यशब्द-
स्यानुप्रयोगः । उक्तं च व्यासार्थैः—पुरीमवस्कन्दं तुनीहि नन्दनमिति-
वदिति । एतत्तृतीयं स्थानम् । अत्रैतच्छब्देन जायस्व त्रियस्वेति
भूतानि भवन्तीति प्रथमान्तशब्देन प्रधानतया निर्दिष्टाः पापकर्माणः
परामृश्यन्ते सर्वनाम्ना-पूर्वनिर्दिष्टप्रधानपरामर्शित्वात् । स्थानशब्दाभि-
प्रायेणैकवचनम् । पूर्वनिर्दिष्टलोकब्रह्मलोकापेक्षया क्षुद्रजन्तुभवना-
दिलक्षणस्थानस्य तृतीयत्वात्तत्स्थानसंबन्धात्पापकर्माणस्तृतीयं स्थान-

मित्युच्यन्ते । तेनासौ लोको न संपूर्यते । तेन तृतीयस्थानशब्दितैः
पापकर्मभिरसौ द्युलोको न संपूर्यते न प्राप्यत इत्यर्थः । अत्रैतत्तृतीयं
स्थानमित्येतच्छब्देन पूर्वनिर्दिष्टः शून्यः पुन्येन जननमरणादिभवनलक्षण-
धात्वर्थ एव परामृश्यते तस्यैव तृतीयस्थानत्वम् । ततश्चैतस्य तृतीय-
स्थानस्य सङ्गादादद्युलोको न संपूर्यत इत्युक्तावपि न भाष्यस्य विरोधः ।
अत एव द्युलोकारोहाबरोहामावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादिति भाषि-
तमिति द्रष्टव्यम् ।

तस्माज्जुगुप्सेत ।

यस्मात्संसारिणां गतिरुक्तरीत्या कष्टतरा तस्मात्संसारज्जुगुप्सेत ।
मा भून्म एवंविधसंसारमहोदधौ पात इति निन्देदित्यर्थः ।

मुक्तिफलकपञ्चाग्निविद्यास्वरूपज्ञानस्य फलान्तरं वक्तुमाह—

तदेव श्लोकः ॥ ८ ॥

तच्छब्दः प्रसिद्धपरः । एव वक्ष्यमाणः श्लोक इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवश्च गुरो-
स्तत्पमावसन्नलहा चैते पतन्ति च-
त्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरन्स्तेरिति ॥ ९ ॥

तेराचरन्स्तेनादिभिश्चतुर्भिर्द्विधापोनिसंबन्धमाचरन्नित्यर्थः । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्या-
चरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

स्तेनादिभिर्गुह्यमहापातकिभिरपि सह संबन्धमाचरन्पाप्मना न
लिप्यते पूर्णोत्तराद्यशून्यो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नप्रतिवचनसमाप्ति-

द्योतिका । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकाण्यधिकरणान्युपन्यस्यन्तेऽर्चि-
रादिपादे । 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः' [ब० सू० ४ । ३ । ७] ।
कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनानेवाचिरादिर्गणो नयतीति बादरिराचार्यो
मन्यते । परिच्छिन्नप्राप्त्यर्थं हि गतिरुपपद्यते नापरिच्छिन्नपरब्रह्म-
प्राप्तये । नद्याकाशं प्रेक्षता देशविशेषो गन्तव्यो भवति । 'विशे-
पितत्वाच्च' [ब० सू० ४ । ३ । ८] 'पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोका-
न्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' [बृ० ६।२।१५]
इति गन्तव्यस्य बहुवचनान्तलोकशब्देन विशेषितत्वात्परब्रह्मण एक-
त्वेन बहुत्वासंभवाल्लोकशब्दस्य देशविशेष एव मुख्यत्वाच्च न परब्रह्म-
णोऽर्चिरादिप्राप्त्यत्वम् । ननु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ५।१०।२]
इति नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य कथं निर्देश इत्यत्राऽऽह—
सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः' [ब० सू० ४।३।९] । 'यो ब्रह्माणं विवधाति
पूर्वम्' [श्वे० ६।१८] इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्या-
द्ब्रह्मशब्देनामुख्यया वृत्त्या चतुर्मुखस्य निर्देश उपपद्यत इति भावः ।
ननु हिरण्यगर्भस्य द्विपराधावसाने नाशात्तं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीय-
त्वात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते' [छा० ४।
१५।५] इत्यनावृत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरोधस्तत्राऽऽह—'कार्यात्पये तद-
ध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्' [ब० सू० ४।३।१०] 'ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' [मु० ३।२।६] इत्यभि-
धानात्कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सहातो ब्रह्मलो-
कात्परं ब्रह्म प्राप्नोति । अतश्चानावृत्तिश्रुतिरुपपद्यत इति भावः ।
'स्मृतेश्च' [ब० सू० ४।३।११]

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति स्मृतेश्चायमर्थोऽवसीयते । 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' [ब० सू०
४।३।१२] । नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्ब्रह्मण्येव मुख्य-
त्वात्परमेव ब्रह्माचिरादिः प्रापयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तस्य
परिपूर्णत्वेऽपि 'परं ज्योतिरुपसंषद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' [छा०
८।३।४] इति श्रुत्यनुसारेण निःशेषाविद्यानिवृत्तेर्देशविशेषविशिष्ट-
ब्रह्मप्राप्तिसापेक्षत्वाद्देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तये गतिरुपपद्यते । लोक्यत
इति व्युत्पत्त्या लोकशब्दोऽपि ब्रह्मण्युपपन्नः । बहुवचनमप्येकस्मिन्नुप-

चारात्प्रयुज्यते । 'दर्शनाच्च' [ब० सू० ४ । ३ । १३] । दर्शयति
 च श्रुतिर्ब्रह्मप्राप्तेर्गतिसापेक्षत्वम् । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
 परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' [छा० ८ । ३ । ४]
 इति । ननु 'प्रजापतेः सर्वां वेष्टम प्रपद्ये' [छा० ८ । १४ । १] ।
 इत्याचिरादिना गतस्य कार्यप्रजापतिविषयाभिसंधिर्दृश्यते तत्राऽऽह—'न
 च कार्यं प्रत्यभिसंधिः' [ब० सू० ४ । ३ । १४] । नार्यं प्रत्यभिसंधिः
 कार्यहिरण्यगर्भं विषयोऽपि तु परब्रह्मविषयः । तस्यैव प्रजापतिशब्दमुरप-
 षाच्यत्वात् । उत्तरत्र 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राजां
 यशो विशाम्' [छा० ८ । १४ । १] इति सर्वाविद्याविमोक्तपूर्वकसर्वा-
 रम्भाद्याभिसंधानात् 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखा-
 त्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' [छा०
 ८ । १३ । १] इति ब्रह्मलोकस्याकृतत्वेन विशेषितत्वाच्च परमेव
 ब्रह्माचिरादिर्नयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते । 'अप्रतीकालम्बनान्नय-
 तीति वादरायण उभयथा च दोषात्तत्कतुश्च' [ब० सू० ४ । ३ ।
 १५] अब्रह्ममूर्तं नामादिकं ये ब्रह्मत्वेनोपासते ते प्रतीकालम्बनास्तज्जि-
 ज्ञान्, प्रकृतिविपुक्तं प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेन ये पञ्चाग्निविद् उपा-
 सते, ये च केवलं परं ब्रह्मोपासते तानुभयविधानपि नयतीति वादरायण
 आचार्यो मन्यते । केवलं परमेवोपासीनान्नयतीति पक्षे कार्यमुपासी-
 नान्नयतीति पक्षे च 'तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये' [छा० ५ । १० । १]
 इति श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । ननु पञ्चाग्निविद्याया ब्रह्मात्मकप्रत्यगात्म-
 विद्यात्वे किं प्रमाणं तत्राऽऽह—तत्कतुश्चेति । पञ्चाग्निविद्याया ब्रह्मवि-
 द्यात्वाभावेऽचिरादिगतिर्वा तथा गत्या ब्रह्मप्राप्तिर्वा न स्यात्तत्कतुन्या-
 यविरोधप्रसङ्गात् । ब्रह्मविद्यात्वे तु तत्कतुन्यायोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
 इयांस्तु विशेषः—पञ्चाग्निविद्या ब्रह्मात्मकस्वात्मविद्या । ब्रह्मादिवि-
 द्यास्तु प्रत्यगात्मशरीरकपरमात्मविद्याः । विशेषणविशेष्यभावे परं
 व्युत्पासः । अयं नु भगवतो वादरायणस्य सिद्धान्त इति स्थितम् ।
 तथा लोके ग्रामादिगन्तूणामिमं पृष्ठं गत्वेमां नदीं गत्याऽयं ग्रामो
 गन्तव्य इति तत्तद्देशिकोपदेशस्वरूपत्वाद्स्यापि वाक्यस्याचिरादपो
 मार्गचिद्धमृताः । अथ वा 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम्' [को०
 १ । ३] इति लोकशब्दभ्रवणादचिराद्या भोगभूमय इत्येवं पूर्वपक्षे
 प्राप्त उच्यते—'आतिवाहिकास्तलिङ्गात्' [ब० सू० ४ । ३ । १४] इति ।

विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता देवताविशेषा आतिवाहिका गन्तृणां
 गमयितार इति यावत् । तल्लिङ्गात् । 'तत्पुण्योऽमानवः स एनान्ब्रह्म गम-
 यति' [छा० ५ । १०।२] इति वैद्युतपुरुषस्य गमयितृत्वसिद्धवत्कारेण
 ब्रह्मगमयितृत्वमात्रविशेषप्रतिपादनपरेण वाक्येनेतरेऽपि गमयितार इति
 प्रतीतिः । अचिरादिशब्दानां च 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगति-
 म्याम्, [ब० सू० २ । १ । ५] इति सूत्रेण तदभिमानिदेवतापरत्वसं-
 भयात् । ननु वैद्युतपुरुषस्यैव ब्रह्मगमयितृत्वे विद्युत ऊर्ध्वं कौपीत-
 किषाक्यानुसारेण निवेशितानां धरुणेन्द्रप्रजापतीनां कथं संबधस्तत्राऽऽ-
 ह—'वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः, [ब० सू० ४ । ३ । ६] ततो विद्युत उपरि
 वैद्युतेनैव ब्रह्मप्राप्त्यतिवाहनम् । 'स एनान्ब्रह्म गमयति' [छा० ५ ।
 १० । २] इति श्रुतेर्धरुणादयोऽपि तदनुग्राहका भवन्तीति दृष्टव्यमिति
 स्थितम् । तथा वैराग्यपादे लोकान्तरं गच्छतो जीवस्य देहारम्भकभूत-
 सूक्ष्माणां तत्रैव सुलभतया न भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ततया गमनमिति पूर्वपक्षे
 प्राप्त उच्यते—'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाम्याम्'
 [ब० सू० ३ । १ । १ । १ ।] पूर्वत्र 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः' [ब० सू० २ ।
 ४ । २० ।] इति सूत्रे मूर्तिशब्देन निर्दिष्टो देहस्तच्छब्देन परा-
 मृश्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्त्यर्थं जीवो भूतसूक्ष्मैः
 परिष्वक्त एव रंहति गच्छतीत्यर्थः । पञ्चाग्निविद्यायां 'येत्थ यथा
 पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' [छा० ५ । ३ । ३ ।]
 इति पञ्चस्वप्याहुतिष्यच्छब्दितानां भूतसूक्ष्माणां हूयमानतया संबन्धं
 सिद्धवत्कृत्यैवापि पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति कथं
 धेत्थेति प्रश्नाद्युपार्जन्यपृथिवीपुरुषयोपि द्रूपेष्वग्निष्यापः भन्नासोमवृष्ट-
 न्नरेतोरूपेण हूयमानाः सत्यः पञ्चम्यां रेतआहुतौ पुरुषाकारेण परि-
 णमन्त इति प्रतिवचनदर्शनाच्चाच्छब्दितभूतसूक्ष्मपरिष्वक्त एवाऽऽरोहा-
 यरोहयोः संभवतीति भावः । नन्वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपामेव पुरुष-
 वचस्त्वं प्रतिपाद्यते न भूतान्तराणामिति तत्राऽऽह—'ज्यात्मकत्वाच्च
 भूयस्त्वात्' [ब० सू० ३ । १ । २ ।] तुशब्दश्चोद्यव्यावृत्त्यर्थः । केव-
 लानामपां देहारम्भकत्वासंभवेन ज्यात्मकत्वादच्छब्दो भूतान्तरस्याप्युप-
 लक्षकः । तर्हि कुतोऽच्छब्देन निर्वेश इत्यत्राऽऽह—भूयस्त्वात् । तेजो-
 यज्ञलक्षणभूतत्रयमध्ये देहस्व रोहितप्रचुरतयाऽपि भूयस्त्वादच्छब्देन
 निर्देश इति भावः । 'प्राणगतेश्च' [ब० सू० ३ । १ । ३ ।] 'तमु-

काशमाकाशाञ्चन्द्रमसमेव सोमो राजा ' [छा० ५ । १० । ४]
 इति द्युलोकं प्राप्तस्येष्टादिकारिणो जीवस्य सोमराजभावश्रवणादत्रापि
 ' तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ' [छा० ५ । ४ । २] इति
 द्युलोकं प्रविष्टानां भूतसूक्ष्माणां सोमराजभावश्रवणादत्रापि ' आपः
 पुरुषयचसो भवन्ति ' [छा० ५ । ३ । ३] इत्यष्टब्देन न केवलं
 भूतसूक्ष्ममात्रमुच्यते, अपि तु तत्परिष्वक्तो जीवः । पुरुषशब्दामि-
 छपनीयत्वमपि तत्परिष्वक्तस्य जीवस्यैव । ततश्चाऽऽपः पुरुषयचसो
 भवन्तीत्यत्रावादिशब्दानां तत्परिष्वक्तजीवपरत्वाद्भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यैव
 जीवस्य गमनं सिद्ध्यति । ननु ' तं देवा भक्षयन्ति ' [छा० । ५ । १० ।
 ४] इति सोमराजमात्रं प्राप्तस्य भक्ष्यमाणत्वश्रवणाज्जीवस्यानङ्गी-
 यत्वात्पितृयाणमार्गे सोमराजशब्दनिर्विष्टो न जीव इत्यत्राऽऽह—' माक्तं
 वाऽनात्मविस्थात्तथाहि दर्शयति ' [ब्र० सू० ३ । १ । ५] देवम-
 क्ष्यमाणत्ववचनं माक्तं केवलेष्टादिकारिणामनात्मविस्थात् । अनात्म-
 विष्टं च ' यथा पशुरेवं स देवानाम् । ' [बृ० १ । ४ । १०] इति
 श्रुतिदर्शनेन पशुवद्भोगोपकरणत्वात् ' तं देवा भक्षयन्ति [छा०
 ५ । १० । ४ ।] इत्युक्तिरुपपद्यते । अतो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्त एव जीवो
 गच्छतीति स्थितम् । समनन्तराधिकरणे ' यावत्संपातमुपित्वा ' [छा० ५ । १० । ५] इति संपातशब्दितसर्वकर्मफलस्य तत्रैवोपभोक्त-
 व्यत्वश्रवणात् । ' प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचिह करोत्ययम् । तस्मा-
 द्योकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ' [बृ० ४ । ४ । ३] इति बृहदा-
 रण्यके श्रवणात्सर्वं कर्मफलं मुक्त्वा निरनुशय एवावरोहति जीवः ।
 अनुशयो भुक्तशिष्टं कर्म । एवं पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—' कृतात्पयेऽनुश-
 ययान्बृहस्पतिभ्यां यथेतमनेवं च ' [ब्र० सू० ३ । १ । ८] कृतस्य
 कर्मणोऽत्ययेऽवसानेऽनुशयवानेव प्रत्यवरोहति जीवः । बृहस्पतिभ्यां
 श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ' तद्य इह रमणीयचरणा अम्पाशो ह यत् । ' [छा० ५ । १० । ७ ।] इति श्रुतेः । ' वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः
 प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टवेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्त-
 वित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीता विनश्यन्ति ' [गौ०
 त० शा० ११ । २९ ।] इति स्मरणाच्च । अतः सानुशया एवावरो-
 हन्ति । ' यावत्संपातमुपित्वा ' [छा० ५ । १० । ५] इत्यादिकं तु
 फलदानप्रकृतकर्मविशेषविषयम् । तत्र च ' अथैतमेवाध्वानं पुनर्नि-
 यतन्ते यथेतमाकाशम् । ' [छा० ५ । १० । ५ ।] इति श्रवणाद्यथाग-

उपपत्तेः । सुखदुःखोपभोगाय हि तच्छरीरसंसर्गः । न ह्यनुशयिर्न प्रत्या-
 काशादेर्जीवान्तरशरीरभूतस्य तद्भोगाश्रयत्वमस्ति युगपद्भोक्तृद्वयस-
 मावेशे तयोः परस्परविरुद्धभोगार्थितया शरीरोन्मथनप्रसङ्गात् । न त्वव-
 रोहन्तो जीवा एव तत्तदभिमानिदेवता भवन्त्विति चेन्न । सर्गाद्यकाल-
 मारभ्याऽऽपल्यमाकाशाद्यभिमानिदेवतानामनुशयिभ्योऽन्यासां क्लृप्तानां
 सत्त्वेनानुक्षणमवरोहतामनुशयिनामाकाशाद्यभिमानिदेवतात्वानुपपत्तेरि-
 ति स्थितम् । तदुत्तराधिकरणे, आकाशप्राप्तिप्रभृतिषावद्बीद्यादिप्राप्तिः
 किं तत्र तत्र नातिचिरं तिष्ठत्युक्तानियम इति । विशये नियम-
 हेत्यभावादनियम इति प्राप्त उच्यते—‘नातिचिरेण विशेषाय’ [ब०
 सू० ३ । १ । २३ ।] आकाशादितो नातिचिरेण निष्क्रमणम् । कुतः ।
 विशेषात् । उत्तरत्र बीद्यादिप्राप्तौ ‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम् ।’
 [छा० ५ । १० । ६] इति विशिष्यकृच्छ्रनिष्क्रमणमभिधानादिति स्थितम् ।
 तदुत्तराधिकरणे ‘धीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते’
 [छा० ५ । १० । ६] इत्यनेनानुशयिनां बीद्यादिभाव उच्यते । तत्र देवो
 जायते मनुष्यो जायत इतिवदिह तिलमाषा इति जायन्त इति श्रवणा-
 द्बीद्यादिशरीरका एवानुशयिनो भवन्तीति प्राप्त उच्यते—‘अन्याधिष्ठिते
 पूर्ववदमिलापात् ।’ [ब० सू० ३ । १ । २४] अवरोहतां जीवानां जीवान्तरा-
 धिष्ठिते बीद्यादौ संश्लेषमात्रम् । कुतः । पूर्ववदमिलापात् । ‘आकाशा-
 द्वायुं वायुर्मृत्वा भूमौ भवति’ [छा० ५ । १० । ५] इत्यादायाकाशा-
 दिभावे हेतुभूतकर्मकीर्तनाभावाद्यथाऽऽकाशादिषु संश्लेषमात्रमेवं बीद्या-
 दिस्थावरभावहेतुभूतकर्मकीर्तनाभावादुत्तरत्रैव ‘रमणीयचरणा अभ्याशो
 ह यत्’ [छा० ५ । १० । ७] इति ब्राह्मणादिभाव एव हेतुभूतस्य
 कर्मणः कीर्तनाद्बीद्यादौ जीवान्तराधिष्ठिते संश्लेषमात्रमेव । ‘अशुद्ध-
 मिति चेन्न शब्दात्’ [ब० सू० ३ । १ । २५] इष्टादिकर्मणां पञ्चहिं-
 सामिश्रत्वाद्धिसायाश्च न हिंस्यादिति निषिद्धत्वेनानिष्टसाधनत्वेन पाप-
 तया तन्मिश्रतया सुकृतकर्मणामशुद्धत्वात्सुकृतांशस्य फलं स्वर्गेऽनुभूय
 हिंसांशस्य स्थायरादिभावलक्षणं फलमवरोहन्ननुभवतु । ननु न हिंसा-
 दिति निषेधो विहितकत्वर्थहिंसाव्यतिरिक्तहिंसाविषयोऽस्त्विति चेन्न ।
 पुष्ट्यादिरूपेष्टसाधनघृतपानादौ मोहादिरूपानिष्टसाधनत्वस्य च दर्शनेनो-
 त्सर्गापवाद्व्यापस्यात्रानवतारात् । अतो यागाद्यनुप्रविष्टहिंसाफलत्वेन
 स्थावरभावोऽनुमोक्तव्य इति चेन्न । प्रवर्तनानिवर्तनारूपविधिनिषेधयो-

रविरोधस्य घट्टमशक्यतया सति च विरोधे सामान्यविशेषन्यायेन निषेधस्य विहितहिंसाव्यतिरिक्तविषयत्वात् । वस्तुतस्तु यागीयपशुहिंसाया हिंसात्वस्यैवाभावात् । 'नवा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि' इति मन्त्रवर्णाद्धिंसात्वाभावस्यैव प्रतिपादनात् । न रिष्यसि न हिंस्वस इति हि तस्यार्थः । ननु न रिष्यसीति मन्त्रवर्णाद्धिंसात्वाभावाम्बुपगमेन म्रियस इति मन्त्रवर्णात्तन्मरणस्य मरणत्वमपि न स्यात् । ततश्च न म्रियस इतिवन्न रिष्यसीत्युक्तिरप्यौपचारिकीत्येवाऽऽश्रयणीयं मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारत्वस्यैव हिंसात्वरूपत्वादिति चेन्न । मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारत्वं हिंसात्वम् । कशाताडनतप्तसंदंशिनीपादनक्रकचदारणादीनां मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारत्वाभावेन हिंसात्वाभावप्रसङ्गात् । अतस्तीव्रदुःखजननौपयिकव्यापारत्वस्यैव हिंसापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे वक्तव्ये घणादिचिकित्सके तादात्विकतीव्रवेदनोत्पादके हिंसकत्वव्यपदेशाभावेन बलवत्तद्विनाशनकत्वे सति तद्देवनाजनकव्यापारत्वं तद्धिंसात्वमित्याश्रयणीयम् । ततश्च घणचिकित्सया जायमानस्याऽऽरोग्यरूपहितस्य तादात्विकवेदनापेक्षया बलवत्त्वान्न हिंसात्वमिति स्थिते पशुनरणानुकूलव्यापारस्य पशुवेदनाजनकत्वेऽपि स्वर्गप्राप्त्यादिलक्षणस्य पशुहितस्य बलवत्त्वान्न हिंसात्वम् । अतो न हिंस्यादितिनिषेधाविषयत्वात्कत्वर्थपशुहिंसाया न पापजनकत्वमिति तद्देशेनायरोहतोऽनुशयिनो न व्रीह्यादिमाषापत्तिरिति । 'रेतःसिग्योगोऽथ' [ब० सू० ३ । १ । २६] इतश्चौपचारिकं व्रीह्यादिजन्मवचनम् । व्रीह्यादिमाषवचनानन्तरं 'यो यो ह्यन्नमसि यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' [छा० ५ । १० । ६] इति रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां श्रूयमाणो यथा न मुख्य एवं व्रीह्यादिमाषोऽपीत्यर्थः । 'योनिः शरीरम्' [ब० सू० ३ । १ । २७] योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां ब्राह्मणादिशरीरप्राप्तिश्रवणात्ततः प्राङ्मन शरीरपरिग्रहः किंतु संश्लेषमात्रम् । पुण्यापुण्यकर्मणी तत्रैव सुखदुःखे । यत्र सुखदुःखे तत्रैव तद्देतुभूतं शरीरम् । ततश्चाऽऽकाशतदिषु कर्मकीर्तनाभावेन तत्फलभूतसुखाद्यनुभवाभावाच्च तद्देतुभूतं शरीरमिति न योनिप्राप्तेः प्राक्शरीरपरिग्रह इति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपि-
रिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो
बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला
महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः
को न आत्मा किं ब्रूतेति ॥ १ ॥

उपमन्युसुतः प्राचीनशालनामा पुलुपसुतः सत्ययज्ञनामा भाल्लविभुत
रिन्द्रद्युम्ननामा शार्कराक्ष्यसुतो जननामाऽश्वतराश्वसुतो बुडिलनामा त
एते पञ्चापि महाशाला महागृहस्थतया विस्तीर्णशालासंपन्नाः प्रसिद्धा
इति यावत् । महाश्रोत्रिया अतीव श्रुताध्ययनसंपन्नाश्चैकत्र संभूपाऽऽ-
स्माकमन्तर्यामितयाऽऽत्मभूतं ब्रह्म किमिति विचारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

ते ह संपादयांचक्रुः ।

त एवं मीमांसित्वा निश्चयमलभमाना आत्मभूतब्रह्मोपदेष्टारं कंचि-
त्संपादितवन्तो निश्चितवन्त इत्यर्थः । किमिति तत्राऽऽह—

उद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीम-
मात्मानं वैश्वानरमध्येति त* हन्ताभ्याग-
च्छामेति त* हाभ्याजम्भुः ॥ २ ॥

हे भगवन्तः । अरुणसुत उद्दालकनामेदानीं वैश्वानरमात्मानमध्येति ।
इक् स्मरण उपास्त इत्यर्थः । यद्वा, इण् गताविति गत्यर्थानां ज्ञानार्थ-
त्वादवगच्छतीत्यर्थः । तमुद्दालकमभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजम्भुस्तमभ्या-
गतवन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

स ह संपादयांचकार प्रक्षयन्ति माभिमे
महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव
प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमाभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

स होद्दालकस्तानागतान्बृहते महाशाला महाश्रोत्रिया मां वैश्वानरमा-
त्मानं प्रक्षयन्ति नाहं नत्सर्वं प्रतिपद्ये तेभ्यो वक्तुं शक्नोमि । अतोऽन्यं तद-
भिज्ञं कंचिदुपदिशानीत्येवं संपादितवान्निश्चितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

तान्होवाच ।

स उद्दालक औपमन्यवादीन्प्रत्याह । किमिति—

अश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममान्मानं
वैश्वानरमध्येति तश्च हन्ताभ्यागच्छामेति ।

केरुपस्यापत्यं कैकेयः । शिष्टं स्पष्टम् ।

तश्च हाभ्याजमुः ॥ ४ ॥

तमश्वपतिमुद्दालकपक्षास्तेऽभ्यागतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्दर्हाणि कारयांचकार ।

प्राप्तेभ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्यः कैकेयः पृथक्पृथक्पूजां मृत्युः पुरोहितादि-
भिश्च कारितवान् ।

स ह प्रातः संजिहान उवाच ।

अन्येद्युः प्रातःकाले स्वमवनं संजिहानस्त्यजन्, स्वमवनाद्भिर्गत्य
तत्समीपमेत्येति यावत् । तान्महर्षीनुवाचेत्यर्थः । किमिति तत्राऽऽह—

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मयपो नानाहिताग्नि-
र्नापिद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽ-
हमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भ-
गवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥

हे भगवन्तः पूजार्हा मदधिष्ठिते जनपदे चोरो वा दानशून्यो वा
मद्यपायी वा सत्यां योग्यतायामनाहिताग्निर्वा भेदास्पयनादिशून्यस्त्रय-
णिक्तो वा परदारगन्ता वा पुंश्चली वा, एवमाद्या दुष्टा न सन्ति न
हि तेर्द्धं धनमुपजीयामि । अतो मम प्रतिग्रहयोग्यताऽस्ति । अचिरेणैव
कालेन धानं करिष्यामि । तत्र याग एकैकस्मा ऋत्विजे यावद्भनं
दास्यामि तावद्भगवद्भ्यः प्रत्येकं दास्यामि तावत्कालमग्रेव वसन्तु
धानं च पश्यन्तिवति च प्रार्थितयानित्यर्थः । भगवता च भाष्यकृता—न
मे स्तेन इत्यादिना यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मीत्यन्तेनाऽऽत्मनो
प्रतप्यतया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयन्नेव धानाविन्दिरपि प्रतिपिद्धस्य
परिहरणीयतां विहितस्य कर्तव्यतां च प्रतिज्ञाप्य यावदेकैकस्मा ऋत्विजे
धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इत्यर्थोपदिति
भाषितम् ॥ ५ ॥

ते होचुः

त ऋषयो राजानं प्रत्यूचुः । किमिति तद्वाह—

येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत् हैव वदेदात्मानमेवेमं

वैश्वानरं संप्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥

येनार्थेन प्रयोजनेन यत्प्रयोजनमुद्दिश्य पुरुष आगच्छति तमेव पुरुषार्थं तस्य कुर्यात् । समीहितं हि कर्तव्यं भवति । अस्माकं वैश्वानर आत्मा जिज्ञासितव्यः । त्वं च तमात्मानमधुनोपास्ते । न च ते तज्ज्ञानमपला-
पार्हं तमेव न उपदिश न प्रयोजनान्तरमित्यर्थः । विश्वान्नरान्नपतीति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा विश्वानरः । विश्वानर एव वैश्वानरः ।
रक्ष एव राक्षसः, वय एव वायस इतियत् ॥ ६ ॥

तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ।

तेषामभिमानं परिशोध्य श्वः प्रतिवचनं वास्यामीति मत्वा प्रातः
प्रश्नस्य प्रतिवचनं कर्तास्मीत्युवाचेत्यर्थः ।

ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिवक्त्रिरे ।

ते च राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्ने राजानं
शिष्यमावमेत्योपागतवन्तः ।

तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

राजा तु तान्समित्पाणीनुपयामेति वदतस्तत्तत्स्वजात्यभिमानानु-
द्दीक्ष्य तेषामुपदेवायोग्यतां ज्ञात्वाऽब्राह्मणेन न ब्राह्मण उपमेतव्य इति
शास्त्रार्थं ज्ञात्वा तैः समर्पितं समिदाद्युपायनमस्वीकृत्यैव मेवैवेतद्वक्ष्य-
माणमुवाचेत्यर्थः । यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो
महाशालत्याद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं
विद्याधितयोपजग्मुस्तस्मात्तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्मवितव्यमित्यारया-
यिकया सूच्यते ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ कैकेयस्तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपादिदिक्षुर्विशेषप्रश्नान्यथानुपपत्त्या
वैश्वानरात्मन्येतैः किञ्चिज्ज्ञातं किञ्चिदज्ञातमिति विज्ञाय ज्ञातांशद्वमु-
त्सया तानेकैकशः प्रष्टुमुपक्रमते । तत्रौषमन्यव पृच्छति—

औषमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते इति

दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच ।

हे भगवः, द्युलोकशरीरकं वैश्वानरमहमुपास्ते इत्युवाचेत्यर्थः ।
कैकेय आह—

एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते ।

यं द्युलोकावच्छिन्नं वैश्वानरमात्मानं त्वमुपास्ते, एष वैश्वानर
आत्मा सुतेजाः शोभनं तेजो यस्य स सुतेजाः । द्युलोको हि सूर्य-
चन्द्रादितेजोयुक्ततया सुतेजा भवति । यतश्च द्युलोकावच्छिन्नवैश्वानर
आत्मा त्वयोपास्यमानः सुतेजस्त्वगुणयोगेन सुतेजोनामा वैश्वानरः ।

तस्माच्च सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

अत्र सुतप्रसुताहुतशब्दा एकाहाहीनतत्रकर्मगतामिषवणपराः सुत-
शब्दवत्त्वसाम्प्रात् । सुतेजस्त्वोपासनायाः सुतादिकलकत्वोपपत्तिः ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम् ।

तदुपासनाधैमवेनाशं लौकिकं भोग्यमनुभवसि प्रियं पुत्रादिकं च
पश्यसीत्यर्थः । एवमन्योऽपि यस्त्वमिष त्वदुपास्यवैश्वानरमुपास्ते सोऽपि
त्वमिवाज्ञादनप्रियदर्शनब्रह्मवर्चसशालिसंतानवांश्च भवतीत्याह—

अत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं

कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते ।

उक्तोऽर्थः । एवं तदुक्तमर्थमद्वीकुर्वन्निव फलदर्शनेन तममिष्टुरीकृत्य
यत्तत्त्वमंशमुपदिशति—

मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते

व्यपतिष्पयन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

त्वया वैश्वानरबुद्धोपास्यमान एष द्युलोकः परिच्छिन्न आत्मनो
वैश्वानरस्याऽऽत्मनो मूर्धाऽवयवभूतो न तु स एव वैश्वानर आत्मा । एत-
दर्थनिर्णयार्थं तव मत्समीपानागमने तत्र वैश्वानरात्ममूर्धरूपावयवभूते
द्युलोके कृत्स्नवैश्वानरबुद्धिं कुर्वतस्तव विपरीतविद्यावशादनर्थः स्यात् ।
अतः साध्वकार्णीर्यतो मामागतोऽसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिं प्राची-
नयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्ते इति ।

प्राचीनयोग्येति सत्ययज्ञस्य नामान्तरम् ।

आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्व-
रूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते
तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥
प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नं पश्यसि प्रिय-
मन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एत-
मेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्टेतदात्मन इति
होवाचाऽन्धो भविष्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

रूप्यत इति रूपं विश्वं रूपं प्रकाश्यं यस्य स विश्वरूपः । आदि-
त्यस्य विश्वप्रकाशकत्वाद्विश्वरूपत्वम् । एतदुपासनात्तव कुले बहु विश्व-
रूपं विश्वप्रकाशकं पुत्ररत्नादिकं दृश्यते । अश्वतरीभिर्युक्तो रथोऽश्वत-
रीरथः । प्रवृत्तस्त्वामनुवृत्तः । दासीभिर्युक्तो निष्को हारः । दासीनिष्क-
स्त्वामनुप्रवृत्तः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रियुघ्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपथ कं त्वमा-
त्मानमुपास्ते इति वायुमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमा-
त्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां पृथग्वलय आय-
यन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
त्पस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते प्राणस्त्वेव आत्मन इति होवाच प्राणस्त
उदकमिष्ययन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

घायोर्विविधगतिस्वभावत्वात्पृथग्वर्त्मत्वम् । त्वां पृथङ्जनानादिकस्था
ब्रह्मात्मादिलक्षणा बलय आययन्त्यागच्छन्ति रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
यान्ति ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमु-
पास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवा-
चेव वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमु-
पास्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
त्पस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-

मुपास्ते संदेहस्त्वेप आत्मन इति होवाच
संदेहस्ते व्यशीर्ययन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

भूतान्तरेभ्य आकाशस्य महत्त्वाद्बहुलत्वम् । संदेहो मध्यकायः । मध्य-
कायो ह्युत्तरापरकाययोः कानुमविष्ट इति संदिह्यमानत्वात्संवेह इत्यु-
च्यते । व्यशीर्यद्विशीर्णोऽभविष्यत् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुद्धिलमाश्वतराश्विं वैषाप्रपय कं
त्वमात्मानमुपास्ते इत्यप एव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमा-
त्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि त्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेप आत्मन इति होवाच
वस्तिस्ते व्यभेत्स्ययन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अपां वेगत्वाद्गवित्वम् । विसर्गश्छान्दसः । धनप्राप्तिहेतुत्वाद्वा रयित्वं
रयिमान्धनवानित्यर्थः । वस्तिर्गृध्रस्थानं शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोदालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मान-
मुपास्स इति पृथिवीमेव जगवो राजन्निति होवाचैष
वै प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते
तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं जव-
त्स्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ
ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

प्राण्याधारत्वात्पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वम् । व्यम्लास्येतां म्लानौ म्लथा-
यमपिष्यतां शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तान्होवाच ।

अथ राजा तानृषीन्पुनरुवाचेत्यर्थः ।

एते वै खलु यूयं पृथगिवेममा-
त्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽजमत्य ।

एतानृषा यूयमिदं वैश्वानरमात्मानं पृथगिव विद्वांसो भिन्नभिन्नतयो-
पासीनाम्नदानुरूपेण लौकिकं योगमनुभवथ । पूर्वव्रातस्यन्नं पश्यसीति
प्रतिपुरुषमुक्तस्याव्रातयेति बहुवचनेन निर्देशः । अव्रातमत्येतत्प्रियं
पश्यथेत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

यत्तेजोमयं प्रादेरनात्रमग्निविमाननात्मानं

वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमति ॥ १ ॥

सर्वाभिव्याप्ततया विगतमानं विश्वेषां नराणां नेतारमेतमात्मानं
प्रादेशमात्रं द्युलोकादिप्रदेशसंबन्धिनी प्रादेशी । प्रादेशी मात्रा यस्य तं
द्युप्रभृतिप्रदेशपरिच्छिन्नं य उपास्ते स सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मवर्तिब्रह्म-
रूपमन्नमति । अनुभवतीत्यर्थः । अनेन वैश्वानरोपासनस्य ब्रह्मप्राप्ति-
फलकत्वमुक्तं भवति । मगवता माप्यकृता—सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु च वर्तमानं यदन्नं भोग्यं तदति । सर्वत्र वर्तमानं
स्वयमेवानवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरा-
त्मभिः प्रत्येकमनन्धसाधारणमन्नं मुज्यते तन्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिह न
गृह्यत इति भाषितम् । अत्र 'प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता
अभिसंपन्नास्तथा नु य एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपाद-
यिष्यामीति । स होवाच । मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैव वा अतिष्ठा वैश्वा-
नर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैव वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके
उपदिशन्नुवाचैव वै घृथश्चर्माऽऽत्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुप-
दिशन्नुवाचैव वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैव वै
रपिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैव वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति ।
[शत० १० । ६ । १ । १० । ११] इति वाजसनेयकोक्तमूर्धचुबुकान्त-
राद्यप्रतिष्ठितत्वलभ्यं प्रादेशमात्रत्वं नोपजीव्यं द्युप्रभृतिप्रदेशसंबन्धित्व-
मात्रस्य पौगिकार्थस्य प्रकरणतः प्रतीतिः । उक्तं च व्यासार्थैः सर्ववेदा-
न्तप्रत्ययाधिकरणे—यस्त्वेतमिति न वाजसनेयिकोक्तानुवादः, स्वशा-
स्त्रावाक्य एव पूर्वप्रतिपादितस्यानुवादेन फलसमर्पकत्वोपपत्तेरिति ।
न चापरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसंबन्धिन्या
मात्रया कथं परिच्छिन्नत्वमिति चोदनीयम् । परिच्छिन्नत्वे बुद्धिसौकर्य-
उक्षणाभिव्यक्तेः संभवात् । सूत्रितं च 'अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः'
[ब० सू० १ । २ । २९] इति । बुद्धिसौकर्यलक्षणाभिव्यक्तेर्हेतोरभि-
विमानस्यापि ब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वमुपादिश्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो
मन्यत इति सूत्रार्थः । अभि-यक्त्यर्थं परिच्छिन्नत्वोपदेशेऽपि मूर्धप्रभृत्य-
वयवविशेषैः पुरुषविधत्वं परस्य ब्रह्मणः किमर्थमिति न चोदनीयं
तथोपासनार्थत्वात् । सूत्रितं च 'अनुस्मृतेर्वादरिः' [ब० सू० १ ।

२। ३०] इति । अनुस्मृतिरूपासनम् । अनुस्मृतेर्हेतोः पुरुषविधत्वि-
रूपणमिति वादरिराचार्यो मन्यत इति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

अथ प्राणाहुत्याधारत्वत्रिविधाशित्वपरिकल्पितजाठराग्निशरीरकस्य-
मूर्धत्वादिविशिष्टात्ममाविते स्वशरीरे क्रियमाणप्राणाद्याहुतिभिर्वैश्वान-
रविद्यानिष्ठेन परमात्मा समाराधनीय इति प्रतिपादयति—

तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य
मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा
संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव
पादायुर एव वेदिर्लोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो
मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्या-

ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

एतस्याऽऽत्मन उपासकस्याऽऽत्मनो मूर्धैव तस्य वैश्वानरस्य 'मूर्धा
त्वेप आत्मनः' [छा० ५। १२। २] इति वैश्वानरात्ममूर्धत्वेन
निर्दिष्टः सुतेजा इत्यर्थः । न चात्र तस्य ह वा एतस्येति पदयोः सामा-
नाधिकरण्यमेवास्तु न त्वेतस्येति शब्दस्योपासकपरामर्शित्वमिति शङ्क-
यम् । उर एव वेदिरित्यादावुपासकोरः परामर्शस्यावश्यंभावात् । मूर्धै-
वेत्यत्राप्युपासकस्य मूर्धैव परामृश्यते । तस्मादेतस्येति शब्दस्योपासकपर-
त्वमेव सिद्धम् । इह हि भगवता भाष्यकृता 'आमनन्ति च' [ब्र० सू०
१। २। ३२] इति सूत्रव्याख्याने—एवं पुरुषं ह्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वा-
नरमास्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वायाऽऽत्मनन्ति च 'तस्य ह वा
एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' [छा० ५। १८। २]
इत्यादिना । अयमर्थः—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिधिमानमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते' [छा० ५। १८। १] इति त्रैलोक्यशरीरकस्य
परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय सर्वेषु लोकेष्वित्यादिना ब्रह्मा-
तिफलमुपदिश्यास्पेवोपासनमप्याह्नमूतं प्राणाग्निहोत्रं तस्य ह वा एत-
स्येत्यादिनोपदिशति । यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यावयवभू-
तान्दृष्ट्यादित्यादीन्सुतेजोविश्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादिपा-
दान्तेषु संपादयति । मूर्धैव सुतेजा उपासकस्य मूर्धैव परमात्ममूर्धमृता

द्यौरित्यर्थः । चक्षुर्विश्वरूपः । आदित्य इत्यर्थः । प्राणः पृथग्वर्त्मा । वायुरित्यर्थः । सदेहो बहुलः । उपासकस्य मध्यकाय एव परमात्ममध्यकायभूताकाश इत्यर्थः । वस्तिरेव रयिः । अस्य वस्तिरेव तदवयवभूता आप इत्यर्थः । पृथिव्येव पादौ । अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः । एवमुपासकस्य शरीरे परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरकं वैश्वानरं संनिहितमनुसंधाय स्वकीयान्युरोलोमहृदयमनआस्थानि प्राणाहुत्याधारस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य वेदिर्वाहिर्गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाहवनीयानग्निहोत्रोपकरणभूतान्परिकल्प्य प्राणाहुतेश्चाग्निहोत्रत्वं परिकल्प्यैवंविधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः' इत्यादिनोपदिश्यत इति भाषितम् । उरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोपदेशश्च प्राणाहुतेराग्निहोत्रत्वसंपत्त्यर्थ इति 'संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति' [ब० सू० १।२।३] इति सूत्रितम् । 'स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति' [छा० ५।२।४।१] इति दर्शिताग्निहोत्रत्वसंपत्तेर्हेतोर्वेद्यादित्वोपदेश इति जैमिनिर्मन्यत इति सूत्रार्थः । हृदयं गार्हपत्यः । हृदयफलमावच्छिन्नजाठराग्निर्गार्हपत्यः । मनोऽन्वाहार्यपचनः । मनइन्द्रियावच्छिन्नजाठराग्निर्दक्षिणाग्निः । आस्पमाहवनीयः । आस्यावच्छिन्नजाठराग्निराहवनीय इत्यर्थः । गार्हपत्यादिपरिक्लृप्तस्य सजातीयजाठर एवोचितत्वाद्द्वैश्वानरस्य हृदयादिस्थस्याग्नित्रयकल्पनं क्रियत इति भाषितत्वाद्योक्त एवार्थः । अत्र च हृदयादिशब्दास्तदवच्छिन्नजाठराग्निशरीरकपरमात्मपर्यन्ता इति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमपाठकस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् ।

तत्तस्य पुंसो यद्भक्तं यदन्नं भोजनकाले प्रथमत आगच्छेत्तद्धोमीयं होमसाधनं तेन होतव्यमित्यर्थः ।

त यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

प्राणाय स्वाहेति प्रथमायामाहुतौ हुतायां प्राणस्तृप्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्या-
दित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति यौस्तृप्यति दिवि
तृप्यन्त्यां यत्किंच यौश्चाऽऽदित्यश्चाधितिष्ठत-
स्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशु-
भिरन्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्यैकोन-
विंशः खण्डः ॥ १९ ॥

एवं प्राणे तृप्ते सति क्रमाच्चक्षुरादित्यो द्यौश्च तृप्यन्ति । ततश्च
द्व्यादित्याम्यामधिष्ठितं यस्तुजातं च तृप्यतीत्यर्थः । तस्मिन्सर्वस्मिन्-
स्तृप्ते तस्य तृप्तिमनु प्रजापश्वादिभिर्होताऽपि तृप्यतीत्यर्थः । अत्र प्राण-
चक्षुराविशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापरा अचेतनानां तृप्तेरसंभवादिति ।
एषमुत्तरत्रापि ब्रह्मण्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्यैको-
नविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्-
व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥
व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति
चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमासि तृप्यति दिशस्तृ-
प्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्र-
माश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयाद-
पानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्या-
मग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां
तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठ-
तस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्यै-
कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्स-
मानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥
समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति
पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति
विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युश्च पर्जन्यश्चा-
धितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य द्वाविंशः
खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदा-
नाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति त्वक्तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां
वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यन्त्याकाशस्तृप्यन्त्या-

काशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाऽऽकाशश्चा-
 धितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥
 इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य त्रयो-
 विंशः खण्डः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवर्चसेन तेजसा वृत्ताध्ययननिमित्ततेजसेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकस्य
 त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति ।

उरःप्रभृतीनामग्निहोत्रोपकरणवेद्यादितामजानन्यः प्राणाग्निहोत्रमनु-
 तिष्ठतीत्यर्थः ।

यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयाच्चादत्तत्स्यात् ॥ १ ॥

तदनुष्ठानं भस्माद्भुतिसमानं स्यादित्यर्थः । निष्फलमिति यावत् ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
 लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

सर्वात्मकभगवदाराधनेन सर्वमाराधितं भवतीति हुतप्रकर्षांक्तिः ॥ २ ॥

तयथेपीकानूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतेव२

हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य

एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

इपीकाया मुद्धान्तर्वातितुणविशेषस्य तूलमग्नीं प्रक्षिप्तं सद्यो दह्यत एव
 सर्वाणि पापान्येतादृशविद्यापूर्वकप्राणाग्निहोत्रानुष्ठानेन दग्धानि भव-
 न्तीत्यर्थः । धर्मोपासनफलस्य सर्वपापमदाहस्य प्राणाग्निहोत्रे कीर्तन-

मङ्गिफलेनाङ्गस्य स्तुत्यर्थम् । ततश्चानेनापि प्राणाग्निहोत्रस्य वैश्वानर-
विद्याङ्गत्वं ज्ञापितं भवति ॥ ३ ॥

वैश्वानरविद्यां स्तौति—

तस्माद् ह वैविद्ययापि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छे-
दात्मानि हेवास्य तद्वैश्वानरे हुतः स्यादिति ।

उच्छिष्टप्रदानायोग्याय चण्डालायोच्छिष्टप्रदानमपि वैश्वानर आत्म-
न्यन्नं जुहोमीति बुद्ध्याऽनुष्ठितत्वाच्चाधर्माय भवतीत्यर्थः ।

तदेव श्लोकः ।

तदुक्तप्राणाग्निहोत्रविषय एव श्लोकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव सर्वानि
भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमप्रपाठकस्य
चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमः प्रपाठकः
समाप्तः ॥ ५ ॥

यथा बुभुक्षिता बालाः कदा माताऽन्नं प्रयच्छतीति मातरं परित उपा-
सत एवं सर्वाणि भूतान्येवंविदः प्राणाग्निहोत्रमुपासत इति विदुषः प्राणा-
ग्निहोत्रस्तुत्यर्थोऽयं श्लोक इत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था । एतत्ख-
ण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते समन्वयाध्याये—‘पस्त्वे-
तमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते’ [छा० ५।१।८।१]
इत्यत्र श्रुतस्य वैश्वानरशब्दस्य नार्थो निर्णेतुं शक्यः । ‘अयमग्निर्वैश्वा-
नरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते’ [बृ० ५।१।१] इति वैश्वानरश-
ब्दस्य जाठराग्नायपि प्रयोगदर्शनात् । ‘विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्’ [ऋ० सं० १०।८।८।१२] इति मृततृतीयेऽपि
प्रयोगदर्शनात् ‘वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानाम-
भिधीः’ [ऋ० सं० १।९।८।१] इति देवतायामपि प्रयोगदर्शनात् ‘तदा-

एवं सूत्रकारोऽग्नित्रयपरिकल्पनादिजाठराग्न्याद्यनन्यथासिद्धलिङ्गैः 'मा-
णस्तथाऽनुगमात्' [ब० सू० १।१।२८] इत्यधिकरणोक्तन्यायेन
जाठराग्निविशिष्टः परमात्मैवेहोपास्य इति तथा दृष्ट्युपदेशादिति सूत्र-
खण्डेन सिद्धान्तमाविष्कृत्य लिङ्गान्यथासिद्धिं संभावयतो जैमिनेर-
ग्निशब्दनिर्वाहप्रकारं दर्शयति—'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' [ब० सू०
१।२।२८] । सामुपास्व प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यादिशब्दवदग्निशब्दस्याप-
र्यवसानवृत्त्या न तच्छरीरकपरमात्मपरत्वमाश्रयणीयम् । अग्रं नयती-
त्यग्निरिति योग्यपुत्पत्त्याऽग्निशब्दस्याग्नियवधानमन्तरेण साक्षादेवाग्नि-
शब्दस्य परमात्मपरत्वसंभवं जैमिनिराचार्यो मन्यते । अत्र व्यासार्थैः—
अग्निलिङ्गे विद्यमानेऽग्निशब्दस्यापर्यवसानवृत्त्याऽग्निशरीरकपरमात्मपर-
त्वमेवोचितं तादृशानन्यथासिद्धलिङ्गराहित्यस्थलेऽयमपि न्यायोऽस्तीति
व्युत्पादनार्थमिहैतदुपन्यस्तं न तु प्रकृतोपयुक्ततयैत्युक्तम् । 'अभिष्यक्ते-
रित्याश्मरव्यः' [ब० सू० १।२।२९] । 'अनुरमृतेर्बाह्विः' [ब० सू०
१।२।३०] । 'संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति' [ब० सू० १।२
३१] । 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' [ब० सू० १।२।३२] इति चत्वार्यपि
सूत्राणि पूर्वत्र व्याख्यातानि । अतो वैश्वानरः परमात्मेति स्थितम् ॥१॥

तथा गुणोपसंहारपादे ह्यमूर्धादिव्यस्तोपासनेष्वौपमन्यवादिभिरुक्तेषु
'अत्यन्नं पश्यति मिथं भयत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वान-
रमुपास्ते' [छा० पा० १२।२] इति व्यस्तोपासनेषु फलभयणाद्यस्तोपा-
सनमेव प्रामाणिकम् । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभियिमानमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्यन्नमसि'
[छा० पा० १८।१] इति व्यस्तोपासनसमुदायानुवाद एव न तु समस्तो-
पासनविधिः । अथवाऽनेन वाक्येन समस्तोपासनमपि विधीयतेऽतो
द्वयमपि प्रामाणिकम् । अल्पफलार्थमिव्यस्तोपासनं कर्तव्यमिति पूर्व-
पक्षे प्राप्त उच्यते—'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति' [ब०
सू० ३।३।५७] भूम्नः सामस्त्यस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वम् । तथा हि
दर्शयति श्रुतिव्यस्तोपासनेऽनर्थं ब्रुवती 'मूर्धा ते व्यपतिष्यन्नमां नाऽऽ-
गमिष्य इति' [छा० पा० १२।२] 'अन्धोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य
इति' [छा० पा० १३।२] इत्यादिना । न चेदं न हि निन्दान्यायेन सम-
स्तोपासनस्य प्रशंसार्थमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । अग्निहोत्रं प्रकृत्य
श्रुतेन 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयाध्वीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न द्राम्यान्प-

शृन्हिनास्ति नाऽऽरण्यान्' इति वाक्येन जर्तिलगवीधुकशब्दवाच्यारण्य-
 तिलारण्यगोधूमकृतयवाग्वोर्विकल्पेनाग्निहोत्राहुती द्रव्यत्वविधाने विस्प-
 टलिङ्गप्रत्ययेन ग्राम्यारण्यपशुहिंसारहिततया तयोः स्तवने च प्रतीयमा-
 नेऽपि 'अथो खल्याहुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च' 'पयसाऽ-
 ग्निहोत्रं जुहुयात्' इति तदनन्तरं जर्तिलादिप्रतिक्षेपेण पयोविधिदर्शना-
 त्त्वेकवाक्यतया जर्तिलयवाग्व्या जुहुयादित्यादेर्ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहि-
 त्येन प्रशस्ततया होमार्हा अपि जर्तिला गवीधुकाश्च पक्षपेक्षया दुष्टास्त-
 त्वस्य एव प्रशस्तमिति पयःस्तुत्यर्थत्वमेकवाक्यानुरोधादिति । 'न चेदन्यं
 प्रकल्पयेत्' । 'प्रकल्पतावर्थवादः स्यात्' [जै० १० । ८ । ४।७] इति पूर्व-
 तन्त्राधिकरणे किञ्चिद्विधिपूर्वकं तस्मिन्दायां विध्यन्तरश्रवणे सति तदे-
 कवाक्यतानुरोधात्पूर्वप्रवृत्तयोर्विधिनिन्दयोस्तदर्थवादत्वमिति समर्थितं
 तद्वदेवेहापि युक्तम् । ननु जर्तिलगवीधुकयोः पयसा सह संबन्धमा-
 वाज्जर्तिलगवीधुकयवागूधिधानयोरर्थवादतयैव विध्येकवाक्यता समर्थ-
 नीयेति तत्र तथाऽस्तु नाम । इह तु भूमविद्यायां नामादीनां सत्येन
 ब्रह्मणा सह भूपस्वायधित्वेन संबन्धानां प्रासङ्गिकतदुपासनाविधिव-
 त्समस्तोपासनविषयेण वैश्वानरात्मना द्रव्यादित्यादीनां तदवयवत्वेन
 संबन्धानां प्रासङ्गिकोपासनाविधिः किं न स्यादिति चेन्नैवम् । व्यस्तो-
 पासननिन्दनेन 'भूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच' [छा० ५।१२।२]
 इत्यादिवाक्येषु तु शब्दकृतेन द्रव्यादित्यादीनां स्वतन्त्रोपास्यत्वव्यव-
 हरेदेन 'तान्होवाचते वै खलु यूयं पृथग्वेवमात्मानं वैश्वानरं विद्वा-
 सोऽस्ममथ' [छा० ५।१८।१] इति व्यस्तोपासनानां भ्रममूलत्वोद्घा-
 टनेन च भूमविद्याविषयस्य बहुविधस्य तत्त्वेन जर्तिलयवागून्यायस्यैव
 प्रवृत्त्याचिरपात्कृतम् । यथा—'वैश्वानरं द्वादशरुपालं निर्वपेत्पुत्रे
 जाते' इति विहितस्य क्रतोयंदृष्टारुपालो भवतीत्यादिरर्थवादो न
 त्वष्टारुपालादिद्रव्यविधायकः । एवमत्रयं पश्यति मियमित्यादिव्यस्तो-
 पासनश्रवणमप्यर्थयाद एवेति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठस्य
 चतुर्विंशः खण्डः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमप्रपाठकः
 समाप्तः ॥ ५ ॥

सद्विद्यामुपदेष्टुमाख्यायिकामाह—

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेय आस ।

हः प्रसिद्ध्यर्थः । अरुणपुत्रस्योद्दालकस्य पुत्रः श्वेतकेतुनामा बभूवे-
त्यर्थः ।

त२ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्या-
स्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥

पिता द्वादशवर्षमनुपनीतमनधीतिनं पुत्रं श्वेतकेतुं प्रति हे सोम्य
सोमार्हं प्रियदर्शनेति वाऽर्थः । श्वेतकेतो कचिद्वरावध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यं
वस । अस्मत्कुले प्रसूतः कोऽप्यनधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव न भवतीत्युवाचे-
त्यर्थः । यः स्वयमब्राह्मण एव सन्ब्राह्मणान्बन्धुत्वेन व्यपादिशति स
ब्रह्मबन्धुरित्युच्यते । अत्र स्वयं गुणवत् एव पितुर्गर्मादमाद्युपनयनका-
लातिक्रमेऽप्युपनेतृत्वाभावे हेतुः प्रवासादिलक्षणात्यन्तानुपपत्तिरिति
दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वे-
दानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एवाय ।

स श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्गुरुमुपेत्य गुरुकुले द्वादशसंवत्सरानुपित्वा
सर्वान्वेदानधीत्य महामनाः प्रीढमतिः, अनूचानमन्यात्मानं साङ्गवेदा-
ध्यायिनं मन्यमानः, स्तब्धः परिपूर्ण इव तृणीकृतजगद्वयश्चतुर्विंशति-
वर्षयुक्त एवाय प्रत्यागतः ।

त२ ह पितोवाच ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

उक्तिमाह—

श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना
अनूचानमानी स्तब्धोऽसि ।

हे सोम्य महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसीतीदं यद्यस्माद्धेतोः स
क इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मज्ञानरहिततां जानन्नप्यारुणिर्जगदभिन्ननिमित्तो-
पादानभूतब्रह्मज्ञानवानेव पूर्णो नान्य इति तस्मै ज्ञापयित्वा पूर्णत्वा-

भिमानं तदीयमपनुद्य ब्रह्मणि निज्ञासां संपादयितुं तदनुजियुक्षया
पृच्छति ।

उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भव-
त्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ।

अत्र व्यासार्थाः । उपक्रमे तावत्—‘उत तमादेशमप्राक्ष्यः’ इत्य-
त्राऽऽदेशशब्देन प्रशासिताऽभिधीयते । अत्र श्लोकावाचार्यपादैरुक्तौ—

छान्दोग्ये केचिदाहुर्दिशतिरुत तमादेशमप्राक्ष्य इत्य-
त्राऽऽहपूर्वस्तूपदेशं प्रकटयति सतो न प्रशास्तिं यजन्तः ।
नो कर्तव्यंस्ति कर्मण्यगणि यजिह सत्कर्तृशास्ती न कर्म
स्यात्तत्कर्मोपदेशे तदिदमुत तमादेशवाचोपदेश्यम् ॥ १ ॥
अत्र धूमः प्रशास्तिं यदति दिशिरसावाह्मुस्तो नोपदेशं
शास्ता सोऽतिप्रसिद्धो न हि पर इह चापेक्षितार्थप्रसङ्गः ।
युक्तोऽस्माधारणाक्त्या घञगणि करणेऽप्यत्र वैवक्षित्वं
शाब्दोक्तं कारकाणां ननु करणतया कर्तरि स्याद्विद्यता ॥ २ ॥ इति ।

आदेशशब्देनोपदेश्यमुच्यते । प्रकृत्यर्थ उपदेशः प्रत्ययार्थः कर्मत्वम् ।
अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्तृव्यतिरिक्तकारकेषु घञो विहि-
तत्वात्, उपदेशो ब्रह्मणः कर्मत्वोपपत्तेश्च । प्रशासने तु ब्रह्म न कर्मापि
तु कर्तुं । कर्तृव्यतिरिक्तकारके हि घञप्रत्ययविधिः । न चात्रेगुणधलक्षणः
कर्मत्वय उपपद्यते किति चेति गुणप्रतिषेधादादेशशब्दरूपासिद्धेः । नापि
पञाद्यप्रत्यय उपपद्यते दिक्षिधातोरिगुणधत्वेनेगुणधेत्यपवादसूत्रेण कर्म-
त्वये प्राप्ते गुणामायात् । अतो घञप्रत्ययान्त एवायमादेशशब्दः । स
च प्रत्ययोऽकर्तृव्यं विहित इति कर्मार्थकत्वस्यैव युक्त्यादुपदेश्यमे-
वाऽऽदेशशब्दवाच्यमिति । अत्रोच्यते—प्रकृत्यर्थः शासनं प्रसिद्धिमाप्नु-
यात् । अन्यथा म्यारस्यमङ्गनात् । आहपूर्वो दिशतिर्नियोजनय-
चनः, उपपूर्वंस्तु नियोज्यप्रयोजनयचन इति हि न्यासकारः । नियो-
क्तारि प्रयोजनं यस्य तस्यार्थस्य दाचक इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । किं
चोपदेश्यत्वं लौकिकालौकिकधर्मब्रह्मभगार्थसाधारणम् । शासितृत्वं तु
ब्रह्मणोऽस्माधारणम् । ‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ ‘एतस्य या
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि’ [शृ० ३ । ८ । ९] इत्यादिभिर्निरुपाधि-
कप्रशासनस्य ब्रह्मासाधारणत्वप्रवणत्वात् । निरुपाधिकोपदेश्यत्वं ब्रह्मण

इत्यसाधारण्यमिति चेन्न । इष्टप्राप्त्यनिवृत्तिवारणतत्साधनेषु साधार-
ण्यात् । यद्यप्यमितसुखदुःखनिवृत्त्यादिसाक्षादुपदेश्यं स्यात्तथाऽपि
संसारनिवृत्तिवद्गतदुपासनानामुपदेश्यत्वं साधारणम् । प्रष्टव्यस्योपदे-
श्यत्वमर्थसिद्धम् । अत उपदेश्यत्वकथने वैयर्थ्यं च । ननु 'येनाश्रुतम्'
[छा० ६।१।३] इत्यादिनैकवाक्यत्वात् स्वज्ञानेनान्यज्ञानहेतुताविशे-
षितमुपदेश्यत्वमसाधारण्यमिति चेत् । तथाऽपि तादृशमुपदेश्यत्वं
प्रतिज्ञावाक्येन प्रष्टव्यत्वोक्त्या चार्थसिद्धमित्यनपेक्षितोपदेश्यत्वकथना-
वश्यकं प्रज्ञासितृत्वमेव वाच्यमिति युक्तम् । येनाश्रुतमित्युपादानत्वे
सिद्धे प्रज्ञासितृत्वेन हि निमित्तत्वं सिध्येत् । निमित्तान्तरे सति
ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते । अतः प्रतिपिपादयिषितवस्तु-
नोऽपेक्षितासाधारणाकारविशिष्टतयेव प्रतिपादनमुचितम् । घञप्रत्ययस्य
करणेऽप्युपपन्नत्वाद्विवक्षातः कारकाणां प्रवृत्तिरिति शाब्दोक्तन्यायेन
कर्तर्येव करणान्तरनिरपेक्षेण साधकतमत्वविवक्षया तथा प्रयोग उप-
पद्यते । अकर्तरीति सूत्रस्य प्रयोजनं करणत्वविवक्षां विना कर्तर्य-
साधुत्वेन प्रयोगनिवृत्तिः । उपदेशपक्षे प्रकृत्यर्थास्वारस्यं प्रत्ययस्वारस्य-
मर्थानौचित्यं च । प्रज्ञासनपक्षे प्रत्ययास्वारस्यं प्रधानमूतप्रकृत्यर्थस्वार-
स्यमर्थौचित्यं चेति वैयर्थ्यम् । अतः प्रज्ञासनमेवाऽऽदेशशब्दामिधेय-
मिति स्वीकर्तुं युक्तमिति । अत्रेवं विचार्यते । यत्तावदुच्यते प्रसिद्धि-
प्राप्त्युक्तकृत्यर्थः शासनमिति सत्यमेव तत् । शासनं विविच्य ज्ञापन-
मिति धातुवृत्तिकृता व्याख्यातत्वाद् उपदेश एव पर्यवसानम् । 'उपदेशोऽज-
नुनासिक इत्' स्थानिवद्वादेशोऽनल्लिधावित्यादिसूत्रेषु दिशिरुच्चारण-
क्रिय इति महाभाष्योक्तेः । 'अथातोऽहंकारादेशः [छा० ७।२५।
१] इत्यादावादेश उपदेश इत्यर्थः । इदं शास्त्राचार्य इति भाष्यस्ये-
वमुपदिशतीति ह्यर्थः । तद्विशिष्यमित्यावावक्तव्यमिति व्याख्यातम् ।
ततश्चाऽऽदेशानं शासनमुपदेशस्तत्कर्मत्वं च 'अनु म एतां भगवो देवतां
शाधि' [छा० ४।२।२] इति ब्रह्मणः सिद्धमिति प्रकृतिप्रत्यय-
योरविरोधसंभवात्प्रत्ययास्वारस्यानुसरणस्यायुक्तत्वात् । नचानुशासनक-
र्मत्वेऽपि न शासनकर्मत्वमिति वाच्यम् । शासु अनुशिष्टाविति शासन-
स्यैवानुशासनरूपत्वात् । ततश्च करणत्वस्याऽऽरोपेण घञप्रत्ययस्य
समर्थनमप्यनुचितमारोपस्यानुचितत्वात् । ननु करणत्वस्य नाभ्यारोपस्त-
स्यापि सत्त्वादिति चेन्न । तथा सति सिद्धान्ते प्रत्ययास्वारस्याभ्युपग-

मस्यायुक्तत्वात् । अत एवासिञ्चिन्सीत्यादौ सौकर्यातिशयविवक्षया
 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' [ब० सू० ४।१।५] इति न्यायेन करणे
 कर्तृत्वारोपेऽपि न कर्तरि करणत्वारोपसंभवः । तथा सति राजनि
 मृत्युत्वारोपस्यैवानर्थावहत्वात् । अत एव साधकतमं करणमिति
 सूत्रेऽधिकरणस्थात्पास्तनुकपालतया साधकतमत्वविवक्षया स्थात्या
 पचतीति प्रयोगमुपपाद्य, न चैवं कर्तुरपि करणत्वविवक्षाप्रसङ्गः ।
 भिन्नजातीयत्वात् । सकलसाधनविनियोगकारी सत्त्वसौ । न हि
 ज्ञातधनो निष्कधनेन स्पर्धितुमर्हतीति कर्तुः करणत्वविवक्षाभावस्यैवो-
 पपादितत्वात् । निक्षेपरक्षायां भगवतो रक्षाकरणत्वानुसंधानं प्रपत्तिरिति
 पक्षे करणस्य कर्तृत्वासंभवेन जीवस्यैव रक्षकत्वमापतेदिति कर्तृत्वकरण-
 त्वविरोधस्य भगवति करणत्वानुसंधानस्य 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्'
 [ब० सू० ४।१।५] इतिन्यायविरोधस्य च प्रतिपादितत्वात् ।
 'शक्तिविपर्ययात्' [ब० सू० २।३।३८] इति सूत्रेऽन्तःकरणस्य
 कर्तृत्ये ततोऽन्यत्करणं स्यादित्यन्तःकरणातिरिक्तं करणान्तरमभ्युपग-
 न्तव्यं स्यादिति परिरप्युक्तत्वाच्च । किं च प्रशासनकर्तुः करणत्वसंभवे
 परमात्मनः प्रशासनकर्तृत्वस्यापि तथा संभवात्तदसंभवोक्तिर्धिरुध्येत ।
 किं च करणत्वे विवक्षिते करणाधिकरणयोश्चेति परेण ह्युदा याधि-
 तत्वेन घञोऽप्रसङ्गात् । न च हलश्चेत्यनेन घञः प्रसङ्गः ।
 तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । न च त्वन्मतेऽपि कर्माणि घञ-
 स्यात्, अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति संज्ञायामेव घञो विधा-
 नादिति वाच्यम् । अकर्तरि चेत्यत्र चकारस्य भिन्नक्रमत्वमाश्रित्या-
 संज्ञायामप्यस्तीति पदमञ्जरीदी समर्थितत्वात्, संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च
 सर्वत्र घञो दर्शनादिति पार्तिककृतोक्तत्वाच्च । किं च घञः करणार्थत्वे
 'उपक्रम आदेशशब्देन प्रशासिताऽभिधीयते' इति यदभिहितं तद्विरु-
 ध्येत । प्रशासनकरणत्वस्यैवाभिहितत्वेन प्रशासनकर्तुरनभिहितत्वात् ।
 यद्योक्तं प्रशासितृत्वमसाधारणमिति तदपि न । आदेशशब्देन प्रशासन-
 करणत्वमात्राभिधानेन प्रशासितृत्वानभिधानात् । तदभिधानेऽपि निरु-
 पाधिकप्रशासितृत्वस्यैव मुख्योपदेश्यत्वस्य ब्रह्मासाधारणत्वात् । अत
 एव 'मात्रनिज्ञामा' [ब० सू० १।१।१] इति सूत्रे मात्रण इति
 कर्माणि पटीपरिग्रहाद्व्यत्यण एवाऽऽभिधानिकं निज्ञासाकर्मत्वं तदुपासना-
 दीनां त्यागेष्वमित्युक्तम् । किं चाऽऽदेशशब्दमात्रस्य इतिप्रसङ्गाश-

त्वस्य 'गौण्यसंभवात्' 'तत्पाक्श्रुतेश्च' [ब० सू० २।४।२।३] इत्यत्रोप-
पादितत्वाच्च । नन्वादेशपदस्य प्रशासनापरपर्यायाज्ञापनरूपादेशप्रसि-
द्धस्योपदेशप्रसिद्धिप्राप्तिर्यामावेऽप्युपदेशार्थकत्वे प्रकृतेः सर्वात्मना मुख्या-
र्थत्वागमाभावात्प्रत्ययस्य त्वन्मते कर्तृलक्षणायां मुख्यार्थत्वागमात्कांस्यमो-
जिन्पायेन जघन्यद्यावापृथिव्येककपालानुरोधेन मुख्येन्द्राग्न्यादीनां प्रसू-
नर्वाहानिपमाश्रयणपदेकधा ब्रह्मण उपहरतीत्यत्र सकृत्सहस्रसाधारण-
स्यैकधाशब्दस्य पक्षान्तरप्रापकदुर्बलचोदकानुग्रहेण सहत्वार्थस्वीकार-
वत्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र प्रजापतिसंबन्धविशिष्टान्वययोग्यस्यापि
बहुत्वस्यैकपशुनिष्पन्नैकावशावदानप्रापकदुर्बलचोदकानुसारेण विशिष्टा-
न्वयाम्युपगमेन द्व्यपदेवतासंबन्धाक्षिप्तयागमेवाम्युपगमवच्च जघन्यघञ्-
प्रत्ययानुसारेण मुख्यविशेषरूपवैशार्थकत्वमेव युक्तम्, प्रकृते मुख्यार्थत्वा-
गमावात् । प्रचुरप्रसिद्धमुख्यार्थत्वागमाच्च त्ववशिष्यते तच्च न दोषाय ।
अत एव पत्न्य उपगायन्तीत्यादौ गीतिशब्दस्य शारीरगाने प्रसिद्धिप्राप्त्यै
सत्प्रप्यशारीरवादिजादिगानस्यापि गीतिशब्दप्रयोगविषयत्वेन मुख्या-
र्थत्वात्संनिहितदुन्दुम्यादिगानस्यैव काण्डवीणाविभिरुपचयं कुर्वत्यः
पत्न्यो नर्तिका इति वृत्तमे सिद्धान्तितमिति चेन्नैवम् । गान-
शब्दस्य बर्हिषाज्याधिकरणन्यायेन गीतिमात्रवाचित्वाद्युक्तं तत्र संनि-
हितदुन्दुम्यादिगानवाचित्वम् । इह त्वाददेशशब्दस्य कचिदपि शिष्यो गुरु-
मादिदेशेत्यादिप्रयोगाभावेन साधारणोच्चारणार्थकत्वाभावादुपदेशाति-
वैशब्दयोरिवाऽऽदेशोपदेशशब्दयोरपि भिन्नार्थकत्वेनाऽऽदेशशब्दस्योप-
देशार्थकत्वे मुख्यार्थत्वागस्यावर्जनीयत्वेन जघन्यप्रत्यय एव लक्षणाया
उचितत्वात् । वस्तुतस्तूपदेशोऽजमुनासिक इदिति सूत्रे करणाधिकरणयो-
श्चेति ल्युटा वाचितस्य घञोऽकर्तारि च कारक इत्यनेनाप्रसङ्गमाशङ्क्य
कृत्यल्युटो बहुलमिति घञो भाष्यकृता समर्थितत्वाचरूपायेन कर्तर्यपि
तेनैव सूत्रेण चञिस्झौ लक्षणाया अप्रसङ्गात्प्रशासितृत्वार्थकत्वमेवाऽऽदे-
शशब्दस्य युक्तम् । आदेशनमादेश इति घञन्तान्द्राववाचिन आदेशशब्दा-
दर्शनाद्यजन्तादपि प्रशासितृत्वार्थकत्वमेवाऽऽदेशशब्दस्य युक्तमिति वय-
मुत्पद्यामः । ततश्च 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसी
विधृती तिष्ठतः' [बृ० ३।८।९] प्रशासितारं सर्वेषामित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रति-
पन्नं परमात्मधर्मभूतं प्रशासितृत्वमिहाऽऽदेशशब्दार्थः । एतत्सर्वमस्मा-
भिर्भावप्रकाशिकायां प्रपञ्चितं तत्रानुसंधेयम् । प्रशासनेन च धारकत्व-

लक्षणमात्मत्वं फलितम् । ततश्चाऽऽदेशशब्द आत्मत्वपर्यन्तः । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति [छा० ६।१।३] इत्यत्र 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' [मु० १।१।३] 'आत्मानि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं भवति' [वृ० ४।५।६] इति मुण्डकबृहदारण्यकवाक्यानुसारेण येन श्रुतेन मतेन विज्ञातेनाश्रुतमम-
तमविज्ञातं श्रुतं मतं विज्ञातं भवतीति वाक्यपर्यवसितोऽर्थः । तत्रास्वरूप-
पञ्चत्वाभावाद्याश्रुतश्रुतत्वादिहेतुत्वाभावादत्राश्रुतामतादिशब्दानाम् 'इदं सर्वं विदितं भवति' इति श्रुत्यन्तरानुसारात्सर्वार्थकत्वं द्रष्टव्यम् । ततश्च येन श्रुतेन सर्वं श्रुतं भवतीत्यर्थः । ततश्चाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यश्रुतस्य श्रुतत्वप्रतिपादनं कथमिति शङ्काया नावकाशः । अश्रुतशब्दस्य सर्वपर-
त्वात् । यद्वाऽवस्थाविशिष्टतयाऽश्रुतं स्वरूपेण श्रुतं भवतीत्यर्थः । अत्र विज्ञानशब्दो निर्विध्यासनपरः, श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्विध्यासितव्य इति क्रमप्रत्यभिज्ञानादिति द्रष्टव्यम् । अत्र येनाश्रुतं श्रुतमित्यनेन किमुपादान-
मिति पृष्ठं भवति । प्रशासितृत्वाथंकेनाऽऽदेशशब्देन चाऽऽत्मस्वरूपं पृष्ठं भवति । ततश्चाऽऽत्मभूतमुपादानं किमिति प्रश्नस्य फलितार्थः । अत एव श्रीविष्णुपुराणे—

यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम् ।

इति श्लोके यन्मयमित्यात्मस्वरूपं यतश्चैतच्चराचरमित्युपादानं च पृष्ठम् । अत एव 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्र-
तिष्ठाः' [छा० ६।८।४] इति प्रतिवचनेन सदायतना इति सत आत्मत्वं सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा इति सत उपादानत्वं च प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । अत एव 'अथातोऽहंकारादेशः' [छा० ७।२५।१] । 'अथात आत्मादेशः' [छा० ७।२५।२] 'अथात आदेशो नेति नेति' [वृ० २।३।६] 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' [छा० ३।१९।१] 'उभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च' [छा० ३।१८।१] इत्यादावित्याऽऽदेशशब्दस्योपदेशार्थकत्वमेवास्तु न प्रशासनार्थकत्वमिति शङ्का पराकृता । अतो जगदुपादानभूतं जगदात्मानं किं पृष्ठवानसीत्यर्थः । अत्र ज्ञातवानसीत्यनुक्त्वा पृष्ठवानसी-
त्युक्तवतः

तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ [गी० ४।३४]

इत्युक्तीत्या प्रणिपातादिप्रसन्नाचार्योपदेशगम्य एव सोऽर्थः । न तु प्रकारान्तरेण ज्ञातुं शक्य इत्यभिप्रायः । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानासंभवादेक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानासंगमं मन्वानश्चोदयति—

कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

हे भगव ईदृश आदेशः कथं भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

उपादानोपादेययोस्तत्संभवतीत्यभिप्रायेणोत्तरमाह—

यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् ।

यथोपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेयघटशरावादिकं ज्ञातं
मयति तद्वदित्यर्थः । नैयायिकरीत्याऽसदेव घटादिकं मृत्पिण्डेनोत्पद्यते ।
अतश्चोपादानोपादेययोर्भेदाच्च मृत्पिण्डे ज्ञाते सर्वमृन्मयानां ज्ञातत्वं
संभवतीति मन्वानं प्रत्याह—

वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

घटत्वादिलक्षणो विकारो घटशरावादिनामधेयं च । आरम्भ्यते स्पृश्यत
इत्यारम्भणं कर्मणि ल्युट् तेनैव मुद्गव्येण घटशरावादिलक्षणो विकारो
घटशरावादिनामधेयं च स्पृश्यत इत्यर्थः । आरम्भणशब्दस्य पुंनपुंसकलि-
ङ्गान्तविकारनामधेयविशेषणत्वेऽपि नपुंसकैकशेषैकयद्वावाच्यं । या
लिङ्गसामान्यादिविषयक्षया वाऽऽरम्भणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः । मुद्ग-
व्येण विकारनामधेये कस्मै प्रयोजनाय स्पृश्येते इत्यत्राऽऽह—वाचेति । प्रयो-
जनस्य हेतुत्वविषयक्षया तृतीया । वाक्शब्दश्चाजहलक्षणया वागाविषय-
हारपरः । ततश्च वाक्पूर्वकहानादिव्यवहारार्थं मृत्पिण्डेन नामरूपे स्पृश्येते
मृत्पिण्ड एव नामरूपमागमयतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि मृत्पिण्डमृन्म-
यामेदप्रतिपादनं वाचाऽऽरम्भणं विकार इत्येतावन्मात्रेणापि सिध्य-
तीति न नामधेयस्यापि स्पृश्यत्वं धत्तत्वं तथाऽपि संज्ञामेदादुपादानो-
पादेययोर्भेदशङ्काव्युदासाय नामापि मुद्गव्येण स्पृश्यत इत्युक्तिरपेक्षि-
तेति द्रष्टव्यम् । कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वे प्रमाणमाह—मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।
मृन्मयं घटादिकं मृत्तिकेत्येव प्रमाणप्रतिपक्षं न तु तद्विज्ञातत्वेनेत्यर्थः ।
यद्वा मृन्मयं मृत्तिकेति यावदमेव सत्यमवाधितार्थकमित्यर्थः । ततश्चो-
पादानोपादेययोर्भेदादुपादाने ज्ञाते उपादेयस्य ज्ञातता मयतीत्यर्थः ।
एतेन विकारो वाचाऽऽरम्भणं वागाटम्यननात्रं नामधेयं स्वार्थं धेयप्र-
त्ययः, नामधेय फलं न विकारो नाम धत्तवस्ति मृत्तिकेत्येव सत्यमिति

यत्परिरुक्तं तदपास्तम् । वाचाऽऽरम्भणमित्यस्य वागालम्बनमित्येतदर्थ-
कत्वे प्रमाणाभावात्, वागालम्बनमात्रमित्यतो नामधेयमित्यनेनातिरि-
क्तार्थाप्रतिपादनात्पुनरुक्तिश्च, मृत्तिकासत्यत्वमात्रत्वविवक्षायामिति श-
ब्दवैयर्थ्यं च । उक्तं चाभियुक्तैः—

वाचाऽऽरम्भणमित्युक्तेर्मिथ्येत्यश्रुतकल्पनम् ।

पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्य निरर्थता ॥ इति ।

किं च परमते 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' [छा० ६।१।३] इति संदर्भोऽपि
न युज्यते । श्रुतितत्त्वे ज्ञाते तदध्यस्त रजतादेर्निवृत्तावपि रजतस्य ज्ञात-
त्वादर्शनेन ब्रह्मणि ज्ञाते तदध्यस्तप्रपञ्चस्य निवृत्तावपि ज्ञातत्वासं-
वात् । ननु श्रुक्तौ ज्ञातायां रजतस्य तत्त्वं ज्ञातमेव श्रुक्तिव्यतिरिक्तरजत-
त्वस्याभावात् । एवं ब्रह्मणि ज्ञाते प्रपञ्चस्य तत्त्वं ज्ञातमेवेति चेन्न ।
परमार्थश्रुतेरपरमार्थरजततत्त्वरूपत्वाभावात् । न हि श्रुक्तौ ज्ञातायां
रजततत्त्वं ज्ञातमिति व्यवहारो दृष्टवर इत्यास्तां तावत् । ननु सर्वं
मुन्मयं विज्ञातं स्यादित्यत्र विकारार्थमयद्रूपत्ययेन घटत्वशरावत्वाद्यव-
स्थावद्ब्रह्मरूपो विकार एवाभिधातव्यो न तु घटत्वशरावत्वाद्यवस्था-
रूपो विकारः । तस्य मृत्पिण्डावेक्षया भिन्नत्वेन तज्ज्ञानेन ज्ञातत्वासं-
भवात् । ततश्च तदुपपादके वाचाऽऽरम्भणं विकार इति वाक्येऽपि
विकारशब्देनावस्थावद्ब्रह्मलक्षणस्यैव विकारस्याभिधानमुचितं न
त्ववस्थालक्षणविकारस्येति चेत्सत्यम् । तस्यैवाभिधानमुचितम् ।
तथाऽपि मृद्वव्येण घटशरायादिलक्षणस्यावस्थावतो ब्रह्मस्य स्पर्शसं-
भवात् । न ह्यात्मिवाऽऽत्मना स्पर्शं शक्यः । अतो मुन्मयमित्यत्र विकार-
वाचिमयद्रूपत्ययेनावस्थावतोऽभिधानेऽपि तदुपपादके वाचाऽऽरम्भणं
विकार इति वाक्ये विकारशब्देनावस्थाया एव ग्रहणमुचितम् । तथा
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां सत्यमिति नपुंसकलिङ्गानु-
रोधादवस्थावद्ब्रह्मवाचि मुन्मयमित्येतद्विशेष्यतयाऽनुषज्यते । ततश्च सर्वं
मुन्मयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यत्रावस्थावद्ब्रह्ममेव विकारवाचिना मयद्रु-
पत्ययेनाभिधीयत इति न कश्चिदोप इति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वा-
चाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥

लोहमणिः स्वर्णपिण्डविशेषः ॥ ५ ॥

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातम्
स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं कार्णायसमित्येव सत्यम् ।
नखनिकृन्तनशब्देन कार्णायसपिण्डो लक्ष्यते । शिष्टं पूर्ववत् ।

एवम् सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥

मयोक्त आदेशो मृत्पिण्डादितुल्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवमुक्तः पुन्र आह—

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदेवेदिपुर्व्यञ्चेतदेदिष्यन्
कथं मे नायक्ष्यन्निति भगवाःस्त्वेव मे तद्वधीत्विति ।

भगवन्तः पूजावन्तो मम गुरव एतत्स्वरूपं न ज्ञातवन्तः, यद्येतद्व-
स्तुतो जानीयुस्तर्हि भक्ताय गुणवते मह्यमुपदिशेयुर्हि । नोपदिष्टवन्तस्तु
ते तेनाहं मन्ये न विदितवन्तं इतीत्यर्थः । एवमवाच्यमपि गुरोर्न्यङ्गं
पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणमयावुक्त्वा भगवानेव तद्वस्तूपदिशत्विति पितरं
प्रार्थयामासेत्यर्थः ।

तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

पिताऽपि तत्तथैव वदामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसमर्थनाय जगतो ब्रह्मीकारणतां
प्रतिपादयितुं प्रवृत्तो यथा लोकेऽपराह्णे प्रसारितानां घटशरावोदञ्चना-
दीनां च मृत्पिण्डेकोपादानतां प्रतिपिपादयिषुः पूर्वाह्ण एतद्घटशरावा-
विकं मृत्पिण्ड एवाऽऽसीदिति प्रतिपादयति तथा प्रतिपादयति—

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

इदं विभक्तनामरूपं बहुत्वावस्थं जगदग्रे सृष्टेः प्रागेकमेवाविभक्तना-
मरूपतपेकत्वावस्थापन्नमेवाद्वितीयमधिष्ठात्रन्तरश्चन्यं सदेवाऽऽसीदि-
त्यर्थः । अत्र सृष्ट्यद्भ्यो नामसंयन्धयोग्यत्वलक्षणं सत्यं प्रवृत्तिनिमित्ती-

कृत्य परमात्मानि वर्तते । अयं च सच्छब्दो विशेष्यभूतपरमात्मवाचकोऽपि
कारणविषयत्वसामर्थ्यात्कारणत्वौपयिकगुणविशिष्टप्रकृतिपुरुषकालश-
रीरकं परमात्मानमुपस्थापयति ' देवाँ आज्यपाँ आवह ' इत्यादौ
विशेष्यवाचिन एवाऽऽज्यशब्दस्य विकृतिषु पृषदाज्यवाचित्वस्य दाश-
मिकन्यायसिद्धत्वात् । अत्र सदेवेत्येवकारेण नैयायिकाभिमतमुत्पत्तेः
प्राग्जगतोऽसत्त्वं व्याचर्त्यते । सदेवेत्येवकारस्य नैयायिकाभिमतोत्पत्तिप्रा-
क्कालीनकार्यासत्त्वव्यावर्तकत्वं ' तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् ' इत्यसत्कार्यवादिदर्शनप्रतिक्षेपपरोत्तरवाक्यसंदर्भाद्व्यसीयते । एकमेवेत्येव-
कारेण ' बहु स्पाम् ' [छा० ६ । २ । ३] इति वक्ष्यमाणा वक्ष्यमा-
णकार्यबहुत्वादस्था व्युद्ध्यते । ' तदैक्षत ' ' तत्तेजोऽमृजत ' [छा०
६ । २ । ३] इत्युत्तरवाक्यसंदर्भे सच्छब्दितस्यैव निमित्तत्वकथनाद-
द्वितीयमित्यनेन निमित्तान्तरं निषिध्यते । ततश्चैकमद्वितीयमिति पदान्या-
मभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिद्धं भवति । ततश्चायमर्थः—इदं बहुत्वा-
वस्थं विभक्तनामरूपं प्रत्यक्षतया दृश्यमानं जगत्सृष्टेः प्राङ्निमित्तान्त-
राल्लभ्यमभिभक्तनामरूपतयैकं सच्छब्दितं ब्रह्मैवाऽऽसीदित्यर्थः । पद्यपी-
दानीमपि जगत्सदेव तथाऽप्यभिभक्तनामरूपसद्भावापत्तिः सृष्टेः प्रागेवे-
त्यग्र इत्यस्य नानुपपत्तिः । न च सच्छब्दस्य सूक्ष्मप्रकृतिकालजीवशरी-
रकब्रह्मपरत्वेन सच्छब्दस्य कार्यभूते जगति सृष्टेः प्राक्कादृशब्रह्मत्वबोध-
कत्वेऽपि जगति सत्तासंबन्धबोधकत्वामार्थनासत्कार्यबाधव्युदासकत्वं
कथमिति वाच्यम् । सृष्टेः प्राक्सच्छब्दितब्रह्माभेदबोधने नैयायिकाभि-
मतासत्त्वव्युदासस्याप्यर्थसिद्धत्वात् । एतेनैकमेवाद्वितीयमित्येतत्प्रपञ्च-
मिथ्यात्वे प्रमाणयन्तः परे प्रत्युक्ताः । तस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वप-
रत्वे सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति कालप्रापकेण पूर्वणाग्रपदेन ' तदैक्षत
नामरूपे व्याकरवाणि ' [छा० ६ । ३ । २] इतीक्षणनामरूपात्मक-
प्रपञ्चप्रापकेणोत्तरेण च विरोधप्रसङ्गात् । किं चेदंशब्दोदितं सर्वं
जगत्सृष्टेः प्रागेकमेवाद्वितीयं सदेवाऽऽसीदिति परैर्वाच्यातत्वेन सृष्टिप्रा-
क्कालेऽद्वितीयपदेन द्वितीयासत्त्वबोधनेऽपि सृष्ट्युत्तरकालं तस्यासत्त्वाप्र-
तिपादनेन जगतो मिथ्यात्वासिद्धेः, घटशरावादिकं सर्वं सृष्टेः प्रागाद्वि-
तीयकमृत्पिण्ड एवाऽऽसीदित्युक्त्या घटशरावादीनां मिथ्यात्वप्रतिपाद-
नादर्शनात्प्रागसत्त्वप्रतिपादनेन हानित्यत्वमात्रं सिध्येन्न तु मिथ्यात्वम् ।
न च ' नेह नानाऽस्ति ' [वृ० ४ । ४ । १९] इति वाक्यात्सृष्ट्युत्तर-

कालमप्यसत्त्वावेदनान्मिथ्यात्वसिद्धिरिति वाच्यम् । 'न स्थानतोऽपि परस्य' [ब० सू० ३ । २ । ११] इत्यधिकरणे तस्य वाक्यस्य ब्रह्मगतनानात्वनिषेधपरतया परैरेव व्याख्यातत्वात् । नन्वनित्यत्वमेव मिथ्यात्वम् 'अनित्यस्य धर्मिणोऽनित्यत्वमसत्यत्वम्' इति वाचस्पतिमिथोक्तेः । विद्यारण्ययतिनाऽपि तथैवोक्तत्वात् ।

अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ॥

परिणामाविसंभूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम् ।

इति पराशरस्मरणादप्यनित्यत्वमेव मिथ्यात्वमिति चेत् । ईदृशस्य मामाणिकस्य प्रत्यक्षाविरुद्धस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यास्माभिरप्यप्रतिक्षेप्यत्वावित्यास्तां तावत् । सदेवाऽऽसीदिति सृष्टिप्राक्काले ब्रह्माभेदप्रतिपादनमुख्येन सत्कार्यवादमुक्त्वा तद्विरोध्यसत्कार्यवादं नैयायिकाभिमतं पाचारम्भणमित्यादिना प्रतिक्षिप्तमपि कण्ठतः प्रतिक्षेपुं तन्मतमुपन्यस्यति—

तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

इदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागसदेवाऽऽसीन्न तु सदासीदित्यर्थः । नामरूपविभागाभावलक्षणस्यासत्त्वस्य सिद्धान्तेऽपि संमतत्वादाह—एकमेवाद्वितीयम् । प्रागभावव्यतिरेकेणायस्थाया वाऽवस्थाभ्रयस्य वा कस्यापि सत्त्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वाऽसदेवेत्यत्र, अ, इत्येतत्सत्पदेनासमस्तं सत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, इति वाक्यार्थप्रतिक्षेपकम् ।

तस्मादसतः सज्जायत ॥ १ ॥

सदिति भावप्रधानो निर्देशः । यस्मान्द्वेतोरुत्पत्तेः प्रागवस्थाभ्रयस्याप्यभावस्तस्मान्द्वेतोरसतः सत्त्वरूपोत्पत्तिरजायतामयदित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति पायत् । जायतेत्यत्राटमावच्छान्दसः ॥ १ ॥

तन्मतं प्रतिक्षिपति—

कुतस्तु गलु सोम्यैव स्यादिति

होवाच कथमसतः सज्जायेतेति ।

केन प्रमाणेनामत उत्पत्तिः प्रतीयेत तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधेन प्रमाणस्यानवतारादिति मायः । अतः कथमसतो द्रष्टव्यस्य सत्ता भवेत् ।

अतोऽसतः सत्त्वमुत्पत्तिर्न भवत्यपि तु सत एव द्रव्यस्य प्रथमक्षणावच्छि-
न्नावस्थान्तरसंबन्ध एवोत्पत्तिरित्यर्थः । एवं परपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वमतमुप-
संहरति—

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

नन्विदंशब्देन जगन्मात्रपरामर्शे तस्य सच्छब्दितब्रह्मभिन्नत्वेन सदेवे-
दमग्र आसीदिति प्रतिपादितब्रह्मामेवानुपपत्तिः । नापीदंशब्देनेदंशब्दि-
तजगच्छरीरकब्रह्मप्रतिपादनं संभवति, अश्रुतदेवान्तं प्रतीदमादिशब्दानां
ब्रह्मपर्यन्तप्रत्यायकत्वासंभवादिति चेदस्याः शङ्कायाः परिहारो मुण्डक-
प्रकाशिकायामेव प्रपञ्चितः । अत्रापि च स्वावसरे करिष्यामस्तत्रैवानु-
संधातव्यः ॥ २ ॥

तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत ।

तत्तदेतत्सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म विचित्रानन्तविद्वन्निश्चयद्विजग-
द्रूपेणाहमेव बहु स्यां तदर्थं तेजोब्रह्मादिसमष्टिरूपेण प्रकर्षेण जायेयेति
संकल्प्य तेजः ससर्ज ।

तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत ।

अत्राचेतनस्य तेजआदेरीक्षितृत्वासंभवात्तेजआदिशब्दास्तच्छरीरक-
परमात्मपरा द्रष्टव्याः । भाष्यकृता 'गौणश्वेत्तराऽऽत्मशब्दात्' [ब० सू०-
१।१।६] इति सूत्रे तेजःप्रमृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन एव
वाचकाः । 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इति मुख्य एवेक्षणव्यप-
देश इति भाषितम् । तथा 'तदभिध्यानादेव तु तद्विद्वात्सः' [ब० सू०-
२।३।१३] इति सूत्रे 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इति श्रूय-
माणमीक्षणं तच्छरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यत इति भाषितम् ।
'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु' [ब० सू० २।४।२०] इत्यधिकरणे च 'तत्तेज
ऐक्षत' इति तेजःशरीरकं परं ब्रह्मेवामिधीयत इति च भाषितम् । न च
तत्तेज ऐक्षतेत्यत्र तेजःशब्दस्य तेजःशरीकब्रह्मपरत्वे 'तत्तेजोऽसृजत' इति
वाक्येऽपि तेजःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिर्ब्रह्मणः सृज्य-
त्वामावादिति चेन्न । तेजःशरीरकब्रह्मणः कार्यत्वेन सृज्यत्वे दोषामा-
वात् । तेजसो जलहेतुत्व उपपत्तिं दर्शयति—

तस्माद्यत्र कचन शोचति स्वेदते वा पुरुष-
स्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

यत्र कचन देशे काले च पुरुषः संतप्यते प्रस्विद्यते वा तत्तदा तेजस
एवाऽऽपोऽभिजायन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम
प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त ।

अद्यात्तशब्देन महामूताधिकारात्पृथिव्युच्यते । सूत्रितं च 'पृथिव्याधि-
काररूपशब्दान्तरेभ्यः' [ब० सू० २ । ३ । १२] इति । अधिकारो
महामूताधिकारः । रूपं 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' [छा० ६ । ४ । १] इति
तैत्तिरीयके 'अज्यः पृथिवी' [तै० २ । १ । १] इति शब्दान्तरम् ।
एतच्च सूत्रमन्यत्र व्याकृतम् । अपामग्नहेतुत्वे युक्तिमाह—

तस्माद्यत्र क च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति ।

तदेव तद्वैवेत्यर्थः ।

अद्वय एव तदध्यन्नायं जायते ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पष्ठमपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तस्मात्पृथिव्येकदेशस्य स्त्रीहिययादिलक्षणस्यान्नस्य पृथ्विमवत्यदर्श-
नादेव हेतोरन्नाद्यमन्नप्रभृतिपृथिवीत्यावच्छिन्नमप्यन्य एवामिजायत
इत्यर्थः । एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणं लिख्यते द्वितीया-
ध्याये । छान्दोग्ये 'तत्तेजोऽसृजत' [छा० ६ । २ । ३] इति तेजस एव
प्रथमतः सृष्ट्यभिधानादाकाशोत्पत्तेरश्रुतेराकाशो नोत्पद्यत इति 'न
विपद्भुतेः' [ब० सू० २ । ३ । १] इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते
'अस्ति तु [ब० सू० २ । ३ । २] आकाशस्याप्युत्पत्तिरस्त्येव तैत्तिरीयके
'आत्मन आकाशः संभूतः' [२ । १ । १] इत्युत्पत्तेः श्रवणात् ।
पुनश्चादयति 'गौण्यगमदाच्छब्दाच्च' [ब० सू० २ । ३ । ३ । ४]
'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्युत्पत्तिश्रुतिर्गौणी निरवयवाकाशोत्पत्ते-
श्छान्दोग्ये पाप्मनायाः प्रतिपादनाभ्यन्तरान् 'यः पृथ्व्यान्तरिक्षं येतद्भूत-

मुमयम्' । [बृ० २ । ३ । ३] इत्याकाशस्यामृतत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः ।
 नचाऽऽत्मन आकाशः संभूत इत्यत्राऽऽकाशे संभूतशब्दस्य गौणत्वे
 'आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः' [तै० २ । १ । १] इत्यादौ श्रुतस्य
 संभूतत्वस्यापि गौणत्वं स्यादित्यत आह—'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्'
 [ब्र० सू० २ । ३ । ५] । एकस्यैव संभूतशब्दस्याऽऽकाशे गौणत्वं
 वायोरग्निरित्यादावनुपक्तस्य संभूतशब्दस्य मुख्यत्वं च संभवति । यथा
 मुण्डके 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमज्ञं च जायते' [मु० १ । १ । ९]
 इति प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्य ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्नेव प्रकरणे 'तपसा
 चीयते ब्रह्म' [मु० १ । १ । ८] इति ब्रह्माणि मुख्यतया प्रयोगदर्श-
 नात् । परिहरति—'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्' [ब्र० सू० २ । ३ । ६]
 आकाशस्यापि ब्रह्मोपादेयतया ब्रह्मव्यतिरेके सत्यैकविज्ञानेन सर्ववि-
 ज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिर्भवति ब्रह्माकार्यस्यापि वस्तुनः सत्त्वं एकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं हीयेत्यर्थः । 'शब्देभ्यः' [ब्र० सू० २ ।
 ३ । ६] । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' [छा० ६ ।
 २ । १] । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' [छा० ६ । ८ । ७] । इत्यादिशब्दैः
 सर्वस्यापि वस्तुनो ब्रह्माकार्यत्वब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनपरैश्चापमर्थो विधी-
 यते । 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ।' [ब्र० सू० २ । ३ । ७] ।
 तुशब्दश्चार्थे छान्दोग्ये—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' । इत्यादिभिराकाशादेः
 सर्वस्यापि विकारत्वप्रतिपादनादेव विभागशब्दितोरपत्तिरप्युक्तैव ।
 यथा लोक एते सर्वे देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषांचिदुत्पत्तिप्रतिपाद-
 नेऽपि सर्वेषामुत्पत्तिः प्रतिपादितैव भवति तद्वत् । 'वायुश्चान्तरिक्षं
 चैतदमृतम् ।' [बृ० २ । ३ । ३] । इति तु देवानामिव चिरकाल-
 स्थायित्वमिप्रायम् । 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' [ब्र० सू० २ ।
 ३ । ८] । आकाशोत्पत्तिप्रतिपादनेनैव वायोरप्युत्पत्तिः प्रतिपादितै-
 वेत्यर्थः । 'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' [ब्र० सू० २ । ३ । ९] । तुश-
 ब्दोऽवधारणार्थः । असंभवोऽनुत्पत्तिः सतो ब्रह्मण एव तद्व्यतिरिक्तस्य
 कृत्स्नस्याव्यक्तमहदहंकारतन्मात्रेन्द्रियवियत्पचनादिकस्य प्रपञ्चस्यैकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानादिभिरवगतकार्यभारस्यानुत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थ इति
 स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पष्ठप्रपाठकस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

सर्वस्येतरस्यापि तेजोवन्नात्मकबीजत्रयप्रसूतत्वं दर्शयति—

तेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्याण्डजं जीवजमुद्भिजमिति ॥ १ ॥

आण्डजम् । अण्डजं पक्षिसर्पादि स्वार्थेऽण् । जीवजं गर्भवेदनल-
क्षणजरायुजं पुरुषपञ्चादि । उद्भिजम् । उद्भिर्नक्षीत्युद्भित्त्वावरं ततो
जातमुद्भिजम् । न च स्वेदजानामत्र संकीर्तनाभावात्कथं त्रीण्येव बीजा-
नीत्यवधारणमिति शङ्क्यम् । उद्भिजशब्देन स्वेदजस्यापि संग्रहो-
पपत्तेः । सूत्रितं च 'तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य' [ब० सू० ३ ।
१ । २१] इति । संशोकजस्य स्वेदजस्याऽऽण्डजं जीवजमुद्भिजमि-
त्यत्र तृतीयेनोद्भिजशब्देनावरोधः संग्रह इत्यर्थः । इदं च सूत्रमन्यत्र
व्याख्यातम् । अण्डजादिशब्दनिर्दिष्टानामेषां भूतानां तेजोवन्नानि
त्रीण्येव बीजानीत्यर्थः । तदेवं परस्माद्वह्मणोऽनन्यत्वं जगतोऽभ्युपगन्त-
व्यमिति स्थितम् ॥ १ ॥

तदेवोपपादयति—

सैवं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता
अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नाम-
रूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

अत्र 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः' [ब० सू० २ । ४ । २०] इत्यधिकरणे
मगयता माप्यकृता—सैवं देवतैत्यादिवाक्यस्यायमर्थः—सैवम् । सृष्ट-
विज्ञता परदेयता, इमास्तेजोवन्नरूपास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन जीव-
समष्टिविशिष्टेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि देवादिविधि-
चमृष्टिं तन्नामधेयानि च करवाणीति मापितम् । 'अभिमानिद्वयपदे-
शम्नु विशेषानुगतमिष्याम्' [ब० सू० २ । १५] इति सूत्रे 'हन्ताहमिमा-
स्तिस्रो देवताः' इति तेजोवन्नानि देवताशब्देन विशेष्यन्त इति मापि-
तत्वाद्देव देवता इत्यभिमानिदेवतापरत्वं द्रष्टव्यम् । ततश्चेमास्तिस्रो
देवता इत्यम्यायमर्थः—स्यस्वाभिमानिदेवताधिष्ठितानि तेजोवन्ना-
नीति । तेजोवन्नाभिमानिदेवतानां परमात्मव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावा-
त्परमात्मनश्च सर्वाभिमानिदेवतात्वमंभवाच्च परमात्मरूपदेवताधिष्ठिता
इत्यर्थः । परमात्मव्यतिरिक्तदेवताभ्युपगमेऽपि देवताशब्दस्य तदधिष्ठि-

तत्त्वमेवार्थः । न च 'तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत' [छा० ६।२।३] इत्यादौ तेजआदिशब्दानां परमात्मपरत्वात्तेजोवन्नावस्थापन्नपरमात्मनां तत्तदुपहितत्वाद्यवस्थाधीनबहुत्वाश्रयाणामेवेमास्तिस्रो देवता इति देवताशब्देन परामर्शोऽस्तु न तु देवताशब्दस्य तदधिष्ठितपरामर्शित्वमिति वाच्यम् । तत्तदवस्थपरमात्मसु जीवस्य प्रवेशासंभवेन प्रवेशयोग्यतेजोवन्नानामेवामेदोपचारेण लक्षणया वा देवताशब्देन निर्देष्टव्यत्वात् । महासिद्धान्ते तदैक्षतेति सर्वज्ञत्वमसृजतेति निमित्तत्वं बहुस्पष्टमित्युपादानत्वं तदुभयानुगुणं सर्वशक्तित्वं सत्यसंकल्पत्वं चानेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येति सर्वान्तरत्वं चोक्तं भवति । जीवेनाऽऽत्मनेति जीवशरीरकेण मयेत्यर्थः ।

सिंहेन भूत्वा बहवो मयाऽत्ता व्याघ्रेण भूत्वा बहवो मयाऽत्ताः ।

इतियत्सार्वज्ञ्यादिगुणकस्य तद्विपरीताकारजीवैक्यासंभवात्, यस्याऽऽत्मा शरीरमित्यादिध्वन्यात्तदनुप्रविश्येत्येतेन इव जीवेऽप्यनुप्रवेशश्रवणाच्च शरीरवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यन्तत्वमुख्यताया उपपन्नत्वाच्चायमेवार्थ इति व्यासार्थैरुक्तम् । ननु जीवशरीरकेण मया प्रविश्य व्याकरवाणीत्यर्थो न संभवति व्याकरवाणीति तिङ्वा कर्तुरभिहितत्वेनानभिहिताधिकारविहिततृतीयानुपपत्तेः । न च व्याकरणक्रियाकर्तुंस्तिङ्वाऽभिहितत्वेऽपि प्रवेशक्रियाकर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया भविष्यतीति धात्वं तर्हि मया मुक्त्वा ब्रजामीत्यपि प्रयोगः साधुः स्यात्, ब्रजिक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि मुजिक्रियाकर्तुरनभिहितत्वात् । स्वादुमि णमुठिति सूत्रे कैपटेन क्त्वाप्रत्ययस्य भावार्थत्वात्प्रकत्वौदनं मुक्ते देववृत्तः, प्रकत्वौदनं मुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र च क्त्वाप्रत्ययेन पचिक्रियाकर्तुर्मर्मणोरनभिधानात्तृतीयाद्वितीये कुतो न भवत इत्याशङ्क्याऽऽख्यातपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानमितरा तु विशेषणत्वादप्रधानम् । तत्क्रियासाधनयोरपि शक्त्योस्तद्द्वारको गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते प्रधानानुरोधादुपानां पृथक्तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भायोगाच्चेत्युक्तत्वादिति चेत्सत्यम् । मयेत्यस्य स्वरूपेणेत्यर्थः । आत्मशब्दः स्वरूपपरः । यद्यपि जीवशरीरकं स्वरूपं व्याकरणकर्तुर्न भिद्यते तथाऽपि

व्यपदेशिवदेकस्मिन्बुद्ध्या नानार्थकल्पना ।

इति न्यायेन कल्पितभेदमादायानभिहिताधिकारविहिततृतीयोप-
पत्तेः । घटः स्वेन रूपेणेतरव्यावृत्तिं करोतीत्यादिप्रयोगदर्शनात्करोतीति
तिङ्गाऽभिहितमिति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । तेनेशस्तद्विशिष्टस्व-
रणकतयाऽनुप्रवेशेऽपि कर्ता, इत्यधिकरणसारावह्युक्तश्चायमेवार्थः ।
यद्वाऽऽत्मणाधिकरणे—अनेन जीवेनाऽऽत्मना मदात्मकजीवेनाऽऽत्म-
तयाऽनुप्रविश्य, एतद्विचित्रनामरूपभाक्करवाणीति भाषितत्वेन जीवश-
ब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वाभावाद्यापि प्रदर्शितत्वात्तदनुसारेण जीवेनेत्यस्य
जीव एवार्थः । आत्मशब्दस्य शरीरत्वमर्थः । शरीरभूतेनानेन जीवेनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यर्थः । आत्मशब्दस्य शरीरवाचित्वमभि-
प्रेत्यैव मदात्मकजीवेनेति भाषितम् । आत्मतयाऽनुप्रविश्येति भाष्यस्या-
यमर्थः—आत्मतयेति हेतौ तृतीया हेतुत्वं च प्रयोजनत्वेन विवक्षितमात्म-
त्वार्थमनुप्रविश्येत्यर्थः । प्रविश्य नियन्तृत्वामात्र आत्मत्वासंभवाच्च चारे-
णानुप्रविश्य परबलं संकलयानीतिवदिति । यद्वा ‘अनेन जीवेनाऽऽ-
त्मनाऽनुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति’ [छा० ६।१।१।१] इत्य-
श्रवानेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येत्यत्रापि जीवात्मनेत्येवार्थः । अस्मिन्प-
क्षेऽनेनेतिशब्दस्य प्रमाणप्रतिपन्नपुरोवर्तिवाचिनो मच्छरीरभूतेनेत्यर्थः ।
अनयोः पक्षयोश्चारेणानुप्रविश्य परसैन्यं संकलयानि देवदत्तेन पक्त्वा
चैत्रेण भुज्यत इत्यग्रेव विशिक्रियाप्रयोजककर्त्रा परमात्मना व्याप्रियमा-
णस्य जीवात्मनः करणतया तृतीयासंभवात्तृतीयाया नानुपपत्तिः ।
इयांस्तु विशेषः—नामरूपव्याकरणस्य ‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां
करवाणीति’ इति वक्ष्यमाणेन त्रिवृत्करणेन समानकर्तृकत्वाद्यगमा-
न्नामरूपव्याकरणांशे साक्षात्कर्तृत्वमप्यस्ति । प्रवेशे तु सर्वव्यापकस्य
परमात्मनः साक्षात्कर्तृत्वासंभवात्प्रयोजककर्तृत्वमेव । एवं चानुप्रवेश-
नामरूपव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वसंभवात्स्वाप्रत्ययस्यापि नानुपप-
त्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतेनान्तःकरणविशिष्टस्याहमर्थत्वं वदन्तः परे
प्रयुक्ताः । बहु स्यां हन्ताहमिमा इति संकल्पसमये तस्याभावादि-
त्यास्तां तावत् ।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति ।

अत्र संज्ञामूर्तिबलव्यधिकरणे ममवता भाष्यकृता—तदर्थमन्योन्य-
संसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोबलानां विशेषरूपसमर्थानां तत्सामर्थ्याधि-

कैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीतीत्येतद्वाक्यार्थ उक्तः । अत्र तदर्थमित्यस्य देवादिविचित्ररूपाणां तन्नामधेयानां च करणार्थमित्यर्थः पूर्वं देशादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानि च करवाणीत्युक्तेरिति द्रष्टव्यम् । अत्रेति शब्दस्य सेयं देवतैक्षतेति पूर्वेण संबन्धः । एवमीक्षित्वा परा देवता यथासंकल्पमकरोदित्याह—

सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनाऽऽ-
त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥
तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् ।

अत्र त्रिवृत्करणाधीनत्वान्नानामरूपव्याकरणस्यार्थक्रमानुरोधेन पाठ-
क्रमो बाध्यते । तत्र तेजोबलदेवतास्वेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं कृत्वा
नामरूपव्याकरणमकरोदित्यर्थः । अत्र व्यापकस्य परमात्मनः स्वरूपेण
स्वापृथक्सिद्धसर्ववस्तुप्रवेशस्य सर्वदा सत्त्वेऽपि स्वशरीरभूतजीवेनानुप्र-
वेशस्य पूर्वमभावाज्जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोदित्यस्य नानुप-
पत्तिः । चारस्य राजशरीरत्वाभावाच्च चारेणानुप्रविश्येति वाक्यसाम्यं च ।

यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्रि-
वृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पष्ठप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

देवताधिष्ठितानां तेजोबलानां त्रिवृत्करणप्रकारं मे निगद्यतः
शृण्वित्यर्थः । व्यासार्थैरानन्दमयाधिकरणे—अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीत्यत्र नामरूपव्याकरणस्यानुप्रवेशपूर्वकत्वमवगम्यते । ‘तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत्’ [ते० २ । ६ । १] इत्यत्रानुप्रवेशस्य सृष्टिपूर्वकत्वं
गम्यते । तस्मात्समानकर्तृकत्वमेव विवक्षितं न पीर्षापर्यमपि । अत
एव हि ‘तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति’ इति सृष्ट्यनुप्रवेशयोः समानका-
लीनत्वमेव प्रतीयते । अथ वा ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ [ते० २ ।
६ । १] इति सृष्ट्यनन्तरत्वेन श्रूयमाणानुप्रवेशः स्थित्यर्थोऽन्य एवेत्यु-
क्तम् । व्यापकस्यापि परमात्मानोऽन्तर्यामिविग्रहद्वाराऽनुप्रवेश उपपद्यत

इति केचित् । जीवद्वारेवानुप्रवेशो न नु स्वत इति केचित् । प्रति-
वस्तु तत्तद्वस्तुमात्रपूर्णपरमात्मकार्यकारित्वात्तत्र प्रविष्ट इवेत्युक्तिरिति
केचित् ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पष्ठप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम् ।

अग्रेयं द्रोहितं स्वरूपं रोहितो मागो दृश्यते तदग्निवृत्कृतस्य तेजसः
स्वरूपम् ।

यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य ।

स्पष्टोऽर्थः ।

अग्रेस्तेजोयन्नसमुदायरूपत्वे यावत्तेजोयन्नावस्थानमग्निरूपेणोपलभ्य-
माप्नोतीत्यत्राऽऽह—

अपागादग्रेरग्नित्वम् ।

तेष्वेव तेजोयन्नेष्वग्न्याद्यवस्थानाशकसामग्रीसंनिधानेऽग्नित्वावस्था-
पेता भवत्यवस्थान्तरं प्राप्नुमंवति ।

वाचारम्भणं विकारे नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥

अतस्तेजोयन्नेरेवाग्नित्वाद्यवस्थालक्षणो विकारोऽग्न्यादिनामधेयं य-
थाकपूर्वकस्यवहारसिद्धये तेजोयन्नेरेव स्पृश्यते । अतस्तेजोयन्नस्वरू-
पाप्येवाग्निरिति सत्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं

यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापा-

गादादित्वादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो

नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

यद्यन्द्रममो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां

यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्यन्द्राद्यन्द्रत्वं वाचारम्भणं

विकारे नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्वियुतो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्वियुतो वियुत्त्वं वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ४ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः

पूर्वं महाशाला महाश्रोत्रियाः ।

उपादानावुपादेयं न भिद्यत इत्येतत्स्वरूपज्ञा महागृहस्थाः सर्वदेव-
पारगा वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवन्त इत्यर्थः । 'लटस्मे' इति स्मयोगाद्भू-
तार्थेऽप्याहु रिति लङ्गुपपत्तिः ।

न नोऽय कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाह-

रिष्यतीति होभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥

तेजोबलान्वेव ज्ञातवर्ता नोऽस्माकमेभ्यस्तेजोबल्लेभ्योऽतिरिक्तमश्रुत-
ममतमेविज्ञातं कोऽपि नोदाहर्तुं शक्नोतीति तेजोबल्लेभ्य एव सर्वं
ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वस्यापि तन्नान्तर्भावमेव प्रदर्शयति—

यद्दु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांच-

क्रुर्यद्दु शुक्लमिवाभूदित्यपाः रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यद्दु

कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देव-

तानाः समास इति तद्विदांचक्रुः ।

रोहितशुक्लकृष्णत्वेन भासमानं तेजोबल्लात्मकमेवेति ज्ञातवन्तः ।
यत्तुक्तेन रूपेणाज्ञायमानमभूत्तदपि पीतमास्त्रिषुसरशोणादिरूपवत्त्वेन
ज्ञायमानमपि लोहितशुक्लकृष्णतेजोबल्लसमुदायात्मकमेव न तु ततोऽ-
तिरिक्तमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । एवं सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य त्रिवृत्कृत-
तेजोबल्लरूपत्वेन तद्विभेदं प्रसाध्याध्यात्मं मांसलोहितमज्जास्थिलक्षणस्य
देहस्येन्द्रियमनःप्राणानां च त्रिवृत्कृततेजोबल्लाभेदं दर्शयितुं प्रसीति—

यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृद्विद्वदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तेजोयन्त्रानि पुरुषेण भुज्यमानानि पुरुषं प्राप्य यथा त्रिधा त्रिधा
परिणमन्ते तं परिणामप्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ।

पुरुषेण भुक्तं जाठराग्निना पच्यमानमन्नं स्थविष्ठमध्यमाग्निष्ठकूपेण
त्रेधा विभक्तं भवति ।

तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति
यो मध्यमस्तन्मांसं योऽग्निष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

स्थूलांशः पुरीषतामापद्यते मध्यमांशस्तु मांसताम्, अग्निष्ठांशस्तु
मनस आप्यायकतामापद्यते । मनस आहंकारिकत्वेनान्नविकारत्वाभावा-
दिति भावः ॥ १ ॥

आपः पीतास्रेषा विधीयन्ते तासां यः
स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यम-
स्तल्लोहितं योऽग्निष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥
तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थ-
विष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः
स मज्जा योऽग्निष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

तदधृतादिकं तेजःशब्देनोच्यते । मज्जाऽप्यन्तर्गतः सेहो धातु-
विशेषः । घृततलादेः पीतस्य मूत्रमांशो धागाप्यायक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मन आपो-
मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ।

उक्तीत्या मनःप्राणवाचामन्नजलतेजःसूक्ष्मांशाप्यायितत्वान्मनोऽन्न-
मयं प्राणोऽम्मयस्तेजोमयी वागित्यर्थः । ननु केवलान्नभक्षाणामासुप्त-
भृतीनामपि वाग्मित्वप्राणवस्त्वदर्शनादस्मात्प्रभक्षाणामपि मत्स्यादीनां
मनस्वित्त्ववाग्नित्वदर्शनाद्घृततैलमात्रभक्षाणामपि मनस्वित्वप्राण-
वस्त्वदर्शनात्कथमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि-
त्युपपद्यत इति चेत्सर्वस्यापि त्रिवृतकृतत्वेन सर्वस्यापि मध्यस्थ तेजो-
वन्नरूपतयाऽन्नमयं सोम्येत्याद्युक्तेर्विरोधाभावात् । एवं प्रत्यायितः श्वेत-
केतुराह—

भूय एव मा जगवान्विज्ञापयत्विति ।

एवमशितानां तेजोवन्नानां सूक्ष्मांशा वागाद्याप्यायकाः सन्तीत्यन्न-
न मनसो विन्नम्मः । अतः पुनरपि सम्यग्दृष्टान्तरमुमर्थं दर्शयेत्यर्थः ।

तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

आचार्योऽपि तथाऽस्त्वित्युवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स

ऊर्ध्वः समुदीपाति तत्सर्पिर्जवाति ॥ १ ॥

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्वमानस्य योऽणिमा

स ऊर्ध्वः समुदीपाति तन्मनो भवति ॥ २ ॥

यथा मध्यमानस्य दध्न ऊर्ध्व उद्गतोऽणिमा सूक्ष्मांशो घृतं भवत्येव-

मह्यमानस्यान्नस्योर्ध्वं उद्धतः सूक्ष्मांशो मनो भवति मनआप्यायको
भवतीत्यर्थः । समुदीपति, ईष गतिर्हिंसादर्शनेष्विति हि धातुः ॥ १ ॥ २ ॥

अपाश् सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स

ऊर्ध्वः समुदीपति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स

ऊर्ध्वः समुदीपति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्नमयश्च हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-

मयी वागिति भूय एव सा जगवान्विज्ञापयत्विति ।

मनसोऽन्नमयत्वं यथा बुद्ध्यारूढं भवति तथा प्रदर्शयेत्यर्थः ।

तथा सोम्येति होवाच ।

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकार्या षष्ठप्रपाठकस्य

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽऽशः काममपः

पिवाऽऽपोमयः प्राणो न पियतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

षोडशांशयुक्तमनआदिकलायुक्तः पुरुषः । तत्तश्च मनआदिषोड-
शांशाः प्रत्यहं मुख्यमानैरन्नादिमिराप्यायिता भवन्ति । तत्र पञ्चदश
दिनानि मा मुद्ब्रूयाः । यथेष्टं जलं पिय जलपानेन प्राणविच्छेदोऽपि न
भविता जन्ममयत्वात्प्राणस्येत्याचार्य उवाचेत्यर्थः ॥ १ ॥

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽश ।

एवं पित्रोक्तः पुत्रः पञ्चदशाहानि न मुक्तवान् ।

अथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इति ।

पोढशेऽहनि पितरमुपसन्नः शिष्यो भगवन्किं ब्रवीमीत्युक्तवान् । इतर आह—

ऋचः सोम्य यजूथपि सामानीति ।

अधीतान्वेदान्पठेत्युक्तवानित्यर्थः ।

स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥

मां प्रति वेदा न मान्तीतीतरः प्रत्युक्तवान् ॥ २ ॥

तः होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः स्वद्योतमानः परिशिष्टः स्यात्तेन
ततोऽपि न बहु दहेदेवः सोम्य ते पोढशानां
कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तथैतर्हि
वैशान्तानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

हे सोम्य यथा लोके महत इन्धनैरभ्याहितस्य शान्तस्याग्नेरेकोऽङ्गारः
स्वद्योतमानः परिशिष्टो भवेत्तेनाङ्गारेण स्वद्योतमात्रपरिमाणार्त्किंचिदपि
यत् न दहेदेषमेव खलु सोम्य तेऽन्नोपचितानां पोढशानां मनसोऽशाना-
मेकोऽशोऽवशिष्टः । पञ्चदशदिनेषु पञ्चदशकलानां क्षीणत्वाविति
भावः । अतोऽल्पीयसा तेनांशेनेदानीं वेदान्न प्रतिपद्यसे भुङ्क्ष्व तत ऊर्ध्वं
मदुक्तं ज्ञास्यसीत्यर्थः ।

स हाऽऽशाथ हैनमुपससाद ।

भुक्त्वा पितरमुपसन्नः ।

तः ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

पप्रच्छत्वास्तत्सर्वं स ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तः होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कमङ्गारं स्वद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तूणैरु-
पसमाधाय प्राज्वालयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ।
एवः सोम्य ते पोढशानां कलानामेका कलाऽति-

शिष्टाऽमूत्ताऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तयै-
तर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयः हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ।

यथा ज्ञान्तस्य बह्वेरेकमङ्गारे खद्योतमात्रं परिशिष्टं तृणादिभिरुप-
समिध्य प्रकर्षणाऽऽ समन्तादूर्ध्वयेत्तेन चेन्द्रेनाङ्गारेण ततोऽपि पूर्वपरि-
माणाद्बहु बहेत् । एवं हे सोम्य ते षोडशानां मनोऽज्ञानामेकोऽशोऽ-
न्नेनाऽऽप्यायितः प्रज्वलितः स्वकार्यकरणसमर्थः । अतो वेदान्प्रतिप-
द्यते । अतोऽन्नमयमेव मनः । अनयैव रीत्याऽऽपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वागिति ।

तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

तत्, मनआदीनामन्नमयत्वादिक्रमस्योपदेशाज्ज्ञातवानित्यर्थः ।
द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकारसमाप्त्यर्थः । प्रकृतविषयाण्यधिकरणानि
तिर्य्यन्ते द्वितीयाध्यायान्ते—‘ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति ’ [छा० ६ । ३ । २] इति स्वांशत्वेनाऽऽत्ममूतस्य
जीवस्यानुप्रवेशव्याकरणकर्तृत्वाभिधानात्परदेवतायाः स्वेन रूपेणानु-
प्रवेशानुक्तेर्हिरण्यगर्भस्य नामरूपव्याकर्तृत्वस्य पुराणादिषु प्रसिद्धत्वा-
त्परमात्मांशभूतो हिरण्यगर्भ एव प्रवेशनामरूपव्याकरणयोः कर्ता ।
न चेवं व्याकरवाणीति परमात्मनोऽभिसंधिर्नोपपद्यत इति घाट्यम् ।
जीवसमष्ट्याश्रयस्य प्रवेशव्याकरणकर्तृहिरण्यगर्भस्य परमात्मांशतयाऽप्य-
न्तमिन्नत्वामावेन तद्गतनामरूपव्याकर्तृत्वस्य प्रवेशसमानाधिकरणस्य
स्वनिष्ठतया परमात्मनोऽनुगमधानोपपत्तेः प्रयोजककर्तृतयाऽपि व्याकरवा-
णीत्यभिमंथ्युपपत्तेश्च । यदि पुनः परमात्मनः साक्षात्कर्तृमायो भवेत्त-
र्हि तेन जीवेनैतदनर्थकम् । जीवस्य कर्तृत्वामावेन चारेणानुप्रविश्य पर-
सम्यं संकल्पयानीतिवत्करणत्वं एव तृतीया याच्या । करणत्वं च तदे-
वोपपद्यते यदि परमात्मा प्रयोजककर्ता जीवश्च प्रयोज्यकर्ता स्यात् ।

प्रयोजककर्तुर्हि साक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तुर्व्याप्रियमाणत्वात् । अतो जीवेनेति करणत्वेन निर्दिश्यमानो जीवः साक्षात्कर्तृत्ववसीयते । अतस्तेजोबलानि प्रविश्य हिरण्यगर्म एव नामरूपे व्याकरोति । अतो हिरण्यगर्मकर्तृकैव नामरूपा ध्याक्रियेति प्राप्त उच्यते—‘संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्’ [ब्र० सू० २।४।२०] । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्करणं कुर्वतः परमात्मन एव न हिरण्यगर्मस्य ‘अनेनैव जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्’ ‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्’ [छा० ६।३।४] इति त्रिवृत्करणनामरूपव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वावगमात् । न च त्रिवृत्करणं हिरण्यगर्मकर्तृकं संमपति, हिरण्यगर्मस्य त्रिवृत्कृततेजोबलतोत्पादितब्रह्माण्डसमृत्त्वावेव नेन तस्य त्रिवृत्करणकर्तृत्वासंभवात् । अतो जीवसमद्विशरीरकः सन्परमात्मा नामरूपे व्याकरोदिति सिद्धम् । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येत्यस्योपपत्तिस्तु तद्वाक्यविवरणदशायामेवोक्ता तत्रैवानुसंधेया । ननु ‘यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्’ [छा० ६।४।१] ‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते’ [छा० ६।५।१] इत्युत्तरत्र चतुर्मुखसृष्ट्याद्यादिषु त्रिवृत्करणप्रकारप्रदर्शनाच्चिवृत्करणमपि चतुर्मुखकर्तृकमेवेत्यत्राऽऽह—‘मांसादि भोमं यथाशब्दमितरयोश्च’ [ब्र० सू० २।४।२१] । यदुक्तमण्डसृष्ट्युत्तरकालं चतुर्मुखसृष्टेर्वादिबिषयोऽयं ‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्’ [छा० ६।३।४] इति त्रिवृत्करणोपदेश इति तन्नोपपद्यते । अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यत्र मांसमनसोः पुरीषादणुत्वेनाणीयस्त्वेन च व्यपदिष्टयोराप्यत्वतेजसत्वप्रसङ्गाद्यद्यपेक्षया सूक्ष्मं तत्तस्य कारणम् । अत एव हि पार्थिवाप्यतेजसानामुत्तरोत्तरसूक्ष्मतयोत्तरोत्तरकारणत्वम् । ततश्च पुरीषस्य स्थविष्ठत्वात्पार्थिवत्वम् । ततः सूक्ष्मस्य मांसस्याऽऽप्यत्वम् । ततोऽणिष्ठस्य मनसस्तैजसत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा—‘आपः पीताः’ [छा० ६।५।२] इत्यत्रापि स्थविष्ठस्य मूत्रस्य पार्थिवत्वं मध्यमस्य लोहितस्याऽऽप्यत्वं ततोऽप्यणीयसः प्राणस्य तेजसत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा—तेजोऽशितमित्यत्रापि स्थूलस्याऽऽन्नः पार्थिवत्वं मध्यमाया मज्जाया आप्यत्वमणिष्ठाया वाचस्तेजसस्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । न चेवमिष्यते । प्रथमपर्याये पुरीषवन्मांसमनसी अपि पार्थिवे एव प्रतिपाद्येते, अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इति

प्रक्रमत् । तथा द्वितीये पर्याये मूत्रलोहितप्राणानामब्धिकारत्वं प्रति-
पाद्यते । तृतीयपर्यायेऽस्थिमज्जावाचां तेजोविकारत्वमेव प्रतिपाद्यते ।
अतस्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदित्युक्तत्रिवृत्करणप्रकारोऽन्नम-
शितमित्यादिना न प्रदर्श्यते तथा सति हि मनःप्राणवाचां तिसृणा-
मप्यणीयस्त्वेनान्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति
विरुध्येत । अतः प्रागेव त्रिवृत्कृतानां पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानाम-
न्नमशितमित्यादिनैकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते । अण्डसृष्टेः प्रागेव
तेजोबलानां त्रिवृत्करणेन भवितव्यमत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्यारम्भा-
सामर्थ्यात् । अन्योन्यसंयुक्तानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यं तदेव च
त्रिवृत्करणम् । तथा च स्मर्यते—

नानाधीयाः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशस्तुयन्मजाः सद्गुमत्तमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्पानोन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते । इति ॥

अत एव च 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्'
'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' [छा० ६।३।४] इति पाठक-
मोऽप्यर्थक्रमेण बाध्यते । अण्डान्तर्वातिसृष्ट्याविपु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं तु
श्वेतकेतोः शुश्रूषोरण्डान्तर्वातित्वेन तस्य बहिष्ठयस्तुपु त्रिवृत्करणप्र-
दर्शनायोगाच्चिवृत्कृतानां कार्येष्वग्न्यादिपु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं कृतमि-
त्यपिरोधः । नन्वण्डान्तर्गतानां सर्वेषां त्रिवृत्कृततेजोबलरूपत्वे व्यप-
स्थिततेजोबलव्यवहारः कथं स्यादित्यत्राऽऽह—'वैशेष्यास्तु तद्वादन्त-
द्वादः' [ब० सू० २।४।२२] पृथिव्यंशानां मूयस्त्ये पृथिवीति
व्यवहारो जलांशानां मूयस्त्ये जलव्यवहार इति व्यवहारव्यवस्थोपपद्यत
इत्यर्थः । तद्वादन्तद्वाद इति सूत्रे द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिद्योतनार्थेति
स्थितम् । तथा द्वितीयाध्याय आरम्भणाधिकरणे—उपादेयमुपादानाद-
न्यदेय पटेनोदकमाद्वियते मृत्पिण्डेन चट्टादिकं निर्भीयत इति कार्य-
मेदात् । तथा चट्टस्य दण्डचक्रादिकं कारणं मृत्पिण्डस्य तु जलसंयो-
जनमर्दनादीति कारणमेदात् । तथा चटः पृथुपृष्ठोदराकारो मृत्पिण्डस्त्व-
तदाकार इत्याकारमेदात् । तथा पुंजालं काण्यमपरजालं कार्यमिति
कालमेदात् । चटपस्तन्तव एकः पट इति संख्यामेदात् । मत्पानंय मृदि
पटो नष्ट इति प्रतीतिः । कार्यकारणयोर्बुद्धिदाद्यादिभेदस्य दर्शनायो-

पादानादन्यदेवोपादेयमितरथा कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति काणा-
 दादिमतावलम्बनेन पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘तद्वन्नन्यत्वमारम्भणशब्दा-
 दिभ्यः’ [ऋ० सू० २।१।१४] तस्मात्परमकारणाद्वह्यणो जगतोऽ-
 नन्यत्वं वाचारम्भणशब्दादिभिरवगम्यते । ‘वाचाऽऽरम्भणं विकारो
 नामधेयम्’ [छा०।६।४।१] इत्यस्यार्थः पूर्वमेव वर्णितः ।
 आदिशब्देन ‘सदेव सोम्येवमग्र आसीत् । [छा० ६।२।१] येना-
 मृतं भुतं भवति’ [छा० ६।१।३] ‘एकमेवाद्वितीयम्’ [छा० ६।
 २।१] इत्यादिकं गृह्यते । यदि च वैशेषिकादिरीत्योपादेयमुपादानाव-
 न्यत्स्यात्तदा कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेरुपादानसुवर्णगुरुत्वेन तदु-
 पादेयकुण्डले गुरुत्वोत्पत्त्यभ्युपगमावश्यभावेन गुरुत्वाद्गुण्यप्रसङ्गात् ।
 बुद्धिशब्दादिमेदानामुभयसंप्रतिपत्तावस्थयैव व्यवस्थोपपत्ताववस्थाभ-
 यद्व्याप्तरोत्पत्तिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । ननु विरलतन्तुधारब्धे
 पट एकस्मिन्नेव काले कथमेकत्वानेकत्वयोरुपगपुपलम्भः, एकस्मिन्ध-
 मिणि विरुद्धधर्मद्वयासंमदादिति चेन्न । एकस्मिन्नेव वृक्षे मूलाद्यव-
 च्छेदकमेवेन संयोगतदभावसत्यवत्कुबिन्दकारितसंयोगविशेषावच्छेदेन
 तन्तुषु पटत्वमेकत्वं च तन्तुत्यावच्छेदेन त्वनेकत्वमित्युपपत्तेः । ननु
 कुबिन्दकारितसंयोगास्तन्तुत्वसंकीर्णा प्येति कथं विरुद्धधर्मावच्छे-
 देन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वमिति चेन्न । आर्त्वेन्धनपत्रवद्वित्वत्वावच्छेदेन
 धूमव्याप्यत्वावच्छेदकत्वमिति वद्वित्वेऽविशेषितवद्वित्यत्यावच्छेदेन व्याप्य-
 तावच्छेदकत्वाभावस्य वृत्त्यभ्युपगमात् । एवं कार्यकारणानन्यत्वधावेऽ-
 प्येकस्मिन्नेव द्रव्ये तन्तुत्वावस्थाप्रापकांशसंयोगविशेषावच्छेदेन तन्तुत्वं
 तन्तुत्वावच्छेदेनानेकत्वं च । पटत्वप्रापकतन्तुसंयोगविशेषावच्छेदेन पटत्वं
 पटत्वावच्छेदेनानेकत्वं चेति पटत्वतन्तुत्वयोरनेकत्वानेकत्वयोश्च समावेशो-
 पपत्तेर्न कश्चिद्दोषः । ननु संस्थानस्यासत् उत्पत्तावसत्कार्यधादप्रसङ्ग इति
 चेत् । असत्कार्यवादिमतेऽप्युत्पत्तेरुत्पत्तिमत्वेऽनवस्था स्यात् । उत्पत्ति-
 राहित्ये सत्कार्यधादप्रसङ्गः । अस्माकं त्ववस्थायाः पृथक्प्रतिपत्तिकार्य-
 योगानर्हत्वात्तृथगुत्पत्त्यादिकं नापेक्षितम् । अस्मन्मते घटस्योत्पत्तिर्नाम
 घटत्वावस्थासंबन्ध एव न त्वसत्तः सत्त्वरूपम् । अत उपादेयमुपादाना-
 दनन्यदेव । ‘भावे चोपलब्धेः’ [ऋ० सू० २।१।१५] । हिरण्यकुण्डला-
 दिकार्यभावेऽपि तदेवेदं हिरण्यमिति प्रत्यभिज्ञारूपोपलब्धेः सत्त्वादभेद
 एवेत्यर्थः । ‘सत्त्वान्नावरस्य’ [ऋ० सू० २।१।१६] । अवरस्य कार्यस्य

कारणे तादात्म्येन संबन्धेन सत्त्वाच्चोपादानादनन्यदुपादेयम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६।२।१] इति कार्ये नष्टेऽपि कारणे कार्य-
तादात्म्यप्रतीतेरित्यर्थः । 'भावे चोपलब्धेः' [ब्र० सू० २।१।१५] इति
सूत्रे कार्यदृशायां कार्ये कारणतादात्म्यप्रतीतिः प्रमाणतयोपन्यस्ता ।
उत्तरसूत्रे तु कार्यनाशानन्तरमपि कारणे कार्याभेदप्रतीतिः प्रमाणतयो-
पन्यस्तेति विवेकः । 'असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्'
'युक्तेः शब्दान्तराच्च' [ब्र० सू० २।१।१७।१८] । 'असद्वा इदमग्र
आसीत्' [ते० २।७] । 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनाऽऽसीत्' इति जगतः
सृष्टेः । वागसत्त्वव्यपदेशात्सृष्टेः प्रागपि सत्त्वोपादानेनोपादेयस्यैक्यं नोप-
पद्यत इति चेन्न । नामरूपविभागलक्षणधर्मान्तराभावमादायासत्त्वव्यप-
देशोपपत्तेः । जगतः सत्त्वं नामरूपमाकृत्वम् । असत्त्वं नामरूपविरो-
धिनी सूक्ष्मावस्था न तु सर्वात्मनाऽसत्त्वम् । कुत इवमवगम्यत इति
चेत्—'वाक्यशेषात्' । 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनाऽऽसीत्' इत्यत्र 'तदस-
देव सन्मनोऽकुरुत' इति वाक्यशेषे मनःकर्तृत्वप्रतिपादनात् । 'युक्तेश्च'
घटस्य सत्त्वं हि नाम घटत्वावस्थासंबन्धः । असत्त्वं नाम तद्विरोधिकपा-
लत्वचूर्णत्वाद्यवस्थासंबन्ध एव न हि तद्व्यतिरिक्तो घटाभावो नाम
कश्चिदुपलभ्यते । 'शब्दान्तराच्च' 'कुतस्तु खलु सोम्येवम् स्यादिति
होषाच्च' [छा० ६।२।१] इति तुच्छत्वं प्रतिक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्' [छा० ६।२।१] इति स्थापितत्वात् । 'तद्धेदं तद्गन्माकृतमासीत्-
ज्ञानरूपाम्भामेष ध्याक्रियत' [बृ० १।४।७] इतिसुस्पष्टमभिधानाच्च ।
'पदवच्च' [ब्र० सू० २।१।१९] । यथा तन्तव एव व्यतिपङ्गुविशेषमाजः
पट इति नामरूपकार्यादिकं भजन्ते तद्वद्ब्रह्मापि । 'वथा च प्राणादि'
[ब्र० सू० २।१।२०] यथा वायुरेक एव शरीरे वृत्तिविशेषं भजमानः
प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते तद्वदेकमेव ब्रह्म विचित्राभि-
रत्र सरूपं जगद्भूयतीति परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतोऽभ्यु-
पगन्तव्यमिति स्थितम् । तथा प्रथमाध्याये प्रकृत्यधिकरणे—लोके
घटकुरुः कुलालन्योपादानत्यादशनाज्जगत्कुरुः परमात्मनो जगदुपादा-
नत्वं न संभवति । किं च निष्कलतयाऽपरिणामिनः परमात्मनः परिणा-
मित्यलक्षणोपादानत्याममवाच्य ब्रह्मणो नोपादानत्वम् । अपि तु 'अस्मा-
न्माथी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्माथ्यान्मो मायया संनिरुद्धः' [श्वे० ४।१०]
'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' [श्वे० ४।१०] इति

श्रुतिवशात्परिणामसमर्थप्रकृतिरेवोपादानमीश्वरस्य तु तदधिष्ठातृत्वमा-
त्रमेवेति प्राप्त उच्यते—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ [ब० सू० १।४।
२३] प्रकृतिश्चोपादानं च ब्रह्मैव । इतरथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्य चोपरोधप्रसङ्गात् । न ह्युपादानभूतमृत्पिण्ड-
ज्ञान इव निमित्तभूतदण्डादिज्ञाने तत्कार्यं घटशरावादिकं ज्ञातं भवति ।
अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्वारस्येन च
ब्रह्मजगतोरुपादानोपादेयभाव एवावसीयते । न चास्य ग्रामस्य प्रधान-
भूते चैत्रे दृष्टे सर्वे ग्रामस्था दृष्टा इति व्यपदेशवद्ब्रह्मणः सर्वप्रधानतया
तस्मिन्दृष्टे सर्वं विदितप्रायमित्युक्तिरुपपद्यत इति वाच्यम् । यदि ह्यत्र
सर्वविज्ञानं प्राधान्याभिप्रायं गौणं स्यात्तदा प्रधानज्ञानेन सर्वमन्यदप्र-
धानमविदितमपि फलतो विदितप्रायं भवतीत्यस्यार्थस्य लोकासिद्धत्वे-
नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्तिं पश्यतः श्वेतकेतोः ‘कथं नु भगवः
स आदेशः’ [छा० ६।१।३] इति प्रश्नो न स्यात् । अभिप्रायान-
भिज्ञेन कृतेऽपि प्रश्ने प्राधान्याद्वा सादृश्याद्वा सर्वं ज्ञातं स्यादित्येष
प्रतिपक्षव्यर्थं स्यान्न तु ‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन’ [छा० ६।१।
४] इति । अतो ब्रह्मोपादानमेव । ‘अभिध्योपदेशाच्च’ [ब० सू०
१।४।२४] । ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ [छा० ६।२।३]
इति ब्रह्मण एव संकल्पपूर्विका सृष्टिरुपदिश्यते । न हि कुलालादेरी-
दृशसंकल्पपूर्विका सृष्टिः संभवति । ‘साक्षाच्चोभयाम्नानात् ।’ [ब० सू०
१।४।२५] । ‘ब्रह्म धनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् । यतो द्यावापृथिवी निष्ठ-
तक्षुः । मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ।’
इति हि श्रूयते । यत उपादानादद्यावापृथिवीशब्दोपलक्षितं कृत्स्नं
जगद्ब्रह्म निष्ठतक्षुः । निष्ठतक्षुर्निर्मितवानित्यर्थः । वचनव्यत्ययश्छान्दसः ।
तादृशवृक्षस्थानीयद्यावापृथिव्यादिजगदुपादानमपि ब्रह्मैव । तस्यो-
पादानभूतस्य वृक्षस्याऽऽधारभूतं धनमपि ब्रह्मैव । भुवनानि धारयन्ती-
श्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यं स्वात्मानमेवाध्यतिष्ठदित्यर्थः । अतश्चाधिष्ठेयगुणक-
रणादिकमपि ब्रह्मैवेत्यर्थः । ‘आत्मकृतेः’ [ब० सू० १।४।२६] ।
‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ [२।७।१] । इत्यात्मन एव बहुत्वकर-
णात्तस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं च । न हि कुलाल आत्मानं स्वयमकुरु-
तेति व्यपदेशोऽस्ति । ननु ‘निष्कलं निष्क्रियम् ।’ [श्वे० ६।१९] इति निर-
वयवस्यापरिणामिनः कथं परिणामित्वलक्षणमुपादानत्वं स्यात्तत्राऽऽह—

‘परिणामात्’ [ब्र० सू० १।४।२६] निर्विकारत्वाद्यविरोधिपरिणामविशेष-
 संभवादित्यर्थः । अयं भावः—‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्’ [श्वे० १६।
 १९] इत्यादिभिः परमात्मनो निर्विकारत्वं प्रतीयते, पूर्वोक्तसूत्रोदाहृत-
 श्रुतिभिः प्रपञ्चोपादानत्वं च प्रतीयते । उभयमपि यथोपपद्यते तथोप-
 पादनीयम् । परमात्मनश्च निर्विकारत्वं श्रूयते—‘विकारजननीमज्ञामष्ट-
 रूपामजां ध्रुवाम्’ ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्’ [श्वे० ४।५।
 ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः’
 [श्वे० ४।९] ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ [श्वे० ४।१०]
 इत्यादिवाक्येषु प्रपञ्चोपादानतया परिणामिनि प्रकृतिः प्रतीयते । तत्र परि-
 णाममानप्रकृतिरूपोपादानावरुद्धे प्रपञ्चे साक्षात्कारणत्वासंभवात्तद्द्वारा
 ब्रह्म कारणमित्यवसीयते । यथा ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति पुरोडाशा-
 वरुद्धे यागे व्रीहीणां कारणत्वं साक्षात्कारणत्वासंभवात्पुरोडाशद्वारा
 पर्यवस्यति तद्वत् । ननु भवत्वन्यद्वारा कारणत्वनिर्वाहो व्यापारव्यवधा-
 नेऽपि कारणत्वाक्षतेः । उपादानत्वं तु नान्यद्वारा संभवति । माध्यवस्था-
 यतः पूर्वावस्थायोगित्वं ह्युपादानत्वम् । अवस्थाभयत्वं शून्ये परमात्मनि
 कथमुपादानत्वमिति चेन्न । परमात्मश्रितायास्तच्छक्तिभूतायाः प्रकृतेरव-
 स्थाभयत्वेन परमात्मनोऽप्यवस्थाभयत्वं यथोपपत्तेः । ततश्च ब्रह्मणि साक्षा-
 द्विकाराभावमादायापरिणामित्वनिर्विकारत्वश्रुतयश्चोपपन्नाः । शक्तिश-
 रीराविशब्दितायाः प्रकृतेर्ब्रह्मणश्चाभेदोपचारेण वा, प्रकृतिगताव-
 स्थायाः परम्परया ब्रह्माश्रितत्वेन वा ब्रह्मणः परिणामोपादानत्व-
 वादा ब्रह्मोपादानत्वादलम्बनाश्च ‘न विलक्षणत्वाद्स्य तथात्वं च
 शब्दात्’ [ब्र० सू० २।१।४] ‘कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा’
 [ब्र० सू० २।१।२६] इत्याद्याक्षेपपरिहाराश्चोपपन्नाः । योनिश्च हि
 गीयते’ [ब्र० सू० १।४।२७] । ‘यन्दूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ [मु०
 १।१।६] इति योनिरुपादानमिति हि ब्रह्म गीयते । योनिशब्दस्योपा-
 दानवचनत्वम् ‘यर्थोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च’ [मु० १।१।७] इति
 वाक्यशेषोपादवगम्यते । अतश्च ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं चेति स्थितम् ।
 प्रकृतमनुसरामः ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पष्ठप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तदुपादेयत्वं वक्तुं प्रवृत्तस्तेजोयन्त्रात्मकसकलाचेतनवर्गस्य तदुपादेयत्वमुक्त्वा चेतनवर्गस्यापि तदुपादेयतां प्रतिपादयितुं प्रस्तौति—

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमु-
वाच स्वमान्तं मे सोम्य विजानीहीति ।

स्वमान्तं सुपुत्रिं प्रतिपादयतो मम वाक्याद्विजानीहीति पिता पुत्रमाह स्मेत्यर्थः । एवं शिष्यावधानार्थं प्रतिज्ञायाऽऽह—

यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम ।

यत्र यदा पुरुषः स्वपितीत्येतन्नाम भवति पुरुषः स्वपितीतिशब्दो यदा प्रयुज्यत इत्यर्थः । पुरुषस्वापो यदेति यावत् । नामशब्दः प्रसिद्धपर्यो वा ।

सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ।

तदा तस्मिन्स्वापकाले सदैव सोम्येति प्रकृतेन सता संगतो भवति तस्या एव सत्संपत्तेः सति लयरूपत्वं स्वपिति नाम निर्वचनानुगुणं विवृणोति—

स्वमपीतो भवति ।

अत्र स्वशब्दस्तावन्न जीवमात्रपरः । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति स्थानप्रमाणेन सच्छब्दस्वशब्दयोरेकविषयत्वावश्यमावात् । सच्छब्दस्य चास्मिन्नकरणे परमात्मविषयत्वात्स्वशब्दोऽपि तत्पर एव । ननु जीवभिन्नत्वात्परमात्मनस्तस्य कथं जीवं प्रति स्वत्वमिति चेदुच्यते—देवमनुष्यादिनामरूपामिमानरागलोमाद्यगुणवहिर्दुःखज्ञानप्रसरवज्जागरितावस्थजीवविशिष्टः परमात्मा देवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलोममोहाद्योपाधिकबाह्याभ्यन्तराकारामिमानका-लुप्परहितजीवशरीरकः सन्नात्मन्यन्तर्भूत इत्यर्थ इति 'स्वाप्ययात्' [ब० सू०१।१।९] इति सूत्रे व्यासार्थैर्व्याख्यातत्वान्नानुपपत्तिः । अत्र त्वपि-पूर्यस्थेतेल्यार्थस्य सकर्मकत्वात्स्वमपीत इति द्वितीया ।

तस्मादेनः स्वपितीत्याचक्षते स्वः सपीतो भवति ॥ १ ॥

हि यस्मात्स्वस्मिणीनो भवति तस्मात्स्वपितीति लौकिका आचक्षत

इत्यर्थः । अत्र यद्यपि स्वपिधातोर्निष्पन्नः स्वपितिशब्दो न तु स्वशब्दो-
पपदादपीतिस्तथाऽप्यशनायादिनिर्वचनवदर्थवादरूपत्वमुपपद्यत इति द्रष्ट-
व्यम् । अत्र जीवस्य परमात्मनि लयप्रतिपादनात्तेजोब्रह्मादिवजी-
वस्यापि तदुपादेयत्वात्तज्ज्ञानेन ज्ञातत्वमुपपादितं भवति । ननु 'यत्रै-
तत्पुरुषः स्वपिति नाम' इति पुरुषशब्दनिर्दिष्टस्यैव स्वशब्देन परामर्श-
व्यतया पुरुषशब्दस्य जीवमात्रविश्रान्तत्वेन स्वशब्दस्यापि तत्पर्यन्त-
त्वमेवोचितम् । न च पुरुषपदस्यापि ब्रह्मपर्यन्तत्वकल्पनं युक्तम् ।
'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम' 'तस्मादेन* स्वपितीत्याचक्षते' इत्युप-
क्रमोपसंहारयोर्लौकिकप्रसिद्धनुवादालौकिकानां ब्रह्मणि तत्प्रसिद्धेर-
भावात् 'सति संपद्य न विदुः' [छा० ६।९।२] 'सत आगम्य
न विदुः' [छा० ६।१०।२] इत्युत्तरखण्डयोः प्रतिपाद्यमानस्या-
ज्ञानस्य ब्रह्मान्वयासंभवाच्च 'पुरुषः स्वपिति नाम' इति वाक्यस्थपुरु-
षशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वामायेन स्वशब्दस्यापि न ब्रह्मपर्यन्तत्वं संभवति ।
किं च 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति वाक्ये सच्छब्दिते
ब्रह्मणि स्थूलावस्थजीवविशिष्टपरमात्मलयप्रतिपादने तत्तुल्यार्थत्वेना-
भ्युपेते 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः' [बृ० ४।३।२१] इति
वाक्येऽपि परिष्वक्तत्वमपि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एव स्यात् । न
चेष्टापत्तिः । 'सुषुप्सुक्तान्त्योर्भेदेन' [बृ० सू० १।३।४२] इति
सूत्रे परिष्वक्तकेन प्राज्ञेन परिष्वज्यमानस्याज्ञस्य जीवस्य भेदप्रतिपा-
दनं विरुध्यत इति चेदत्र केचित्—शास्त्रानभिज्ञलौकिकप्रसिद्धैर्वै-
व्यतिरिक्ते जीवेऽप्यभावादभिज्ञप्रसिद्धिरेव स्वपितीत्याचक्षत इत्यनुर-
ध्यते । अभिज्ञप्रसिद्धिश्च परमात्माविषयाऽपि संभवति । 'संपद्य न
विदुः' इत्यग्रिमखण्डे प्रतिपाद्यमानमज्ञानमपि जीवद्वारा ब्रह्मणि
संगच्छते । 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः' इति प्रतिपाद्यमानस्य परि-
ष्वङ्गस्य सत्संपत्तेश्चैक्यमपि नाभ्युपगन्तव्यम् । 'सता सोम्य तदा
संपन्नो भवति' 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः' इत्यनयोरेकार्थ्योक्ति-
धोमभयोरपि सुषुप्तिविषयत्वादुपपद्यते, न तु सर्वात्मनैकार्थत्वं येन
'सुषुप्सुक्तान्त्योर्भेदेन' इति सूत्रं विरुध्येत । अतः 'पुरुषः स्वपिति
नाम' इत्यत्रापि पुरुषशब्दो ब्रह्मपर्यन्त एव । अतः स्वशब्दस्य ब्रह्म-
पर्यन्तत्वे नानुपपत्तिरिति व्यासार्थोक्तिः समर्थयन्ते । 'सन्मूलाः सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतित्राः' [छा० ६।८।४] 'तेन द्रात्म्यमिदं सपं

तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' [छा० ६ । ८ । ७] इति वाक्यविवरणप्रवृत्तेन भगवता भाष्यकृता महासिद्धान्ते तत्त्वमसीत्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः कथमिति चेन्नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यनेनैव प्राप्तत्वात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् । इदं सर्वमिति सजीवं जगत्सिर्दिश्य, ऐतदात्म्यमिति तस्यैव आत्मेति तत्रैव प्रतिपादितम् । तत्र च हेतुरुक्तः 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' [छा० ३ । १४ । १ ।] इतिवदिति भाषितम् । अत्र व्यासार्थैः 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति वाक्ये सर्वशब्देन प्रजानां विशेषितत्वात्प्रजाशब्दस्य चाचित्संसृष्टचेतनविशेषपरत्वात् । 'इदं सर्वमसृजत' [बृ० १ । २ । ३ ।] इति वाक्यान्तरं विज्ञानाविज्ञानशब्दवाच्यचिद्विदात्मकस्य जगतः सर्वशब्देन निर्दिशाच्च प्रजाशब्देन सजीवं जगत्सिर्दिश्यते । सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा इत्यपि पदद्वयं सच्छब्दवाच्यब्रह्माधीनोत्पत्तिलयत्वपरम् । प्रतिष्ठा निष्ठा पर्यवसानं लय इति यावत् । सदायतना इति सदाधारकत्वमुच्यते । अनेन जगतः शरीरत्वं फलितम् । तत्कथमिति चेदित्थम् । उत्पत्तिलयहेतुत्ववाचिपदद्वयमध्यगतेन स्थितिहेतुत्ववाचिना सदायतना इति पदेन स्थितिहेतुधारकत्वं सिध्यति । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्वाषाष्ट्रद्विषी विधृते तिष्ठतः' [बृ० ३ । ८ । ९] इति तिष्ठतिष्ठानूक्तस्थितेः प्रशासनेन धारणाधीनत्वावगमात्तस्य च प्रशासनस्य 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' । इत्यन्तःप्रवेशपूर्वकत्वावगमात्सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायेनान्तःप्रवेशशासनधारणानामन्यतमोक्तावपीतरयोः फलितत्वात्, सदायतना इत्यनेन धारकत्वोक्तावप्यन्तःप्रविश्य शासनेन धारकत्वलक्षणात्मत्वस्य फलितत्वाज्जगतः शरीरत्वं फलितम् । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत्प्रतिष्ठाः' इति द्वाभ्यां सदुपादानकत्वम् । सदायतना इत्यनेन सद्गन्तर्यामिकत्वमुपादानोपादेयमाश्रयाभिन्ननिष्ठत्वात् । प्रजाशब्देनाचित्संसृष्टजीवमात्रेपरिमर्शे तस्य सदुपादानकत्वासंभवात्प्रजाशब्देनापि प्रजाशरीरकं ब्रह्मैवोच्यते । सदायतना इत्यत्र सद्गन्तर्यामिकत्वस्य शरीरमूतचिद्विन्मात्रनिष्ठत्वेन चिद्विच्छरीरकवह्मनिष्ठत्वाभावात्सदायतना इतिवाक्यानुपक्त-
प्रजाशब्देन शरीरमूतचेतनाचेतनमात्रमेवाभिधीयते । तथा—'सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठाः' इत्युपादानत्वप्रतिपादकवाक्ये विशिष्टस्यैवोपादानत्वात्स-

दात्म्यमिदं सर्वमिति वाक्येऽपीदं सर्वमिति केवलचिदचिदात्मकः प्रपञ्चः परामृश्यते । एतच्छब्देनापि केवलं विशेष्यमिति न पूर्ववाक्यवैरूप्यम् । नन्वेतदात्म्यमिदमित्यत्राऽऽत्मशब्देन किं स्वरूपमुच्यत उत नियन्तृत्वम् । नाऽऽद्यः । चिदचित्यपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् । न द्वितीयः । शरीरात्मभावे 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति पूर्ववाक्योक्तसदुपादानकत्वसदन्तर्यामिकत्वयोर्हेतूकरणं विरुध्येत । न चेष्टापत्तिः । तत्र च हेतुरुक्तः 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः' इति भाष्यविरोधप्रसङ्गात् । 'सर्वं स्थस्विदं ब्रह्म तजालानिति' [छा० ३।१४।१] इति श्रुतावेधश्च सदुपादानकत्वसदन्तर्यामिकत्वयोः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वे हेतूकरणादिति चेन्न । विशिष्टयोरेयोपादानोपादेयभाव इति पक्षेऽप्यस्य दोषस्य समानत्वात् । कथं तर्ह्यस्य दोषस्य निस्तार इति चेदुच्यते—आत्मशब्दो व्याप्यवचनः 'अहस्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते' [तै० २।७।१] इत्यत्राऽऽत्मशब्दस्य व्याप्यार्थकत्वाश्रयणात् । ऐतदात्म्यमुपादानभूतेनान्तर्यामिभूतेन च ब्रह्मणा व्याप्यमित्यर्थः । सुदा कुम्भादिकं यथेत्युपादानस्यापि व्यापकत्वप्रसिद्धेः । एतदात्मैतदात्म्यं स्वार्थं व्यञ्ज । एष आत्मा यस्येति पक्षेऽपि स्वार्थं व्यञ्ज आश्रयणीयत्वात् । अस्मिंश्च पक्षे 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'स आत्मा' इत्यनयोर्न पौनरुक्त्यशङ्का । अत एव रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजातमितियदादरातिशयादुपपद्यत इति परिहाराश्रयणकृशोऽपि नाऽऽभ्यपणीयः । 'तत्सत्यम्' [छा० ६।८।७] एतदात्मकत्वमेव सत्यं प्रपञ्चस्य प्रामाणिकमित्यर्थः । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इति वाक्यस्यैवं वाऽर्थः—सत्यं प्रमाणप्रतिपन्नं तद्विदं सर्वं जगदेतदात्म्यमनेन ब्रह्मणा व्याप्तमित्यर्थः । अत्रासत्यस्य शशशृङ्गोदेस्तुच्छस्य व्याप्तत्वाभावेऽपि प्रमाणप्रतिपन्नस्य सर्वस्यापि ब्रह्मव्याप्तत्वमस्तीति भावः । स आत्मा नियन्तोत्यर्थः । विशेष्यस्य विशेषणांशं प्रत्युपादानत्वमस्तीत्यस्मिन्पक्षे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६।२।१] इत्यत्रेदंशब्दस्य कथमश्रुतचेदान्तं श्वेतकेतुं प्रति ब्रह्मपर्यन्तप्रतीतिजनकत्वमिति शङ्काया अपि नावकाशः । ननूत्तरीत्या भिन्नयोरुपादानोपादेयभावसमर्थनेऽपि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६।२।१] 'सर्वं स्थस्विदं ब्रह्म' [छा० ३।१४।१] इति परस्परभिन्नविशेषणविशेष्यवाचिनोर्जगद्ब्रह्मवाचिशब्दयोः कथं सामानाधिकरण्यमिति

चेन्न । अपृथक्सिद्धवाचित्वस्यैव सामानाधिकरण्यप्रयोजकतया लोकवे-
दयोर्वृष्टत्वात् । चिदचित्प्रपञ्चस्य तच्छक्तित्वेन तच्छरीरकत्वेन च तयो-
रभेदोपचारेणाभेदनिर्वृत्तानां सदेवेवमित्यादिरूपाणामुपपत्तेः शक्तिश-
क्तिमतोर्दण्डघटादिवदन्त्यन्तभेदाभावात् । विशेषणभूतप्रपञ्चांशे ब्रह्मण
उपादानत्वाभावे 'न विलक्षणत्वात्' [ब० सू० २ । १ । ४]
इत्यधिकरणस्य वा 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा' [ब०
सू० २ । १ । २६] इत्यधिकरणस्य वा निरालम्बनप्रसङ्गाद्ब्रह्मणो ब्रह्म-
प्रत्युपादानत्वे विलक्षणत्वशङ्काया वा ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामाभावे
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपाशङ्कयोर्दाऽप्रसक्तेः । नन्वेवं 'तदनन्य-
त्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' [ब० सू० २ । १ । १४] इत्यधिकरणे
प्रपञ्चस्योपादानभूतब्रह्मणाऽभेदासंभवादुपादानोपादेयामेव समर्थनं विरु-
ध्येतेति चेत् । न तस्मिन्नाधिकरणे उपादानोपादेययोः स्वरूपाभेदः
समर्थयते तयोरभेदे कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अपि तु तदपृथक्सि-
द्धत्वम् । तच्च तत्सत्ताधीनसत्ताकत्वम् । एतादृशस्यापृथक्सिद्धत्वस्या-
भेदव्यवहारप्रयोजकत्वं 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते' इति
प्रमाणसिद्धमतो न तदधिकरणविरोधः । यद्वाऽस्मन्मते स्थूलचिदचिदात्म-
कप्रपञ्चस्येव तद्विशिष्टस्यापि ब्रह्मण उपादेयत्वादुपादानभूतगूढमचिदचि-
च्छरीरकस्य ब्रह्मण उपादेयभूतस्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्माभेदसमर्थनपरत-
याऽऽरम्भणाधिकरणस्योपपत्तेर्न बोधायकाशः । वस्तुतस्तु यथा को भवा-
निति सर्वापीरराजप्रश्नस्य प्रकृतिसंस्तृप्तात्मविषयस्येऽपि वस्तुगत्या भवच्छ-
ब्दमुक्त्यर्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूपस्यैवोचितमिति मत्या तस्यैव भवच्छब्द-
मुक्त्यर्थत्वं प्रदर्शयन्नादिभरतः—'यदा समस्तभूतेषु पुनानैको व्यवस्थितः'
इति प्रत्यवोचत् । यथा वाऽथर्वशिरसि रुद्रं प्रति देवैः प्रयुक्तस्य को
भवानिति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि भवच्छब्दस्य परमात्मपर्य-
न्तत्वशिक्षणाय 'अष्टभोकः प्रथममासम्' इत्यादिप्रतिवचनप्रवृत्तिः ।
एवमेव 'इदमग्र आसीत्' इतीदंशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वे प्राप्ते विशे-
षपर्यन्तरशिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरं ब्रह्म प्रति गूढमचिदचिच्छरी-
रं ब्रह्मोपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्योत्तमसंदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावा-
दिति द्रष्टव्यम् । अपं चार्थः 'तद्धेदं तर्ज्याहृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियत' [ब० १ । ४ । ७] इति श्रुतिव्याख्यामावसरे गृहद्वारण-
कवक्ताशिक्षायां प्रतिपादितस्तत्रानुसंधेयः । अतश्चाऽऽरम्भणाधिकरणे

तदनन्यत्वमित्यनेन 'अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा' इति-
 वदपृथक्सिद्धत्यलक्षणाभेदस्यैव समर्थितत्वात्तावतैवैकविज्ञानेन सर्ववि-
 ज्ञानमतिज्ञोपपत्तेश्चापृथक्सिद्धकारणत्वस्यैवोपादानशब्दार्थत्वादिह च
 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो
 भवति' इत्यत्र पुरुषशब्दितस्य कार्यावस्थजीवस्य कारणावस्थस्वश-
 ब्दितजीवविशिष्टतया स्वशब्दवाच्येन परम्परया स्वावस्थाश्रयतयोपादा-
 नभूतेन सता संपत्तेरपि सुपपादतया 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः'
 [बृ० ४ । ३ । २१] इति श्रुत्यैकार्थमपि स्मरसत एव सिध्यतीत्यलम-
 तिचर्चया । प्रकृतमनुसरामः ॥ १ ॥

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पति-
 त्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत
 एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पति-
 त्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते
 प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥

यथा पक्षिशकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण बद्धः प्रतिदिशं पति-
 त्वाऽऽश्रयान्तरमलब्ध्वा बन्धनं हस्तमेवाऽऽश्रयत एवमेव हे सोम्य सुपु-
 सिकाले तत् 'अज्ञमयं हि सोम्य मनः' [छा० ६ । ५ । ४] इति
 प्राद्विदिष्टं मनो दिशं दिशं पतिस्था जाग्रत्स्वप्नयोर्नाविधविषयग्रहण-
 व्यापृतं भूत्वाऽपि तत्र तत्राऽऽयतनं विश्रममलब्ध्वा विश्रमाय मुख्यप्रा-
 णेन संश्लेषविशेषमापद्यते । यतः प्राणे हि मनो निबध्यतेऽत एव हि
 प्राण उत्क्रान्ते मनआदीनामप्युत्क्रामः । अतश्च सुषुप्तिदशायां यागादी-
 न्द्रियराहितं मनः 'वाट्यनसि संपद्यते मनः प्राणे' [छा० ६ । ८ । ६]
 इति प्रमाणकालोक्तन्यायेन प्राणे संश्लेषविशेषमापन्नं सदुपरतव्यापारं
 भवति । सुषुप्तिदशायां प्राणमात्रमनुपरतव्यापारमास्ते 'स यदा स्वपिति
 प्राणमेव यागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः' [छा० ४ ।
 ३ । ३] इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं जीवस्य परमात्मोपादेयत्वसिद्ध्यर्थं सुषुप्तिकाले परमात्मसंपत्तिं
 तत्प्रज्ञाद्वागादीन्द्रियाणां प्राणे संश्लेषविशेषं च प्रतिपाद्याशनायादिना-
 मनिर्वचनमुरेतानपि परमात्मानो जगन्मूलतामुपपादयति—

अशनायापिपासे मे सोम्य विजानीहीति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिपति नामाऽऽप एव तदशितं नयन्ते ।

यत्र यदा पुरुषोऽशिशिपतीत्येतन्नम पुरुषोऽशिशिपतीति शब्दं यदा लोकाः प्रयुञ्जत इत्यर्थः । यदा पुरुषस्याशिशिषा भवतीति यावत् । नाम-
शब्दः प्रसिद्धार्थो वा तदाऽऽपस्तदशितं नयन्ते जीर्णतां प्रापय्य रसरू-
पेण शरीरं नयन्ते । तेनाशिते जीर्णे पुनरशिशिषा जायत इत्यर्थः ।

तयथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय
इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति ।

गां नयतीति गोनायः । यथा गोनेतारं गोनाय इत्याचक्षते, यथा
घाऽश्वनेतारं पुरुषनेतारं चाश्वनायः पुरुषनाय इत्याचक्षते लौकिका एव-
मशितनेत्रीरपोऽश्वनायेत्याचक्षत इत्यर्थः ।

तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं सौम्य विजानीहीति ।

ब्रवीभूतेऽङ्गी रसमार्थं नीतिञ्च उत्पन्नमेतच्छरीरारम्भं शुद्धसदृशं
कार्यं विजानीहीत्यर्थः । नन्वमूलमेवेवं भवत्वित्यत्राऽऽह—

नेदममूलं जविष्यतीति ॥ ३ ॥

कार्यमात्रस्य सकारणकत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्हि तस्यान्नातिरिक्तं मूलान्तरं कल्प्यतामित्यत्राऽऽह—

तस्य क मूलं स्यादन्यत्राक्षत ।

कार्यशरीरस्य सन्मूलकत्वान्मूलान्तरस्यानुपलम्भादुपलब्धमन्नमेव
मूलमित्यर्थः ।

एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुद्धेन्नापो मूलम-

न्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूलमन्विच्छ

तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ ।

यथा शरीरेण कार्यभूतेनोपचीयमानेन तत्कारणमन्नमनुमीयत एवमे-
वाग्नेन कार्येणापः कारणमनुमिनुहीति यावत् । एवमुत्तरत्रापि सत्य-
र्थन्तां कारणपरम्परामनुमिनुहीत्यर्थः । ततः किमित्यत्राऽऽह—

सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्यतिष्ठाः ॥ ४ ॥

एतस्यार्थः पूर्वमुक्त एव ॥ ४ ॥

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव
तत्पीतं नयते तद्यथा गोनाथोऽश्वनाथः
पुरुषनाथ इत्येवं तच्चेज आचष्ट उदन्येति ।

पूर्ववदर्थः ।

तत्रैतदेव शुक्लमुत्पतितं सोम्य विजानीहीति ।

तत्र तेजसा शोष्यमाणास्यप्सूत्पन्नं देहाख्यं शुक्लमित्यर्थः ।

नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

तस्य क मूलं स्यादन्यत्रादित्योऽद्भिः सोम्य
शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य
शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः ।

पूर्ववदर्थः । ननु तेजोबलमूलकत्वे शरीरस्य लोहितमांसादिरूपेण
परिणामः कथं स्यादित्याशङ्क्योक्तं स्मृत्यति—

यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवति ।

‘अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते’ [छा० ६ । ५ । १] इत्यादिना पूर्व-
मुक्तं भवतीत्यर्थः । एवं सुप्तौ सत्संपत्तिं जीवस्य प्रकर्ष्य प्रयाणकालेऽपि
सत्संपत्तिं दर्शयति—

अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्म-
नसि संपयते मनः प्राणे प्राणस्ते-
जसि तेजः परस्यां देवतायाम् ।

प्रयतो प्रियमाणस्येत्यर्थः । अत्र वाचो मनःप्रकृतिकत्वासंभवाद्वा-
‘पारोपरमहेतुभूतसंश्लेषविशेष एव वाचो मनसि लयः । मनसः प्राणे

लघोऽपि तादृश एव । 'मनसि करणग्रामं प्राणे मनः पुरुषे च तं
 झटिति घटयन्मूतेऽप्येनं परे च तमात्मनि' इत्युक्तरीत्या प्राणो जीवसं-
 पन्नः सञ्ज्ञीयेन सह तेजःशब्दोपलक्षितेषु सर्वेषु मूतेषु संपन्नो भवति ।
 ततः परं सुसुप्तदुःखोपभोगायासविश्रमाय तेजःशब्दितानां सजीवानां
 मूतसूक्ष्माणां परमात्मनि संपत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥

एतादृशः सच्छब्दितः स एषोऽणिमाऽणुवद्दुर्विज्ञेयो मानान्तरागो-
 चर इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा ।

अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । एवं सर्वत्र सिद्धं सदात्मकत्वं श्वेतकेता-
 वुपसंहरति—

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

ननु तत्त्वमसीत्यत्र मानान्तरसिद्धत्वेनोद्देश्योपादेयविभागामाचर्य
 भाष्यकृतोक्तत्वात्तच्छब्दानुरोधेन प्रथमपुरुषोऽत्र स्यादिति चेदुच्यते—
 मानान्तरसिद्धत्वेऽपि त्वंशब्दार्थस्य तच्छब्दाद्यपेक्षया प्रकृतित्वस्य विष-
 क्षितत्वात्प्रकृतेरेवास्तिक्रियान्तर्गतत्वात्प्रथमपुरुषो भवति । अत एव 'यद्वि-
 श्वमिदं त्वं त्वं वा या स्वा अहम्' इत्यत्राहं त्वं स्वामहं वा त्वं स्वा इति
 प्रकृत्पाश्रयः पुरुषो भवतीति पुष्पगुणपक्व इति सूत्रे प्रतिपादितम् ।
 ततश्च त्वंशब्दार्थस्य प्रकृतित्वस्य विवक्षितत्वान्मानान्तरसदसद्भाष्यो-
 रप्रयोजकत्वात्तत्त्वमिदंशब्दार्थप्रकृतित्वाश्रयोऽसीति मध्यमपुरुष एव भवति ।
 अत एव व्यासार्थः 'आत्मेति नूपाच्छन्ति' [ब० सू० ४।१।३]
 इत्यधिकरणे तथैवोपपादितम् । न्यायपरिशुद्धौ—सुवर्णं राक्षिराज्ञा-
 रसदृशे कुण्डले भवत इति महामाष्यवाक्यमुदाहर्य पुरुषस्योद्देशानु-
 सारित्वनियमामावः समर्थितः । ननु तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति संबो-
 ध्यस्य संबुद्धिस्तावदात्मविद्योपदेशेन श्वेतकेतुमात्रपर्यवसितेति नासं-
 बोध्यरोधनमिति न्यायपरिशुद्ध्युक्तरीत्या श्वेतकेतो इति संबोध्यत्वस्य
 परमात्मन्यसंभवेन त्वंशब्दनिर्दिष्टत्वमपि परमात्मानो न संभवति त्वंश-
 दस्य संबोध्यतातिरिक्तविषयत्वस्य व्याप्यवशनादिति चेदुच्यते—'एत-
 दात्ममिदं सर्वम्' इत्युक्तस्य तत्त्वमसीति विशेष उपसंहार इति भाष्ये

भाषितत्वात्तत्त्वमसीत्यत्रापि सर्वशब्दस्थानापन्नस्य त्वंशब्दस्य संबोध्यवि-
शेषभूतजीवमात्रपरत्वमेव । ऐतदात्म्यपदस्थानापन्नस्य तदित्यस्य च
तदात्मकत्वमेवार्थः । ततश्च सर्वं तदात्मकमितिवत्त्वं तदात्मक इत्यर्थः ।
न चैवं सति तच्छब्दस्य तदात्मकत्वे लक्षणा स्यादिति वाच्यम् । अप-
र्यवसानवृत्त्या त्वंशब्दस्य तदन्तर्यामिपरत्वपक्षस्यापि लक्षणापेक्षया जघ-
न्यत्वात् । 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' [ब्र० सू० १।२।२८]
इत्यत्र व्यासार्थैरपर्यवसानलब्धार्थस्य यौगिकार्थतुल्यत्वाश्रयणात्,
यौगिकार्थस्य च रूढिपूर्वकलक्षणापेक्षया जघन्यत्वस्य प्रोद्गात्राधिकरणे
मीमांसकैराश्रितत्वात्त्वंशब्दस्य संबोध्यातिरिक्तविषयत्वस्य क्वाप्यवर्श-
नात्, श्वेतकेतो तत्त्वमसीति त्रयाणां पदानां प्रतीयमानसामानाधि-
करण्यमङ्गप्रसङ्गाच्चापर्यवसानलब्धार्थस्याऽऽश्रयणासंभवात् । अप्रुथक्सि-
द्धवाचिनां सामानाधिकरण्यस्य लोकवेदयोर्बहुशो वृष्टचरत्वेनाप्रुथक्सि-
द्धजीवपरवाचिनोस्त्वंतच्छब्दयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्याप्युपप-
त्तेर्न त्वंशब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वमाश्रयणीयम् । यस्तु तस्तु, ऐतदात्म्य-
मिति शब्दनिर्दिष्टं तदात्मकत्वमेव बुद्धिस्थत्वात्तच्छब्देन परामुच्यते न तु
सच्छब्दितं ब्रह्म चेन तदात्मकत्वलक्षणादोषः स्यात् । ततश्च त्वं तदसि
ऐतदात्म्यमसीत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे न कस्यापि पदस्य लक्षणा । साम-
दायिकास्तु स आत्मेति पूर्वनिर्दिष्टस्यैव तत्त्वमसीत्यत्र तच्छब्देन परा-
मर्शस्योचितत्वात्तच्छब्देन सच्छब्दितात्मेयाभिधीयते । जघन्यं त्वंपदं
त्वंपर्यवसानवृत्त्याऽन्तर्यामिपर्यन्तमभिधाति । न च श्वेतकेतो इति
संबोध्यस्य जीवस्यैव त्वंपदेन परामर्शो युक्त इति वाच्यम् । हे देवद-
त्तेति देवदत्तं संबोध्य तत्पुत्राभिप्रायेण त्वमेवं कृतवानसीति प्रयोगवर्श-
नात् । इषांस्तु विशेषः । तत्र मुख्यानुपपत्त्या त्वंपदस्य पुत्रे लक्षणा ।
इह तु तदनुपपत्त्याऽन्तर्यामिपर्यवसानवृत्तिराश्रीयते । ननु 'साक्षाद-
प्यविरोधं जैमिनिः' [ब्र० सू० १।२।२८] इति सूत्रे व्यासार्थैर-
पर्यवसानवृत्तेर्योगतुल्यत्वस्य समर्थनात्, योगस्य च रूढिपूर्वकलक्षणा-
पेक्षया दीर्घत्वस्य प्रोद्गात्राधिकरणे मीमांसकैः समर्थितत्वाल्लक्षणापेक्षया
जघन्यैवापर्यवसानवृत्तिरिति चेदुच्यते । सत्यमुक्तं व्यासार्थैरपर्यवसानवृ-
त्तेर्योगतुल्यत्वं तथाऽपि न तस्या लक्षणापेक्षयाऽपि दीर्घत्वं प्रमाणाभा-
वात् । प्रोद्गात्राधिकरणे प्रोद्गातृशब्दरूढ्यर्थस्य बहुत्वासंभवात्पाशमन्त्र
इव बहुपचनमविवक्षितार्थमिति पूर्वपक्षे 'अदितिः पाशान्प्रमु-

गौण्या प्रयुज्यमानो हृष्टः, एवं छन्दोभिधायिगायत्रीशब्दस्य चतुष्पात्त्व-
सादृश्याब्रह्मणि प्रयोग उपपन्न इत्युक्तत्वाद्वैणीरूपलक्षितलक्षणापेक्ष-
याऽपर्यवसानवृत्तेरपि दीर्घत्वमेव सूत्रमाव्यकृदभिमतमिति प्रतीयते ।
यदि चापर्यवसानवृत्तिर्गौणीतः प्रबला तर्हि तथा गायत्र्यवस्थब्रह्मपरत्वस्य
वक्तुं सुशक्तया गौणी वृत्तिर्नाऽऽदत्तव्या स्यादिति चेत् । अपर्यवसान-
वृत्त्या गायत्रीशब्दस्य गायत्र्यवस्थब्रह्मपरत्वे तस्य सर्वभूतात्मत्वासंभ-
वेन केवलब्रह्मणि गौण्याश्रयणस्य युक्तत्वात् । न च गायत्र्यवस्थत्व-
वेणेन सर्वभूतात्मत्वाद्यसंभवेऽपि ब्रह्मस्वरूपे सर्वभूतात्मत्वं संभवत्येव ।
अत एव दहरविद्यायां हृद्यावच्छिन्नस्य ब्रह्मणस्ताम्रप्येण बाह्याकाश-
वैपुल्यासंभवेऽपि स्वरूपेण बाह्याकाशवैपुल्यम् । 'वायान्दा अय-
माकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः' [छा० ८।१।३] इति संदर्भे
प्रतिपादितं संभवतीत्यभ्युपेतम् । तथा शाण्डिल्यविद्यायाम्—'एष म
आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीवान्' [छा० ३।१।४।३] इत्यल्पत्वेन निर्विद्वत्स्य
ब्रह्मणः स्वरूपाभिप्रायेण 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षात्' [छा० ३।१।४।३] इति पृथिव्यादिभ्योऽपि ज्यायस्त्व-
मुक्तम् । किं बहुना सर्वास्वल्पायतनविद्यासु 'आनन्दादयः प्रधानस्य'
[ब० सू० ३।३।११] इत्यधिकरणन्यायेन सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादी-
नामुपसंहर्तव्यत्वात्तत्र चाल्पायतनस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपेणाऽऽनन्त्य-
मपि संभवतीत्यनन्त्योपासनस्याऽऽश्रितत्वात् । तद्व्यायेन गायत्र्यव-
च्छिन्नत्ववेणेन सर्वभूतात्मत्वासंभवेऽपि स्वरूपेण सर्वभूतात्मत्वसंभवाच्च ।
अपर्यवसानवृत्तावनुपपत्त्यभावाद्गायत्रीशब्दस्यापर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणं त-
दीर्घत्वकारितमेवेति वाच्यम् ।

गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मणः स्वरूपेण सर्वभूतात्मत्वोपपादनं क्लेशसा-
ध्यमित्यभिप्रायेणापर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणसंभवात् । अत एव 'आकाशा-
द्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादावाकाशशब्देऽपर्यवसानवृत्त्य-
नाश्रयणस्येदमेव बीजम् । यदि ह्याकाशशब्दस्तच्छरीरकब्रह्मपरः स्यात्तदा
तच्छरीरकस्य जगत्कारणत्वासंभवात्स्वरूपाभिप्रायेण जगत्कारण-
त्ववादोऽभ्युपेयः । स च क्लिष्ट इत्येवापर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणं न तु योग-
प्राबल्यादित्येव रहस्यम् । किं च गायत्रीशब्देन चतुष्पात्त्वादिधर्मकीर्त-
नस्य सादृश्यानुसंधानार्थत्वामाये वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तत्र गौण्याश्रयणं
गायत्रीशब्दे न तु गौण्याः प्राबल्यादतो न गौण्यपेक्षया दीर्घत्वमपर्यव-

सानवृत्तेः । नन्वपर्यवसानवृत्तेर्लक्षणापेक्षया प्राबल्ये 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विन्दति' [गी० १३।२] इत्यत्र मां मदात्मकं विन्दीत्यर्थ इति, तथा 'ब्रह्मजज्ञं देवमीडयं विदित्वा' [क० १।१७] इत्यत्र देवं देवात्मकमित्यर्थ इत्येवं बहुषु स्थलेषु क्षेत्रज्ञादिशब्दानामपर्यवसानवृत्तिमनाश्रित्य मां देवमित्यादिशब्दानां लक्षणाश्रयणं नोपपद्यते, अतोऽवसीयते लक्षणापर्यवसानवृत्त्योर्वैषम्यामावो माप्यकृदमभिमत इति चेत्तस्यान्वारुह्योक्तिरूपतयाऽप्युपपत्तेः । ननु मुख्यार्थसंबन्धेन तदपृथक्सिद्धविशेषस्य लक्षणया प्रतीत्युपपत्तौ न शक्तिः कल्प्याऽनन्यलभ्यस्येव शब्दार्थत्वादिति चेन्नैवम् । कल्पनायां परमुपालम्भो न तु कृतस्थलेऽपि । प्रकृते च जातिगुणवाचिगोनीलादिशब्देष्वपृथक्सिद्धविशेषणवाचित्वावच्छेदेन विशेष्यवाचित्वस्य कृतत्वात्सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रये ब्रह्मणि सर्वशब्दवाच्यत्वस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' 'नन्ताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती' 'तन्नामरूपाभ्यां व्याकियत' [बृ० १।४।७] 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्यपवेशो भाक्तस्तद्वायमावि-त्वात्' [ब० सू० २।३।१६] इत्यादिश्रुतिसूत्रप्रतिपन्नसर्वशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, ततश्च त्वंशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वात्त्वमसीत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदन्ति । अत्र तत्त्वमसीति तत्त्वंपदाम्नां सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वोपलक्षितं चिन्मात्रं लक्ष्यते । अतश्चिन्मात्र एवास्य श्रुतिसंदर्भस्य तात्पर्यमिति वदन्तः परे प्रत्युक्ताः ।

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् ।

सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि ॥

सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः ।

प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यते ॥

इति नारदीयवचनविरोधात् । तन्मते श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधमपामायेन तत्त्वंपदमुक्त्यर्थयोरेवामेदोपधनसंभवे तत्त्वंपदलक्ष्यचिन्मात्राभेदप्रतिपादकत्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वात् । व्याधकुलसंवाधितराजकुमारस्य व्याधमायमन्यपनयनाय प्रपृते त्वं राजकुमारोऽसीति वाक्ये राजकुमारपदे लक्षणाश्रयणमाधेदेहापि जगत्कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयाचके तत्पदे लक्षणाश्रयणस्यान्याप्यत्वात् । त्वं राजकुमारोऽसीति वाक्येऽपि विधेय-

राजकुमारत्वे तात्पर्याभावे व्याघ्रभावानुपमर्दवद्विधेयभूततच्छब्दार्थभूत-
जगत्कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादित्तात्पर्याभावे तद्विरोधिजीवभावोपमर्दासंभवादि-
त्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । एवमुक्तः श्वेतकेतुः सुपुतिकाले
प्रजानां सत्संपत्तौ सत्यागेवं सति संपन्ना इति प्रतीतिः स्यात् । समुद्रे
तरङ्गादीनामिव परमात्मनि सुपुप्तौ लीनानां पुनरुत्थितिश्च न स्यात् ।
अतः सुपुप्तौ प्रजानां सत्संपत्तिर्न श्रद्धेयेति मन्वान आह—

धूय एव भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥७॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

विशिष्य ज्ञापयत्विति पिता श्वेतकेतुना प्रार्थितस्तथेत्यङ्गीकृतधानि-
त्यर्थः । एतत्खण्डविषयाण्यधिकरणानि लिख्यन्त उक्तान्तिपादे ।
'वाङ्मनसि संपद्यते' [छा० ६।८।६] इति श्रूयमाणा वाचो
मनःसंपत्तिर्वाग्वृत्तिविषया न तु वाग्विषया । वाचो मनःप्रकृतित्वा-
भावेनाप्रकृतिभूते मनसि वाचः साक्षाल्लयासंभवात् । न च वाग्वृत्तेरप्य-
प्रकृतिभूते मनसि संपत्तिशब्दितो लयो न संभवतीति वाच्यम् । मनसि
स्थितेऽपि वाग्वापाराभावमात्रेण संपद्यत इत्युपपत्तेः । विद्यमानायास्तु
वाचस्तादात्मिकाभावस्याप्यभावेन संपत्तिभूतेरत्यन्तासंभवादिति पूर्वपक्षे
मात्र उच्यते 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाश्च' [ब्र० सू० ४।२।१]
वाक्यस्वरूपमेव मनसि संपद्यते वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिदर्श-
नात् । वाङ्मनसि संपद्यत इति शब्दाच्च वागेव मनसि संपद्यते । यद्यपि
मनसो वाक्प्रकृतित्वं नास्ति तथाऽप्यनुपरतव्यापारेऽपि मनसि वाच
उपरतव्यापारत्वदर्शनाद्वाङ्मनसि संपद्यत इवेत्युच्यते । वृत्तिपक्षेऽपि
संपद्यत इत्यस्य गौणत्वावश्यंभावात् । ततश्च वाचो निर्व्यापारताहेतु-
भूतो मनसा संयोगविशेषः संपत्तिशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम् । 'अत एव च
सर्वाण्यनु' [ब्र० सू० ४।२।२] यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं
संपत्तिः । अत एव 'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्य-
मानैः' [प्र० ३।९] इति वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां संपत्तिश्रुति-
रपि तदर्थिकैवेत्यर्थ इति स्थितम् । तथा मनः प्राण इत्यत्र मनोवृत्तेरेव
प्राणेऽप्यय उच्यते मनःशब्दस्य मनोवृत्तिष्वपि प्रचुरप्रयोगसत्त्वान्न तु

पूर्वोक्तरीत्या संयोगविशेषः संपत्तिशब्दार्थ इति प्राप्त उच्यते—‘तन्मनः प्राण उत्तरात्’ [ब्र० सू० ४।२।३] मनसो निर्व्यापारहेतुभूतः प्राणेन संयोगविशेष एवेहापि संपत्तिशब्दार्थः । ततश्च मन एव प्राणे संपद्यते मनः प्राण इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः । मनःशब्दस्य मनोवृत्तिपर- स्वेऽपि संपत्तिश्रुतेर्गौणत्वावश्यंभावेन मनःश्रुतेरपि गौणत्वाश्रयणस्या- न्याप्यत्वादिति सिद्धान्तितम् । तथा प्राणस्तेजसीति श्रुतेः प्राणस्तेजसि संपद्यत इति प्राप्त उच्यते ‘सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः’ [ब्र० सू० ४।२।४] स इन्द्रियसहितः प्राणोऽध्यक्षे जीवे संपद्यते ‘एवमेवेममा- त्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति’ [बृ० ४।३।३८] इति प्राणानां जीवोपगमस्य तेन सहोत्क्रान्तेश्च श्रवणाजीव एव संपद्यते । गङ्गाया संयुज्य सागरं गच्छन्त्यां यमुनायां यमुना सागरं गच्छतीति प्रयोगवज्जीवद्वारा प्राणस्य तेजःसंपत्तावपि प्राणस्तेजसीत्युक्तिरुपपद्यते । न च प्राणस्य तेजोद्वारेणैव जीवोपगमोऽस्त्विति वाच्यम् । निरध्यक्षस्य प्राणस्य तेजसि स्थितेरसंभवादिति स्थितम् । तथा प्राणस्तेजसीति जीवसंपुक्तस्य प्राणस्य तेजोमात्र एव संपत्तिश्रवणान्न सर्वभूतसंपत्ति- रिति प्राप्त उच्यते—‘भूतेषु तच्छ्रुतेः’ [ब्र० सू० ४।२।५] स जीवः प्राणः संहतेषु सर्वेषु भूतेषु संपद्यते ‘पृथिवीमथ आपोमयस्तेजो- मयः’ [बृ० ४।४।५] इति संचरतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रवणेन सर्वभूतसंपत्तेर्वक्तव्यत्वात् । ‘नैकस्मिन्दर्शयतो हि’ [ब्र० सू० ४।२।६] । एकस्मिंस्तेजोमात्रेण संपद्यते । ‘एकैकस्य भूतस्य कार्याक्ष- मत्वम्’ ‘अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतगैकैकां करवाणीति’ [छा० ६।३।२।३]

नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततरते संहतिं विना ।

नाशमनुबन्धजाः सप्तमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषान्ता एण्डमुत्पादयन्ति ते ॥

इति श्रुतिस्मृती दर्शयत इत्यर्थ इति स्थितम् । तथा ‘तेजः परम्यां देयतायाम्’ [छा० ६।८।६] इत्यत्र जीवपरिण्यक्ततेजःशब्दित- भूतसूक्ष्माणां परवेद्यतासंपत्तौ प्रयोजनाभावात्तेजः परम्यां देयतायामिति श्रुतिः स्मृतिमात्रपरेति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘तानि परे तथा एवाह’ [ब्र० सू० ४।२।१५] तानि जीवसंसृष्टानि भूतसूक्ष्माणि परमा-

त्मानि संपद्यन्ते । कुतः । तथा ह्याह श्रुतिः । तेजः परस्परं देवतायामिति श्रुतिवशाच्च सुषुप्तिप्रलययोरिव परमात्मसंपत्तेः सुखदुःखोपभोगायास-विश्रमः प्रयोजनत्वेन परिकल्प्यत इति स्थितम् । तथा सेयं परमात्मनि जीवस्य संपत्तिः प्राकृतलयवत्कारणापत्तिरूपैव सर्वात्मनः सर्वोपादानत्वात् न तु वागादेर्मनआदिष्विवाविभागतामात्रमिति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘अविभागो वचनात्’ [ब० सू० ४ । २ । १६] अत्रापि पृथग्भावानर्हसंसर्गविशेषलक्षणाविभाग एव संपत्तिशब्दार्थः । बाह्य-नसि संपद्यत इत्यत्र सतः संपद्यत इति शब्दस्यैवेहाप्यनुपज्यमानतयाऽ-मिधानवैकल्याध्रयणस्यान्याप्यत्वादिति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्पयानां
वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं
वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मी-
त्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति
संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति ॥ २ ॥

यथा लोके मधुमक्षिका मधु निष्पादयन्ति नानात्पयानां नानागतीनां
[क्षाणां रसान्समाहृत्य मधुत्वेनैक्यं गमयन्ति । ते च रसा मधुत्वेनैकतां
ता अमुष्य वृक्षस्य वकुलस्य वा कुटजस्य वा रसोऽस्मीति यथा
विवेकं न लभन्त एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्या अहं देवदत्तोऽह-
मुष्य पुत्रोऽधुना सति संपन्ना इति वा संपत्स्यामह इति वा न जान-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा
वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

अथ सुषुप्तेरुत्थिताश्च प्रजाः स्वापात्पूर्वं यद्यद्भवन्ति ये येऽमवंस्ते ॥

आभवन्त्पागत्य भवन्ति । सुपुत्तेः प्राग्ब्याघ्राभिमानी स्थितः । सुपुत्त्य-
नन्तरमपि व्याघ्रोऽहमित्यभिमन्यमान एव भवतीत्यर्थः । पूर्ववासनाव-
सित एवोत्तिष्ठतीति यावत् । ततश्च दर्शनानुसारात्सुपुत्तौ लयो न पुनर-
स्थितिविरोधीति भावः ॥ ३ ॥

स य एषोऽणिमा ।

अणुः सूक्ष्म इत्यर्थः ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

स्पष्टोऽर्थः । एवमुक्तः श्वेतकेतुः सुपुत्तिदशायां परमात्मनि संपन्नः
स्वापानन्तरं तत उत्थायाऽऽगतश्चेत्पातगृहावुत्थायाऽऽगतस्य गृहावाग-
तोऽस्मीति प्रतिसंधानवत्सत आगतोऽस्मीति प्रतिसंधानप्रसङ्गात्तद्विष-
मणीयमिति मन्यमान आह—

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होषाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

इमाः सोम्य नयः पुरस्तात्प्राच्यः स्थन्दन्ते पश्चात्पती-
च्यस्ताः समुद्रान्तमुदमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥
एवमेव सलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य
न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा

सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा
 दंशो वा मशको वा ययद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥२॥
 स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
 भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पष्ठप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

यथा गङ्गाद्या नद्यः पूर्वदिक्प्रस्थिताः प्राहमुत्ततया समुद्रं यान्ति,
 प्रतीच्यः पश्चाद्वेशप्रवृत्ताः सिन्धवाद्या नद्यः पश्चान्मुत्ततया समुद्रं यान्ति
 पुनश्च ताः समुद्रात्समुद्रं गच्छन्ति समुद्रपर्यन्तदेशात्समुद्रमध्यं गत्वा
 समुद्रेणैकीभूताः सत्य इयं गङ्गाऽहमस्मीयं यमुनाऽहमस्मीत्येवं प्रत्यभिज्ञा-
 तुमसमर्था भवन्ति, तथा सुप्तोत्थिता अपि सत आगता इति न प्रत्य-
 भिज्ञातुं समर्था इत्येवं बोधितेन श्वेतकेतुना ननु सुप्तोत्थितस्य सोऽह-
 मित्यनुसंधानबलान्नाशामावस्याभ्युपगन्तव्यत्वे मरणानन्तरं कदाऽपि
 पूर्णजन्मस्मरणाभावाज्जीवस्य देहवियोगसमये नाशः कस्मान्न स्यादिति
 मन्यमानेन भूयो विज्ञापयत्विति प्रार्थितस्तथाऽस्त्वित्यवोचदित्यर्थः ।
 एतत्खण्डाधिकरणं लिख्यते—सुप्तस्य मुक्ताविशिष्टतया ब्रह्मणि लीनस्य
 पुनर्वैहसंबन्धासंमयादन्य एवोत्तिष्ठति सुप्तिरहितपुरुषेषु वैविककर्मणां
 साफल्यं च भविष्यतीति प्राप्त उच्यते—‘स एव तु कर्मानुसृतिशब्दवि-
 धिभ्यः’ [ब्र०सू० ३ । २ । ९] स एव सुप्त एव तूत्तिष्ठति । कुतः, कर्मा-
 नुसृतिशब्दविधिभ्यः । सुप्तेः प्राक्कृतं कर्म तेनैव भोक्तव्यमन्यथा कृतहा-
 नादिप्रसङ्गात् । योऽहं सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यनुसृतेः । त इह व्याघ्रो वा
 सिंहो वेत्यादिशब्दान् । मोक्षार्थविधिव्यवृत्त्यर्थप्रसङ्गाच्च न सुप्तिर्मुक्ति-
 तुल्या । अत एव प्रजापतिविद्यायाम्—‘स ह सत्ययमेवं संप्रत्या-
 त्मानं जानाति’ इत्यज्ञत्वेन सुप्तिर्निन्द्यते ‘मनसैतान्कामान्पश्यन्नमते’
 इति मुक्तिस्तद्विलक्षणतया प्रतिपाद्यते । अतो न सुप्तिर्मुक्तिरिति स
 एवोत्तिष्ठतीति स्थितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पष्ठप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽन्याह-
 न्याज्जीवन्स्त्रवेद्यो मध्येऽन्याहन्याज्जीवन्स्त्रवेद्योऽ-
 ग्रेऽन्याहन्याज्जीवन्स्त्रवेत्स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽ-
 नुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥
 अस्य यदेकांशां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
 द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ
 सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥
 एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं
 वाव किलेदं प्रियते न जीवो प्रियत इति स य
 एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
 तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवा-
 न्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति ऋग्वेदोपनिषदि पृष्ठपपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अनेकशारायुक्ते वृक्षे यत्किञ्चिन्मूले मध्ये वाऽग्रे वा परश्वादिनाऽ-
 न्याहन्यात्तदा जीवयुक्त एव वृक्षो रसं स्रवति । अतो रसस्रुतिरूपकार्या-
 जीवात्माऽऽमूलाग्रं व्याप्य मूलैरुदकं पिबंस्तत्प्रयुक्तसुखादिकं चानुभव-
 न्नास्ते । एवमामूलाग्रं व्याप्य वर्तमानो जीवो यदि कालधर्मवशात् यं
 प्रदेशं त्यजति स स प्रदेशः शुष्यति । एवमेव सर्वं जहाति यदि तत्सर्वं
 शुष्यति । ततश्च यथैकैकशाराशोपो न जीवनाशकृतोऽपि तु जीवसं-
 कोचकृतः प्रदेशान्तरे जीवस्य सत्त्वेन नाशासंभवादेवमेव सर्वशोपोऽपि
 सत्त्यागकृत एव न तु जीवनाशकृतः । अतो मनुष्यादिष्वपि जीवत्या-
 गकृतं देहस्य मरणं न जीवस्य तथा सति कृतहानाकृताभ्यागमप्रस-
 न्नात् । अतः सुषुप्तिमरणदशायां सत्संपत्तावपि न जीवादिनाश इति
 सिद्धमिति मायः । एवं बोधितेन श्वेतकेतुनाऽणिमः सच्छब्दितस्य

रूपस्पर्शादिहीनस्य विविधस्थावरजङ्गमादियुतानेकब्रह्माण्डहेतुत्वं न
 शब्देयमिति मन्यमानेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति प्रार्थितस्त-
 थाऽस्त्वित्युवाचेत्यर्थः । व्यासार्थेस्तु 'ज्ञोऽत एव' [ब० सू० २ । ३ । १८]
 इत्यधिकरणे—अस्य सोम्य महतो वृक्षस्येति वृक्षशब्देन शरीरं निर्दिश्यत
 इत्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्पाशिकायां पष्ठपपाठकस्यै-
 कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति ।

न्यग्रोधफलमाहरेत्याचार्येणोक्तः श्वेतकेतुर्विं भगव इत्यानीतया-
 नित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

भिन्द्हीति भिन्नं भगव इति किमत्र
 पश्यसीत्यणव्य इवेमा धाना भगव इति ।

इमानि बीजान्यणून्नेव पश्यामीत्यर्थः । इवशब्द एवार्थः ।

आसामङ्गैकां भिन्द्हीति भिन्ना भगव इति
 किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥

तत्र होवाच ।

स्पष्टोऽर्थः ।

यं वै सोम्यैतमणिमानं न निमालयसे ।

हे सोम्य, एवं यमेतं बटबीजाणिमानं न निमालयसे न पश्यसि
 किमित्यर्थः ।

एतस्य वै किल सोम्यैषोऽणिम एव महा-

न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति ॥ २ ॥

एष महान्यग्रोध एतस्यैव किलाणिमः कार्यतया तिष्ठति । अतोऽणो-
 रपि सच्छब्दितात्परिदृश्यमानस्य स्थूलस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिरुपपद्यत इत्य-
 स्मिन्नर्थे श्रद्धा कर्तव्येत्यर्थः ।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रुय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ वि परमात्मा कारणानुगतः कथं तर्हि तदनुपलम्भः । अनुपलम्भे
च तत्र तस्यानुगतत्वे किं मानमित्यभिप्रायेण प्रार्थितस्तथेत्युक्तवानि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रात-

रुपसीदथा इति स ह तथा चकार ।

रात्रौ लवणं जले प्रक्षिप्य प्रातर्मत्समीपमागच्छेति गुरुराहुः श्वेत-
केतुस्तथा चकारेत्यर्थः ।

त एव होवाच यदोषा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग

तदाहरेति तच्चावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥

दोषा रात्रौ यल्लवणमुदकेऽवधाः प्रक्षिप्तवानसि तदङ्गाधुनाऽहरे
त्युक्तो विभुश्च न ज्ञातवान् ॥ १ ॥

यथा विलीनमेवाङ्ग ।

यथा लवणं विद्यमानमपि विलीनं सद्यश्चक्षुषा त्वचा वा नोपलभ्यते
एवं जीवात्मन्यरूपमपीति भावः । एवं चक्षुषा त्वचाऽप्यग्राह्यस्य लव-
णस्योपापान्तरंगावगतिप्रकारं दर्शयति—

• दैत्यमुदिदुर्गदे—अनुपलम्भेन सङ्गच्छत धर्मेति नन्दनमेव श्रुत्योऽपि विश-
वस्येति श्रुत्यै इति च ॥

अस्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति ।

अस्य जलस्याऽऽदौ मूलप्रदेश उद्धृत्याऽऽचामेत्यथ पित्रोक्तः पुत्र
आचम्यानन्तरं कथमिति पृष्टो लवणमित्युक्तवानित्यर्थः ।

मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्य-
न्तादाचामेति कथमिति लवणमिति ।

उक्तोऽर्थः ।

अभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार ।

एतत्परित्यज्य मत्समीपमागच्छेत्युक्तस्तथा चकार ।

तच्छश्वत्संवर्तते तः होवाचात्र वाव किल
सत्सोम्य न निमालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥

तल्लवणं जले शश्वत्सर्वदा सम्यग्वर्तत इत्युक्तवन्तं शिष्यं प्रति
पितोवाच किमिति रसनेन्द्रियेणोपलभ्यमानतया वस्तुतः सदेव लवणं
यथा चक्षुषा त्वचा या नोपलभ्यत एवमेवात्रैव जगत्पन्तरात्मतयाऽऽग-
माचार्योपदेशादिनाऽवगन्तुं योग्यमेव सच्छब्दितं ब्रह्मात्रैव किल वर्तत
इति न निमालयसे द्रष्टुं न शक्नोषि न पश्यसीत्यर्थः ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-
वान्निज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पष्ठप्रपाठकस्य

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

तर्हि सर्वव्यापिनः सच्छब्दितस्यावगत्युपायं वृष्टान्तेन प्रदर्शयेति
मार्थित आचार्यस्तथाऽस्त्वित्युक्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पष्ठप्रपाठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथा सौम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र
प्राङ्बोद्ध्वाऽधराङ्का प्रत्यङ्क्वा प्रध्मायीता-
भिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः॥१॥

हे सौम्य यथा लोके गन्धारेभ्यो जनपदेभ्यः पिनद्धचक्षुषं कंचित्पुरुषं
चोरो गृहीत्वा बिजने विसृजेद्यदि स विभ्रमोपेतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो
वाऽधोमुखो वाऽभिनद्धाक्ष एव तत्स्करैरानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्टोऽ-
हमिति विक्रोशेतेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य यथाऽभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं
गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं
पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत ।

यथा कश्चित्कारुणिकस्तस्य घन्धनं मुक्त्वोत्तरतो गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति प्रब्रूयाद्यदि स तथोक्तो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छंस्तैस्तरुपदिष्टमार्गो
मेधाव्युक्तार्थाविस्मरणशीलः पण्डित ऊहापोहक्षमधीयुक्तो यथा
गन्धारानेव पुनरभिसंपद्येत प्राप्य निर्दुःखो भवेदित्यर्थः ।

एवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव
चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति॥२॥

एवमाचार्योपदेशेन ब्रह्मात्मकस्त्वमस्यतस्तदात्मकतया स्यात्मानमनुसं-
धत्स्वेत्युपदिष्टस्तदात्मकत्वमनुसंधत्ते । तस्यैतादृशानुसंधाननिष्ठस्य तावा-
नेव विलम्बः । यावत्पारब्धकर्मरिच्छशरीराद्गन्धर्वविमोक्ष्यते । अथ तद-
नन्तरं तु सद्गुणं ब्रह्म संपत्स्यते । न विमोक्ष्ये संपत्स्य इति पुरुषव्य-
त्ययश्रृङ्गान्दसः । केचित्तु तस्य तावदेव चिरमित्यत्र न इत्यध्याहारः ।
तस्य मे तावानेव विलम्बो यावत्कर्मभिर्न विमोक्ष्येऽतः परं ब्रह्म संपत्स्य
इत्युपासकस्यानुसंधानप्रकारोऽनेन वाक्येनोच्यत इति वदन्ति । ननु
यावन्न विमोक्ष्य इत्युक्ते कथं शरीरान्मोक्षसिद्धिः । उच्यते । मोक्ष
इत्युक्ते कस्मान्मोक्ष इत्याकाङ्क्षायामस्यामेव विद्यायाम् 'अथ
यदाऽस्य पाद्वानसि संपद्यते' [छा० ६ । १५ । २] इत्यादिना

देहादुत्क्रमणश्रवणादन्यत्र च 'शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य'
 [छा० ८।३।४] 'धूत्वा शरीरम्' [छा० ८।१३।१] 'अशरीरं वाव
 सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' [छा० ८।१२।१] इति श्रवणात् ।
 'त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति' [गी० ४।९] इत्यादिस्मरणाच्च
 शरीरात्मोक्ष इत्येवायमभ्यस्यते । अथ संपत्स्य इत्यत्रापि संपत्तेः कर्मापे-
 क्षायां । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' [छा० ६।८।१]
 इति वाक्यान्तरप्रतिपक्षं ब्रह्मेव कर्मतया संबध्यत इत्यवगम्यते । उत्तर-
 खण्डिकायामेतद्विचरणाप्रवृत्तार्यां देहे मोक्षत्रह्यसंपत्त्योः कथनाच्चैवमे-
 वार्थः । एवमेव व्यासार्थः 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' [ब्र० सू० १।
 १।७] इत्यत्रोक्तम् । न चाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यत्र वेदेत्यस्य न
 शाब्दज्ञानमात्रार्थकत्वं शङ्क्यम् । वेदान्तेषु विद्युपास्योर्व्यतिकरेण
 प्रयोगात्, शाब्दज्ञानमात्रेण मोक्षस्य 'बुद्धेः क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्र-
 तिपिञ्चम्' इत्यादिप्रमाणप्रतिपिञ्चत्वाच्च विविधातुरुपासनावाच्येष्वपि ।
 एवमस्यापि विद्यायां येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
 मिति विज्ञानशब्दश्रवणात्, तस्य च 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
 तव्यः' [बृ० २।४।५] इत्यनेनेकार्थ्याञ्चोपासनापरत्वमेवाऽऽश्रयणी-
 यम् । व्यासार्थस्तु 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' [छा० ६।१४।२] इत्या-
 चार्यवत्ताफलत्वेन प्रतिपादितार्थविशेषवेदनवचनं तदर्थस्यानुसंधेयत्वे
 लिङ्गमिति वाक्यार्थज्ञानवाचिन एव वेदेत्यस्यानुसंधानाक्षेपकत्वमुक्तम् ।
 चतुर्थार्ध्याये 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' [छा० ५।२४।३] इति
 सर्वकर्मप्रवाहश्रवणात्, ब्रह्मविद्योत्पत्त्यनन्तरमेव सर्वकर्मणां नाशः ।
 देहस्थितिस्तु चेक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशादप्युपपद्यत इति प्राप्त उच्यते
 'अनारब्धकार्ये एष तु पूर्वं तदवधेः' [ब्र० सू० ४।१।१५] विद्यो-
 त्पत्तेः प्राचीने अनारब्धकार्ये एव मुकृतदुष्कृते नश्यतो न त्वारब्धकार्ये ।
 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' [छा० ६।१४।२] इति शरी-
 रपातविलम्बावधिश्रवणाद्यावच्छरीरधारणं प्रारब्धकर्मानुवृत्तेरवश्यंभावा-
 त्कर्मव्यतिरिक्तस्य देहधारकसंस्कारस्य सन्नाये प्रमाणाभावादित्युक्तम् ।
 तथा 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते' इत्यत्र 'तस्य तावदेव चिरं
 यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति विद्यायोनिशरीरपातमात्रस्यैवान्तराय-
 त्वश्रवणात्प्रारब्धयोः पुण्यपापकर्मणोः सत्त्वेऽपि विद्यायोनिशरीरावसाने
 सत्त्वेय मोक्ष इति प्राप्त उच्यते—'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते'

[ब० सू० ४ । १ । १९ ।] तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे फलमोगेन क्षपयित्वैव ब्रह्म संपद्यते ते च प्रारब्धे पुण्यपापे विद्यायोनिशरीरमात्रोपमोग्यफले चेत्, विद्यायोनिशरीरावसाने ब्रह्म संपद्यते । अनेकशरीरमोग्यफले चेत्, तदवसाने संपद्यते मोगेनैव क्षपयित्व्यत्वात्प्रारब्धकर्मणोः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति न तद्देहविमोक्ष इत्युच्यते, अपि तु देहारम्भककर्मविमोक्ष एवेति प्रतिपादितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

ननु देहविमोक्षानन्तरं ब्रह्मसंपत्तिरित्युक्तम् । देवोऽहं मनुष्योऽहमि-
त्यभिमतस्य कदाऽप्यनुपरततया यावदात्ममावित्वेन देवादिशरीरसं-
न्धस्यापि यावदात्ममावित्वादतो देहराहित्योपजीविनी ब्रह्मसंपत्तिरपि
न श्रद्धेयेति मन्यानेन श्वेतकेतुना भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
प्राथितस्तथेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषः सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते
जानासि मां जानासि भामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानानि ॥ १ ॥

हे सोम्य, उपतापिनं मरणवेदनाक्रान्तं पुरुषं पन्धरो मां जानासि
किं मां जानासि किमित्यसृग्दन्तः परितस्तिष्ठन्ति । स तु मुमुक्षुः पूर्वो-
क्तमत्संपत्तिपर्यन्तं ताञ्जानातीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यदाऽस्मि वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राण-
स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥

सत्संपत्त्यनन्तरं तु तान्न जानातीत्यर्थः । ततश्च सर्वेषां मरणदशयां
सत्संपत्तौ देहाभिमानाननुवृत्तेस्तत्प्रयुक्तदेहसंबन्धानित्यताशङ्काया असं-
भवात् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति देहसंबन्धात्यन्तनि-
वृत्तिप्रतिपादकश्रुतेर्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमा ।

प्रारब्धविमोक्षानन्तरमाविसंपत्तिकर्मत्वेन पूर्वखण्डिकानिर्दिष्टः सच्छ-
ब्दितः स एषोऽणुरित्यर्थः ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्व-
मसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्वि-
ज्ञापयित्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

ननु देवमनुष्पादिप्रकृत्यात्मकत्वाभिसंधानादनर्थो भवति सदात्मक-
त्वाभिसंधानादनर्थनिवृत्तिरिति न शङ्केयम् । न ह्यभिसंधिभेदमात्रेण
महापुरुषार्थापुरुषार्थौ दृष्टयराविति मन्यमानेन श्वेतकेतुना भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयित्विति प्रार्थितस्तथाऽस्त्वित्युवाचेत्यर्थः ।

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य

पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति सत्यभूतं सदात्मकत्वमनुसंधानस्यै-
धानर्थनिवृत्तिर्न तु प्रकृत्यात्मकत्वलक्षणासत्यानुसंधाननिवृत्त्यनर्थपरि-
हार इत्याह—

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यप-
हार्पीस्तेयमकार्पीत्यरशुमस्मै तपतेति ।

हे सोम्य लोके राजपुरुषा हस्ते पुरुषं गृहीत्वाऽऽनयन्ति, कोऽपराधोऽ-

नेन कृत इति पृष्टाः सन्तोऽपहारं कृतवान्, चौर्यरूपेणापहारं कृतवान् ।
अपहृत्य चापानिहनुतेऽत एतस्य शोधनार्थं परशुमयःपिण्डमस्मै तपतेति
वदन्त आनयन्ति ।

स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं
कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय
परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

स हस्तगृहीतः पुरुषो न मया द्रव्यमपहृतमिति द्रव्यापहारमपहनुवानो
यद्यपहारस्य कर्ता स्यात्तदाऽसत्यप्रतिज्ञत्वात्सत्त्वात्मानमनृतं करोति ।
अनृताभिसंध्यन्तर्हितः स ततस्तप्तं परशुं राजपुरुषार्पितं हस्तेन प्रति-
गृह्णाति ततः स दह्यते राजपुरुषैर्हन्यते चेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव
सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः
सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रति-
गृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥

स यदि तस्य चौर्यस्याकर्तृव सञ्ज्ञाहमपाहार्पमिति प्रतिजानीयात्तदा
सत्याभिसंधिवशेनैवाऽऽत्मानं सत्यं कृत्वा सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं
तप्तं गृह्णाति सत्याभिसंधिवशादेव प्रतिबन्धवाहो राजपुरुषैर्मुच्यते ॥ २ ॥

स यथा तत्र न दाह्येत

स सत्याभिसंधः पुमांस्तत्र परशुग्रहणे यथा न दह्यत इत्यर्थः । एवं
सदात्मकत्वलक्षणसत्याभिसंधिः पुमान्सांसारिकैरनर्थनं स्पृश्यत इत्यर्थः ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

अतः सर्वस्य सदात्मकत्वानुमंथानमेव सत्याभिसंधिरिति सर्वान्तरा-
त्म्यमपि सदात्मक इति सदात्मकरूपसत्याभिसंधिमान्मय, तेन संसा-
रदाहानमिभूतो मुच्यम इत्यर्थः ।

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्य

षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य

षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥६॥

सच्छब्दितं तत्परं ब्रह्मास्य गुरोर्वचनाज्ज्ञातवाञ्छ्वेतकेतुरित्यर्थः ।
द्विरुक्तिरध्यापसमाप्त्यर्था । अत्र व्यासार्थैस्तद्धास्य विजज्ञावित्यत्र
विजज्ञाविति षड्मविज्ञातं विज्ञातमिति प्रक्रमभूतविज्ञानशब्दसमाना-
र्थकमत उपपासनावचनमित्युक्तम् । तत्तु संभवामिषायेण । पूर्वब्राह्म-
त्वोऽभ्यस्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति वाक्येन तन्मे विजानी-
हीति वाक्येन च प्रस्तुतविज्ञानविषयत्वादस्य विजज्ञावितिपदस्य तत्र
च वाक्य उपपासनप्रसक्तेरभावात् । न हि विज्ञापयत्वित्यत्रोपासनं कार-
णवित्यर्थो युक्तः । 'त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति' [छा०
६।४।७] इति वाक्ये 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति वाक्ये
तद्धास्य विजज्ञाविति वाक्ये च पूर्वत्र त्रिवृत्करणे भुतस्य विजानाने-
रुपासनार्थत्वाभावेनेहापि तथात्वस्यैव युक्तत्वादिति ब्रह्मव्यम् । केचित्तु-
त्रिवृत्करणप्रकरण इवात्र भूतानां विज्ञानशब्दानामुपासनार्थत्वे दोषा-
भावादेतेषां विज्ञानशब्दानामुपासनार्थत्वमेव । अथ वा मध्ये विज्ञा-
नशब्दानामतथात्वेऽप्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यार्थमुपक्रमस्थविज्ञानशब्दवदु-
पसंहारस्थं विजज्ञाविति पदमुपासनार्थमेवेति यदन्ति । एतद्विषय-
कमधिकरणं लिख्यते समन्वयाध्याये प्रथमे पादे—सर्वं हि जग-
त्सुखदुःखमोहात्मकं दृष्टम् । लोके लोकस्यैव रूपरीचनशालिनो योषि-
त्विण्डस्य मतरं प्रति सुसरूपत्वम्, सपत्नीजनं प्रति दुःसरूपत्वम्,
कामुकपुरुषान्तरं प्रति मोहरूपत्वं च दृष्टम् । अतः सुखदुःखमो-
हात्मकतया सत्त्वरजस्तमोमयस्य जगत्तदनु रूपमेव कारणं यक्तव्यमिति

युक्तिसिद्धं त्रिगुणात्मकं प्रधानं सर्वज्ञकपिलस्पृतिसिद्धं सद्विद्याप्र-
तिपाद्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘ ईक्षतेर्नाशब्दम् ’ [ब० सू०
१।१।५] । शब्दः प्रमाणमेव न भवति यस्य तदशब्दमानु-
मानिकमिति यावत् । आनुमानिकं प्रधानं न ‘सदेव सोम्येद-
मग्र आसीत्’ [छा० ६।२।१] इति सच्छब्दितमपि ॥ परं ब्रह्मैव ।
कृतः । ईक्षतेः । ईक्षणादित्यर्थः । यद्यपि, इक्षितपो धातुनिर्वक्षे वक्त-
व्याद्वितीक्षतिशब्दो धातुवाची तथाऽपीह धातुवाचिनेक्षतिशब्देनार्थो
लक्ष्यते ‘तदैक्षत बहु स्वां प्रजायेयेति’ [छा० ६।२।३] इति सच्छब्दित-
स्येक्षणकथनादचेतन ईक्षणासंभवात् । न चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रति-
ज्ञाय भुत्पिण्डादिदृष्टान्तस्य चोपन्यासेनानुमानवेषत्वप्रतीतेरानुमानि-
कमेव प्रधानमिह प्रतिपाद्यत इति शङ्क्यम् । प्रतिज्ञावृद्धान्तोपन्यासेऽपि
प्रधानभूतहेत्ववयवानुपदेशेनानुमानोपन्यासरूपत्वाभावात् । न च ‘तेजसा
सोम्य शुक्लेन सन्मूलमश्विच्छ’ [छा० ६।८।६] इति कार्यलिङ्गोपन्यासाव-
नुमानविवक्षा प्रतीयत एवेति याच्यम् । उपक्रमोपसंहाराद्यन्तर्गतोपप-
त्तिरूपतात्पर्यलिङ्गतया कार्यलिङ्गोपन्यासेऽपि सांख्यमिममतस्तदुत्सर्गो-
हान्वितस्वरूपहेतूपन्यासावर्शनात् । ‘ गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ’ [ब० सू०
१।१।६] ननु ‘तत्तेज ऐक्षत’ [छा० ६।२।३] ‘ता आप
ऐक्षन्त’ [छा० ६।२।४] इत्यचेतने तेजआदौ भुतस्येक्षणस्य मुख्य-
स्यासंभवेन कार्योन्मुख्यलक्षणगौणार्थस्यैव समाश्रयणीयतया सच्छ-
ब्दितेऽपि श्रूयमाणमीक्षणं गौणमेवास्त्विति चेन्न । ‘ एतदात्म्यमिव
सर्वं तत्सरप स आत्मा ’ [छा० ६।८।७] इति सत आत्मत्वमति-
पादकश्रुतिव्याकौषप्रसङ्गेन गौणेक्षणप्रायपाठस्यानादत्तव्यत्वात्तेजःप्रभृ-
तिशब्दानामपि परमात्मपर्यन्ततया तत्रापीक्षणस्य मुख्यार्थत्वसंभवाच्च ।
‘ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । ’ [ब० सू० १।१।७] ‘तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न विमोक्षे’ [छा० ६।१४।२] इति सदात्मकत्व-
विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रान्तराद्यव्यसंपत्तिलक्षणमोक्षश्रवणात् । न
हि प्रकृत्यात्मत्वानुसंधाननिष्ठस्य मोक्षः सांख्यमतेऽपि संप्रतिपन्नः ।
‘ ह्येत्यावचनाच्च ’ [ब० सू० १।१।८] । यदि सच्छब्दितं प्रधानं
स्वात्तर्हि सदात्मकत्वं मुमुक्षोर्ह्येतयोपदेश्यं स्यान्न त्वनुसंधेयत्वेनेत्यर्थः ।
प्रतिज्ञाविरोधात्प्रधानविज्ञाने तत्कार्याचेतनमात्रविज्ञानेऽपि चिदचिदा-
त्मकसर्वप्रपञ्चविज्ञानाभावेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीडयेत् ।

‘स्वाप्ययात् ।’ [ब्र० सू० १ । १ । ९] ‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ [छा० ६ । ८ । १] इति श्रुतिः सत्संपत्तिं ‘स्वं ह्यपीतो भवति’ [छा० ६ । ८ । १] इति स्वाप्ययत्वेन बोधयति । सच्छब्दितस्य प्रधानत्वे स्वशब्दार्थभूतमात्मत्वं नोपपद्यते । ब्रह्मत्वे तु स्वशब्दार्थभूतमात्मत्वमुपपद्यते । तथाऽचेतनेऽकारणे जीवस्याप्ययशब्दितो लयश्च नोपपद्यते । ‘गतिसामान्यात् ।’ [ब्र० सू० १ । १ । १०] सर्वेषु वेदान्तेषु ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।’ [ऐ० १ । १] ‘एको ह वै नारायण आसीत् ।’ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म [तै० २ । १ । १] इत्यादिषु चेतनकारणत्वावगतेस्तत्साम्यमेवेहापि वक्तव्यम् । अतस्तदैकाग्र्यायेहापि सच्छब्दितं ब्रह्मैव कारणत्वेन निर्विण्णते । ‘श्रुतत्वाच्च’ [ब्र० सू० १ । १ । ११] अस्यामेवोपनिषदि सच्छब्दवाच्यस्याद्वितीयत्वं नामरूपव्याकर्तृत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वाधारत्वापह्नतपाप्मत्वादीनां भवणाद्याचेतनं प्रधानं सच्छब्दितमिति स्थितम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठः
प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

भूमविद्या प्रस्तूयते—

अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः ।

सनत्कुमारं योगीश्वरं नारदधिपधीहि भगव इति मन्त्रोच्चारणपूर्वकं
विधिवदुपसन्न इत्यर्थः । अधीह्यधीष्वेत्यर्थः ।

तत्र होवाच

तमुपसन्नं नारदं सनत्कुमार उवाचेत्यर्थः । तदेवाऽऽह—

यद्वेत्य तेन मोपसीद

यत्त्वं ज्ञातवानसि तदिदमहं जान इति तत्प्रख्यापनेन मामुपसीद ।

ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥

ज्ञातांशस्योपदेशो व्यर्थ इति भावः ॥ १ ॥

स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि

अध्येमि स्मरामि वेदमीति यावत्, यद्वेत्येति वेदनस्योक्तत्वात् ।

यजुर्वेदश्च सामवेदमाथर्वणं चतु-
र्थमितिहासपुराणं पञ्चमम् ।

वेदानभ्यापयामास महामारतपञ्चमान् ।

इतिवद्वगादिभिरितिहासस्यात्र पञ्चमत्वोक्तिः ।

वेदानां वेदं पित्र्यश्च राशिं दैवं
निधिं वाकोवाक्यमेकायनम् ।

वेदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागवेदकं व्याकरणमित्यर्थः । पित्र्यं ब्राह्म-
फल्यं राशिं गणितं दैवमुत्पातज्ञानं निधिं निधिदर्शनोपायप्रतिपादकं
शास्त्रं वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रमेकायनमेकायनशास्त्रम् ।

देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्याम् ।

देवविद्या देवतोपासनप्रकारविद्या ब्रह्मविद्या वेदाङ्गभूतशिक्षादिविद्या
भूतविद्या पशुकरणविद्या क्षत्रविद्या धनुर्वेदो नक्षत्रविद्या ज्योतिषं
सर्पविद्या गारुडविद्या देवविद्या गान्धर्वशास्त्रं जनविद्याऽऽपुर्वेदः ।

एतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

अहमेतत्सर्वं जानामीत्यर्थः ॥ २ ॥

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुतश्च ह्येव मे
भगवद्भूतोऽन्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं वारयत्विति ।

हे भगवः, अहमेतत्सर्वं जानामिपि मन्त्रविदेवास्मि शब्दबलनिष्ठ
एवास्मि यद्वा मन्त्रप्रधानकर्मनिष्ठ इति याऽर्थः । नाऽऽत्मविदस्मि न
परब्रह्मविदः । आत्मशब्दस्य तस्मिन्नेव मुख्यत्वाज्जीवस्य त्वापेक्षितान्-
त्येन निगृह्यतात्मत्वाभावाच्च मन्त्रविद्यादात्मवित्त्वे किमधिकं म्यादित्य-
त्राऽऽह-भगवदहंशेभ्यो मयाहंशेभ्यो महज्ज आत्मविच्छोकं संसारं

तर्तीति मे श्रुतमेव हि । म इति संबन्धसामान्ये षष्ठी मया श्रुतमित्यर्थः ।
एतादृशविद्यासंपन्नोऽप्यहमात्मज्ञानराहित्याच्छोकार्णवे पतितोऽस्मि तं
तादृशं मां भगवानात्मज्ञानेन शोकार्णवस्य पारं तारयत्वित्युवाचेत्यर्थः ।

तश्च होवाच ।

सनत्कुमार इति शेषः ।

यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥

अध्यगीष्ठा अधीतवानसीत्यर्थः । अत्र तेषां नामैवाऽऽस्मेति प्रति-
षचने दातव्ये नामैवैतदित्यधीतगर्वेदादिसामानाधिकरण्येन प्रतिबक्तुः
सामानाधिकरण्यनिर्देशार्हत्वमेवाऽऽत्मत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थः
इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशि-
दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या
भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्याः ।

स्पष्टोऽर्थः । उपसंहरति—

नामैवैतत् ।

इति नामरूपमयत्यात्मप्रपञ्चस्य विशिष्यगर्वेदादिलक्षणशब्दराशेर्नामरू-
पत्वाच्च सर्वं नामैवेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राऽऽह—

नामोपास्वेति ॥ ४ ॥

अत्र ब्रह्मेति शेषः । नाम ब्रह्मेत्युपास्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य फलमाह—

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावज्जाम्ना
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ।

नामप्रवृत्तिर्यावति वेशे तावति वेशेऽस्य नामब्रह्मोपासकस्य यथेष्टं
संचरणं भवति । उक्तमेव पुनरुपसंहरति—

यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते ।

आत्मानं जिज्ञासमानं प्रति ब्रह्मत्वेन नामोपदर्शनस्याऽऽत्मत्वब्रह्मत्वे
अन्यूनान्तिरिक्तवृत्तिधर्माविति भावः । ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बृहत्त्वं
नास्ति न पुष्कलमिति मत्वा नामोपदेशेनापरितुष्टः सन्नारदः पृच्छति—
अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति ।

वैपुल्यार्थाद्बहुशब्दादातिशायनिक ईयमुन्प्रत्यये भूय इति रूपम् ।
किं नाम्नोऽपि विपुलतरं किञ्चिदस्तीति प्रश्नार्थः । वैपुल्यं च गुणोत्कर्ष-
कृतं द्रव्यं न तु परिमाणात्कृतं तथैवोत्तरत्र प्रपञ्चनादिति द्रष्टव्यम् ।
अत्र नाम्नो बृहत्त्वलक्षणब्रह्मत्वं कथिते ततोऽपि किं बृहदस्तीति प्रष्टव्ये
ततोऽपि किं भूयोऽस्तीति प्रश्नाद्भूयस्त्वं बृहत्त्वं वैकमिति ज्ञाप्यते ।
गुरुराह—

नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति ।

शिष्य आह—

तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुरुराह—

वाग्वाव नाम्नो भूयसी ।

वावशब्दः प्रसिद्धौ । तदेव प्रपञ्चयति—

वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति ।

वैश्वदेवोऽवधारणे ।

यजुर्वेदश्च सामवेदमथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं

पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निर्धिं वाको-

वाक्यमेकाग्र्यं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्र-
विद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथि-
वीं च वायुं चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवाश्च
मनुष्याश्च पशूश्च वयांसि च तृणवनस्पतीज्-
श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं
चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च ।

हृदयज्ञो मनोज्ञः । हृदयप्रिय इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एतत्सर्वं वागेव
विज्ञापयतीति पूर्वोक्तान्वयः । वागमाव एतज्ज्ञानं नास्तीत्यपि वृक्षपति-

यद्वै वाङ्मनाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यत् ।

वाग्निन्द्रियामावे वेदाध्ययनाद्यभाषान्धर्मादिकं विज्ञातं च नाम-
विष्यदित्यर्थः ।

न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृद-
यज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्तेति ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपा-
स्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

सर्वं पूर्ववत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

गुरुराह—

मनो वाव वाचो ज्ञूयो यथा वै द्वे वाऽऽम-
लके द्वे वाकोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुज-
वत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति ।

यथाऽऽमलकफलद्वयं वा कोलफलद्वयं वा विभीतकफलद्वयं वा
मुष्टावन्तर्गतिं भवति, एवं वाङ्मनामनी मनस्यन्तर्गति । तदेवोपपादयति—

त यदा मनसा मनस्पति मन्त्रानधीयी-
येत्यधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कु-
रुते पुत्रांश्च पशूंश्चेष्टेयेत्यथेच्छत
इमं च लोकममुं चेष्टेयेत्यथेच्छते ।

स पुरुषो यदा मनसा मन्त्रानधीयीष्य मन्त्रानुच्चारयेयमिति मन-
स्पति मनुते । तद्वन्तरमेवाधीते । कर्माणि करवाणीति मननानन्तरमेव
कर्माणि कुरुते । पुत्रांश्च पशूंश्चेष्टेयम्, इमं लोकममुं चेष्टेयमिति
मत्वेच्छति । अतश्च मननलक्षणमनोव्यापाराधीनत्वाद्वागादिप्रवृत्तेर्मनसो
भूयस्त्वमिति भावः ।

मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म ।

मनोधीनत्वादात्मधर्मभूतकर्तृत्वादेर्मन एवाऽऽत्मा लोकस्यापि मनो-
व्यापाराधीनत्वान्मन एव लोकः । वागाद्यपेक्षया बृहत्त्वान्मनो हि ब्रह्म ।

मन उपास्तेति ॥ १ ॥

अतस्त्वं मन उपास्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवो मनमो ज्ञूय इति मनमो
वाव ज्ञूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

गुरुराह—

संकल्पो वाच मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ
मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति
नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

यदा, इदं कर्तुं युक्तमिति संकल्पयति तदा, इदं कर्तव्यमिति
मन्यते । ततश्च वागिन्द्रियं प्रेरयति । तच्च वागिन्द्रियं शब्दोच्चारणविषये
नियुक्ते ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि संकल्पेकायनानि
संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि ।

तान्येतानि नामादीनि संकल्प एकमयनं मार्गो येषां तानि संकल्पै-
कायनानि संकल्पानुसारीणीति यावत् । संकल्प आत्मा कर्ता येषां
तानि संकल्पात्मकानि संकल्पकर्तृकाणीत्यर्थः । यद्वा संकल्प आत्मा
स्यापको येषां तानि संकल्पव्याप्तानीति यावत् । संकल्पे प्रतिष्ठितानि,
असति संकल्पे येषां न सत्ता । अतः संकल्पाधीनसत्ताकानीति यावत् ।

समकल्पतां वावापृथिवी समकल्पेतां वायु-
श्चाऽऽकाशं च समसंकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च ।

द्यौश्च पृथिवी च निश्चलतया धर्ताग्रहे इति संकल्पं कृतवत्यावित्यर्थः ।
तथा वाय्वाकाशादयोऽपि स्वेन रूपेण वर्ताग्रहे इति स्वस्वकार्यं च
करवामहा इति संकल्पं कृतवन्त इत्यर्थः । तथासंकल्पामावे तथा-
प्रवृत्त्यसंभवादिति भावः ।

तेषां संकृप्त्यै वर्षं संकल्पते ।

अमेजोर्धीनत्वाद्दर्पणस्याऽऽपस्तेजांसि च सम्यक्संकल्पन्तां स्वस्वकार्य-
समर्थानि भवन्त्वित्येवं तत्सिद्ध्यै वर्षं संकल्पते ।

गुरुराह—

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽम-
लके द्वे वाकोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुज-
यत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति ।

यथाऽऽमलकफलद्वयं वा कोलफलद्वयं वा विभीतकफलद्वयं वा
मुष्टावन्तर्गतं भवति, एवं वाङ्मनामनी मनस्यन्तर्गते । तदेवोपपादयति—

स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयी-
येत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कु-
रुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेत्यथेच्छत
इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते ।

स पुरुषो यदा मनसा मन्त्रानधीयीष मन्त्रानुच्चारयेयमिति मन-
स्यति मनुते । तदनन्तरमेवाधीते । कर्माणि कर्त्तव्याणीति मननानन्तरमेव
कर्माणि कुरुते । पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयम्, इमं लोकममुं चेच्छेयमिति
मत्सेच्छति । अतश्च मननलक्षणमनोव्यापाराधीनत्वाद्वागादिप्रवृत्तेर्मनसो
भूयस्त्वमिति भावः ।

मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म ।

मनोधीनत्वादात्मधर्मभूतकर्तृत्वादेर्मन एवाऽऽत्मा लोकस्यापि मनो-
व्यापाराधीनत्वान्मन एव लोकः । वागाद्यपेक्षया बृहत्त्वान्मनो हि ब्रह्म ।

मन उपास्वेति ॥ १ ॥

अतस्त्वं मन उपास्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो ज्ञेय इति मनसो
याव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

तृतीयः भण्डः ॥ ३ ॥

यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः
संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संक-
ल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाय संकल्पाद्भूयो यदा वै
चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यति ।

अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहंकारचित्तशब्दै-
र्ध्वपविरयत इति 'हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्' [ब०सू० २।४।६]
इति सूत्रे मापितत्वात् । प्राप्तकालानुरूपातीतानागतविषयप्रयोजनचिन्ता-
नुरूपप्रवृत्तिविशिष्टं मनश्चित्तमित्युच्यते चेतयतिधात्वर्थोऽपि स एव ।
शिष्टं स्पष्टम् ।

अथ वाचभीरयति तागु नाम्नीरयति नात्रि
मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि चित्तैकाय-
नानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि ।

उक्तोऽर्थः ।

तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति
नायमस्तीत्येवैनमाहुर्नयं वेद यद्वा
अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादिति ।

बहुशास्त्रज्ञोऽपि पुमान्विषयप्रयोजननिरूपणलक्षणचित्तहीनो यदा

वर्षस्य संकल्प्या अन्नं संकल्पते ।

अन्नस्य वर्षाधीनत्वाद्दन्नं वर्षसिद्ध्यै संकल्पते ।

अन्नस्य संकल्प्यै प्राणाः संकल्पन्ते ।

अन्नसमुद्धिं प्राणाः संकल्पन्त इत्यर्थः ।

प्राणानां संकल्प्यै मन्त्राः संकल्पन्ते ।

मन्त्रोच्चारणस्य प्राणायत्तत्वान्मन्त्रास्तस्मिन्माशंसन्ते ।

मन्त्राणां संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते ।

अग्निहोत्रादीनां कर्मणां मन्त्रजन्यस्मृत्यधीनानुष्ठानत्वादिति भावः ।

कर्मणां संकल्प्यै लोकः संकल्पते ।

स्वर्गादिलोकस्य कर्माधीनसिद्धिकत्वादिति भावः ।

लोकस्य संकल्प्यै सर्वं संकल्पते ।

सर्वस्यापि भूतजातस्य लोकाधीनत्वादिति भावः । अत्राचेतनेषु संकल्पकथनं स्तुत्यर्थतया चेतनत्वारोपेण वा तदभिमानिदेवतापरतया घोषपक्षमिति द्रष्टव्यम् ।

स एव संकल्पः ।

एतादृशमहिमशाली संकल्प इत्यर्थः ।

संकल्पमुपास्त्वेति ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रूतेत्युपास्ते ।

स्पष्टोऽर्थः ।

संकल्पमान्यै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्य-
तिष्ठितोऽव्ययमानानव्ययमानोऽनिसिध्यति ।

संस्कृतान्संकल्पसिद्धान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितानव्ययमा-
नाच्छ्रुतीदादिरहितानेतादृशाहोक्तान्ययमपि ध्रुवत्वप्रतिष्ठितत्वाव्यय-
मानत्वयुक्तः भग्नमितिष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

भवत्येवं पृथिव्यादयोऽपि ध्यानलक्षणस्वमाहात्म्यप्रख्यापनायेव निश्चलाः सन्तो ध्यानमभिनयन्ति । अतो ध्यानं माहात्म्यहेतुरित्यर्थः । सूत्रितं च 'अचलत्वं चापेक्ष्य' [ब० सू० ४।१।९] इति । तत्र हि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा ध्यानमनुतिष्ठेद्विशेषामावादिति प्राप्तेऽभिधीयते—'आसीनः संभवात्' [ब० सू० ४।१।७] । आसीन उपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः । संभवात् । आसीनस्यैव ह्येकाग्रचित्तता संभवति स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वाच्छयने च निद्रासंभवात् । 'ध्यानाच्च' [ब० सू० ४।१।८] । विजातीयप्रत्ययान्तराव्ययहितचिन्तालक्षणध्यानलक्षणत्वादुपासनस्य तत्र च चित्तैकाग्र्यावश्यंभावेन तत्सिद्धय आसीनत्वस्यापेक्षितत्वात् । 'अचलत्वं चापेक्ष्य' [ब० सू० ४।१।९] निश्चलत्वरूपं सादृश्यमपेक्ष्य । ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादौ ध्यायतिशब्दप्रयोगवर्जनात्, ध्यातुर्निश्चलत्वस्यापेक्षितत्वादसीनस्यैव च निश्चलत्वसंभवादासीनस्यैवोपासनमित्यर्थः । 'स्मरन्ति च' [ब० सू० ४।१।१०]

उपविश्याऽऽसने पुष्ट्याद्योगमात्मविशुद्ध्यै [। गी० ६।१२]

इति ध्यानाङ्गतयाऽऽसीनता स्मर्यते । अतो ध्याने चित्तैकाग्र्यस्यात्यावश्यकत्वाच्चवर्धमासीनत्वमपेक्षितम् । 'यत्रैकाग्रता तत्राविशोपात्' [ब० सू० ४।१।११] यत एव चित्तैकाग्र्यं प्रधानहेतुरत एव पस्मिन्देशो चित्तैकाग्र्यं मयति स एव देशोऽपेक्षितः । 'समे शुची शर्करावह्निवालुकापिर्जिते' [श्वे० २।१०] इत्यादिदेशविशेषनिषेधस्यापि चित्तैकाग्र्यसिद्ध्यर्थत्वाच्चित्तैकाग्र्यविरोधे सोऽपि नाऽऽवर्तव्य इत्यर्थ इति स्थितम् ।
मकृतमनुसरामः ।

तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति
ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः
कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये
प्रज्ञवो ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति ।

ध्यानमापन्ना ध्यानापादा ये मनुष्याणां मध्ये घनादिभिर्महान्तस्ते ध्यानापादानां ध्यातृणामंशा इव सदृशा इव भवन्ति । यथा ध्यातारोऽप्यचन एव महान्तोऽप्यवचनतया ध्यातृसादृश्यं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तद्वन्तस्ते सन्ति तत्सदृशत्वं तदंशत्वम् । महान्तोऽपि मनुष्या यतो ध्यातृणामंशा अतो ध्यानं श्रेष्ठमित्यर्थः । अथयेत्वल्पाः सुद्रास्ते कलहशीलाः

मवेदित्यर्थः । तदा लौकिका अयं नास्ति अयं वेदेति यत्तदपि नास्तीत्येवं ज्ञातारं तदीयं शास्त्रज्ञानं चापलपन्ति तत्र युक्तिं च वदन्ति । यत्, यद्ययं पुमान्विद्वान्स्यादित्यमचित्तो न स्यात्तस्मादेतस्य शास्त्रज्ञानमेव नास्तीत्याहुः ।

अथ ययल्पविचित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूपन्ते ।

शुश्रूपन्ते तद्वाक्यं श्रोतुमिच्छन्तीत्यर्थः ।

चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा

चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्तेति ॥ २ ॥

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोका-
न्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान-
व्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाय
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

चित्तानुपचितानित्यर्थः । इतरत्पूर्वमेव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव सौध्यायन्तीयाऽऽपो
ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्याः ।

ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराध्यवहितमेकचिन्तनामिति 'ध्यानाय'
[य० सू० ४।१।८] इति सूत्रे मायितम् । येषां योगी ध्यायन्ति श्रुत्यो

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकाऽज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्यु-
पास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञाना-
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

प्रमाणजन्यज्ञानरूपस्य विज्ञानस्य स्मृतिसंततिलक्षणं ध्यानं प्रति
हेतुत्वात्ततो भूयस्त्वं द्रष्टव्यम् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १ ॥

ज्ञानविज्ञानशब्दयोः सामान्यविशेषरूपत्वाद्विज्ञानवतो ज्ञानवतो
लोकानित्युपपत्तिः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

बलं वाय विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको
बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता
भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भव-
त्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति
बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति ।

एको हि बलवान्हस्ती विज्ञानवतां मनुष्याणां शतमप्याकम्पयते ।
किञ्च सति बले गुर्वादिषु दृष्टेष्वभ्युत्थानम्, परिचर्या, उपसदनम्, श्रवण-
मनननिदिध्यासनसाक्षात्काराः कर्मविषयकर्तृत्वम्, कृतविषयकज्ञानम्,
एतत्सर्वं बले सत्येव भवति । अतो विज्ञानापेक्षया बलमेव भूय
इत्यर्थः ।

परदोषोद्भावाकाः परेषां समीपे तद्दोषवदनशीला वाचाटा भवन्ति न
तु ध्यातृसाहस्रदशमपि प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । अथ ये तु प्रभवो महा-
न्तस्तेऽजल्पाकाः सन्तो ध्यातृसहस्रा भवन्ति ।

ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपा-
स्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्यिति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

सयं पूर्ययत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-
हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पिण्यं राशिं दिवं
निधिं वाकोवाक्पमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां
भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां
दिव्यं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चापञ्च
तेजस्य देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयान्ति च
तृणवनस्पतीन्द्रवापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं
आभर्मं च मत्स्यं चानृतं च गाधु चामाधु च
हृदयं चाहृदयां चान्नं च रमं चेमं च लोकममुं
च विश्वानेनैव विजानानि विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

लब्धवानित्यर्थः । अतश्चान्वयव्यतिरेकाम्यामन्नस्यैव बलादिहेतुत्वदर्श-
नादिति भावः ।

अन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥

संयोऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पा-
नवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपा-
स्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽ-
स्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

पानवतः पेयमचुरानित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वा अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न
भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो
भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः
प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीति ॥

यस्मिन्काले शोभना वृष्टिर्न भवति तदाऽन्नमल्पं भविष्यतीति
प्राणिनो दुःखिनो भवन्ति । यदा शोभना वृष्टिर्भवति तदाऽन्नं बहु
भविष्यतीत्यानन्दिनो हृष्टा भवन्ति ।

आप एवेमा मूर्ताः ।

इमा वक्ष्यमाणा मूर्तमेवाकारपरिणता आप एवेत्यर्थः ।

येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यूरीयत्पर्वता यद्देव-
मनुष्या यत्पशवश्च यथाशसि च तृणवनस्प-

बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं
 बलेन यौर्वलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या
 बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्प-
 तयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन
 लोकस्तिष्ठति बलमुपास्त्वेति ॥ १ ॥
 स यो बलं बलेत्युपास्ते यावद्वलस्य गतं
 तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं बले-
 त्युपास्तेऽस्ति भगवो बलान्भूय इति बलाद्वाव
 भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्या-

ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्ययपि वशं रात्री-
 नांश्रीयाययु इ जीवेद्यथाऽद्रष्टाऽश्रोताऽम-
 न्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्याऽऽये
 द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति
 बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति ।

बलसंपादकत्वादन्नमेव बलाद्भूयः । अत एव यदि कश्चित्पुमान्द्रश-
 रात्रीनां भूषिताहं बलहान्या ग्रिपत एव । अथवा यदि कश्चिज्जीवेत्तार्हि-
 द्रष्टव्यभोतृत्वादिरहित एव भवेत् । अद्रष्टाऽभोतेति प्लेदः । अन्न-
 स्याऽऽये एवमे मति । अन्नस्याऽऽये, इति पाठे छान्दस एकारस्ये-
 कारः । अन्नस्याऽऽपीति पाठेऽप्यापो एवमः । अन्नस्याऽऽपी, अन्नं

स्तनयितुशब्दाश्चरन्ति । तद्दर्शनादेव लौकिका विद्योतते स्तनयति
वर्धिष्यति चेति वदन्तीत्यर्थः । अत एव कारणभूतं तत्तेजः स्वात्मानं
प्रथमतो दर्शयित्वाऽथापः सृजते ।

तेज उपास्वेति ॥ १ ॥

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै तेजस्वतो
लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति ।

तेजस्वित्वादेव लोकानां तत्कार्यं प्रकाशवत्त्वलक्षणं भास्वत्त्वं बाह्या-
भ्यन्तरान्धकारशून्यस्वरूपमपहततमस्कत्वं च तादृशो लोकान्स्वयमपि
तेजस्थी सन्नाप्नोतीत्यर्थः ।

यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति
तेजसो याव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्यैका-

दशः खण्डः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्यै-
कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे
वै सूर्याचन्द्रमसाबुधौ विद्युन्मृगशिरा-
ग्रिराकाशेनाऽऽह्वयत्याकाशेन शृणोत्या-
काशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आका-
शे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥

पूर्वखण्डोक्तयोस्तेजोवाय्वोर्ह्याकाशः कारणम् । अत आकाशस्य
तजोवाय्वपेक्षया मूयस्त्वम् । अत एवाऽऽदित्यादिव्योतिर्मण्डलमाका-

तयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप
एवेमा मूर्ता अप उपास्वेति ॥ १ ॥

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आमोति सर्वान्कामाः-
स्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाका-
मचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भग-
वोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो याव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्प्रणीत्विति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अवामुपासकस्य कामानामाप्तिर्युक्तेवेति भावः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याऽऽकाश-
मभितपति तदाऽऽहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति
वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते
तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराहादाश्चरन्ति
तस्मादाटुर्वियोजते स्तनपति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते ।

तेजसोऽप्कारणत्वात्तेज एवादद्भ्यो भूयः । तस्मादप्कारणत्वादेव हेतोरे-
तत्तेजो यदा वायुं स्यात्मना निश्चलीकृत्याऽऽकाशमभिव्याप्य तपति तदा
लौकिकान्तेजः कर्तुं जगन्निशोचति नितरां शोषति नितपति नितरां
तपति च तस्माद्व्यर्थं वर्षिष्यतीत्याहुः । तेजसोऽप्कारणत्वादेव तत्तेजः
मध्यगतः स्यात्मानं दर्शयित्वा पश्चादपः सृजते । तस्मादेव तेजसोऽप्का-
रणत्वादेतत्, एतन्मिन्नपि काल ऊर्ध्वगतमभिरितर्यग्गताभिश्च विद्युद्भिः

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्-
भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

तुवं पूर्ववत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्यारोहो वै स्मरो मन्त्रा-
नधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत
इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्त्वेति ॥ १ ॥
स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयाऽस्य सर्वे
कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याऽऽशिषो भवन्ति ।

आशया फलेच्छयेहो दीपित उत्पादितः स्मर इहसाधनत्वादिविष-
यकं स्मरणमध्ययनकर्मानुष्ठानाविहेतुर्मवतीत्यर्थः । किञ्च फलाशायत्तैव
पुत्रपश्वादीहलोकपरलोकवाञ्छा । अत आशया भूयस्त्वमित्यर्थः ।
उपासित्वाऽऽशया सर्वे कामाः समृद्धा भवन्ति । आशाश्चास्य सर्वाः
सफला भवन्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य
आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय इत्या-
शया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

शाश्वितम् । आकाशान्तर्वर्तीन्याह्वानश्रवणप्रतिश्रवणान्यप्याकाशसा-
ध्यानि । सममाणोऽपि जन आकाशे शोचन्नपि जन आकाशे जायमा-
नोऽप्यङ्कुरादिराकाशलक्षणमवकाशमभिलक्ष्य प्रतीक्ष्यैव जायते । अतः
आकाशमुपास्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स
लोकान्प्रकाशवतोऽसंवाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति ।

आकाशवतो विस्तारयुक्तानत एवान्योन्यपीठालक्षणसंवाधशून्या-
न्प्रकाशवतस्तेजस्यिन उरुगायवतः कीर्तिमतो लोकान्प्राप्नोतीत्यर्थः ।

यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ।

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्मादपि बहव आसीरन्न
स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्पदा
याव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण
र्थं पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स्मरन्मुपास्तेति ॥ १ ॥

स्मरणशून्या एकत्र बहव आसीना अपि न भयणादिकार्यसमर्थाः ।
मति तु शङ्क्यादिस्मरणे भयणादिकार्यसमर्था भवन्ति । अत आका-
शकार्यस्य भयणादः स्मरणार्थान्तरात्तस्याऽऽकाशाद्भूयस्यमिति
भाषः । किञ्च स्मरणशून्यस्य न पुत्रपश्वादितानमित्यतः स्मरणमुपास्वे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं
व्यतिपदहेत्रैवेनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृ-
हाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति
नाऽऽचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

प्राणो ह्ये वैतानि सर्वाणि भवति ।

सर्जीषेषु पित्रादिशरीरेषु धिक्त्वामित्येव किञ्चिद्भृशमधिक्षिपति
पुरुषे पितृहेत्यादिशब्दान्प्रयुञ्जते । तेष्वेव शरीरेषूत्क्रान्तजीषेषु शूलेन
समासं संपूर्वाक्षेपाधादस्यतेर्णमुलन्तोऽयं शब्दः । शूलेन सम्यक्प्रतिक्षिप्य
व्यत्यस्य सम्यग्वहृत्यपि पुरुषे पितृहेत्यादिशब्दा न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । अतः
सर्जीषेषु पित्रादिषु हिंसितेषु पितृहेत्यादिशब्दप्रयोगान्निर्जीविष्यप्रयो-
गाच्च निर्जीवस्य शरीरस्य पित्रादित्वाभावस्य सिद्धत्वाज्जीव एव पित्रादि-
र्मवर्तीत्यर्थः । भगवता माप्यकृता-प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणसहचारी प्रत्य-
गात्मैव न वायुविशेषमात्रम् । प्राणो ह्येति प्राणो मातेत्यादयः प्राणस्य
चेतनतामवगमयन्ति । पितृहा मातृहेत्यादिना सप्राणेषु पितृप्रमृतिपू-
षमर्दकारिणि हिंसकत्वादिनिमित्तोपक्रोशवचनात्तेष्वेव विगतप्राणेष्वत्य-
न्तोपमर्दकारिण्युपक्रोशमावाच्च हिंसायोग्यश्चेतन एव प्राणशब्दनिर्दिष्टः ।
अप्राणेषु स्यादरेष्वपि चेतनेषूपमर्दमावाभावयोर्हिंसातदभावदर्शनाच्चि-
सायोग्यतया निर्दिष्टः प्राणः प्रत्यगात्मैवेति निश्चीयते । अत एव
चारनामिदृष्टान्ताद्युपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः पर इति न भ्रमितव्यम् ।
परस्य हिंसाप्रसङ्गमावात्, जीवादितरस्य मोक्षमोगोपकरणस्य कृत्स्न-
स्याचिद्वस्तुनो जीवायत्तस्थितित्वेन प्रत्यगात्मन्येवारनामिदृष्टान्तोपपत्ते-
श्चेति भाषितम् । यद्यपि 'नायं हन्ति न हन्यते' [गी० २ । १९.]
इति निर्दिष्टस्य जीवस्य स्वतो हिंसायोग्यत्वामावेऽपि देहादिसाहित्य-
प्रयुक्तहिंस्यत्ववन्मुख्यप्राणस्यापि हिंस्यत्वं सुवचम्, स्यादरहिंसात्य-
लेऽपि 'भेदश्च्युतेः' 'वैलक्षण्याच्च' [ब्र० सू० २।४।१८।१९.] इति सूत्रमा-
प्योक्तरीत्या स्यादरेषु प्राणस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरधारणामावेऽपि
प्राणसज्जावोऽस्तीति, न तु दृष्टान्तभावादिति सूत्रे भाषितत्वेन प्राणस्य
सज्जावाच्चिंसादिवचनमुपपद्यत एव, तथाऽपि प्राणो ह्येतित्यादिवाक्य-
निर्दिष्टानां जीववाचितया लोके प्रसिद्धानां वदूनां पित्रादिशब्दानां

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकार्या सप्तमप्रपाठकस्य

चतुर्दशः सण्डः ॥ १४ ॥

प्राणो वा आराया भूयान् ।

अत्र प्राणशब्देन प्राणसहचरितो जीवो लक्ष्यते । तत्र च हेतुरुत्तरत्र
लक्ष्यते—

यथा वा अरा नामौ समर्पिता

एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम् ।

यथा रथचक्रस्पारा रथनाम्नाभिता एवं समस्तमचेतनं भूतजातमेत-
द्येतनाभितमित्यर्थः । ' भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः ' [फी० ३।८]
इति श्रुत्यन्तरात् ।

प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति ।

गन्ता देयदत्तादिरपि जीव एव, गमनकरणभूतोऽश्वाविरपि जीव
एव, दाताऽपि जीव एव, देयो गवाविरपि जीव एव, संप्रदानभूतो
ब्राह्मणादिरपि जीव एवेत्यर्थः ।

प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो ज्ञाता प्राणः

स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

पित्रादिरपि जीव इति प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

मनु परितृप्यमानमांसपिण्डविशेषा एष पित्रादिशब्दवाच्या न जीव
इति मन्यानं प्रत्याह—

गौणत्वकल्पनापेक्षयैकस्य प्राणशब्दस्यैव जीवत्वमाश्रयणीयमिति
माप्यकारामिप्रायः । अत एव वृत्तिकृता मगवता वीधायनेनापि
'मूमा संप्रसादादध्युपदेशात्' [३० सू० १।३।८] इति सूत्रव्याख्याने
प्रत्यगात्मन ऊर्ध्वमुपदेशादित्येवोक्तं न तु मुख्यप्राणादूर्ध्वमिति वेदना-
जनकस्यापारलक्षणहिंसाया वेदनाशून्येऽचेतनेऽसंभवाच्च ।

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्यान

एवं विजानन्नतिवादी भवति ।

पूर्ववाक्ये प्राणशब्दनिर्दिष्टः स वैष जीवः स्वात्मानमुक्तेन प्रकारेण
मन्यान्तौ भग्नविषयीकुर्वन्ननेन प्रकारेण विजानन्नपासीनश्च संस्तेन
प्रकारेण पश्यन्साक्षात्कुर्वन्नतिवादी भवति । अतिक्रान्तस्योपास्यव-
स्तुवादी भवति स्वोपास्यवस्तुनः सर्वोत्कृष्टत्ववादी भवतीत्यर्थः । बृह-
स्पतिसमप्रत्यर्थिजनाप्रतिमाधायकस्वोपास्यदेवतापारम्पवादशीलत्वम-
तिवादित्वम् । तद्योपास्यदेवतातिशये पर्यवस्यति । एवं पश्यन्नेवं मन्यान
इत्यादी 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः । ततश्च स्वोपा-
स्यदेवतासाक्षात्कारोऽतिवादित्वे हेतुरित्यर्थः । साक्षात्कारप्रीतस्योपास्य-
देवतानुग्रहादीवृक्षप्रतिवादित्वं भवतीति भावः । अत्र स वा एष एवं
पश्यन्नेवं मन्यान इति वाक्येन पूर्वसंदर्भनिर्दिष्टस्य प्राणस्य द्रष्टृत्वमन्तु-
त्यादिकथनादपि प्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव इत्ययसीयते । प्राणशब्दनि-
र्दिष्टस्य जीवत्वज्ञापनापेक्ष हि स वा एष इति पदयोः प्रवृत्तिरिति
द्रष्टव्यम् ।

तं चेद्ब्रूयुरतिवायसीत्यतिवाय-

स्मीति ब्रूयान्नापहनुर्वात ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

प्राणशब्दितस्य जीवस्य पूर्वोक्तनामाद्याशान्तसंवांतिशापित्यादेपा-
तिवादित्वं नापह्नोतस्यमिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

सितव्यमिति निर्देशः । उत्तरस्यापि विजिज्ञासितव्यपदस्य संपाद्यत्वमे-
वार्थः । उक्तं च व्यासार्थैः—सत्यव्यतिरिक्तविषयाणि विजिज्ञासित-
व्यपदानि संपाद्यवाचीनीति । शिष्यस्तदग्न्युपगच्छति—

विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

हे भगवन्नतिवादित्वनिमित्तं साक्षात्कारं संपादयामीत्यर्थः । पूर्वखण्डे
'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यमिति' इति ब्रह्मोपासनस्यातिवादित्वहे-
तुत्वकथनावृत्तं च वाक्ये साक्षात्कारस्यातिवदनहेतुत्वकथनावृत्तं ब्रह्मोपास-
नतत्साक्षात्कारयोर्द्वारद्वारिभावापन्नयोरेवातिवादहेतुत्वं सिध्यति । एत-
त्सर्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता—ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्व-
सिद्ध्ये परब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनं सत्यं त्वेष विजिज्ञा-
सितव्यमित्युपदिश्येति भाषितम् । केचित्तु—सत्यं त्वेष विजिज्ञासित-
व्यमिति विहितं साक्षात्कारहेतुभूतं विज्ञानमेव यदा वै विजानात्यथ
सत्यं वदतीति खण्डेनापि निर्दिश्यते न तु साक्षात्कारः, एवं च सति
सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यमिति ब्रह्मोपासनमुपदिश्य तदुपायभूतं ब्रह्म
मननं मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदिश्येति भाष्यमपि स्वरसमिति
वदन्ति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजा-
नाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासि-
तव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्या-

ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

पास्यमित्यर्थः । ब्रह्मोपासनमतिवादित्वहेतुरिति यावत् । शिष्यस्तद-
भ्युपगच्छति—

सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

विजिज्ञास उपासनं करोमीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

ब्रह्मोपासनस्यातिवादित्वहेतुत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारेत्याह—

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति ।

अत्र विजानातिशब्दः साक्षात्कारपरः । यदा वै साक्षात्करोति तदा
सत्यं वदति सत्येनातिवदतीत्यर्थः । पूर्वं च सत्येनातिवदानीति निर्दिष्टत्वा-
त्सत्यशब्दितस्य ब्रह्मणोऽतिवदनं प्रति निमित्तत्वेन करणत्वविवक्षया
तृतीयाया वदनं प्रति कर्मतया द्वितीयाया अप्युपपत्तेः । 'स वा एष
एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नतिवादी मयति' इति साक्षात्का-
रमननोपासनानामतिवादित्वनिमित्ततया पूर्वश्लोक्तत्वात् । 'सत्यं त्वेव
विजिज्ञासितव्यमिति' इत्युपासनस्योक्तत्वात् । 'मतिस्त्येव विजिज्ञा-
सितव्येति' [छा० ७ । १८ । १] इति मननस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
अत्र विजानातीत्यनेन साक्षात्कार एषोच्यते । उक्तं च व्यासार्थैः—
विजानातिशब्दः साक्षात्कारपरः न तु शास्त्रजन्यज्ञानपरः । 'यदा
वै मनुतेऽथ विजानाति' [छा० ७ । १८ । १] इति विजानात्य-
र्थस्य मननसाध्यत्वावगमात् । सत्यं वदति सत्यमतिवदतीत्यर्थ इति ।

नाविजानन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं

वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ।

साक्षात्कारभावे नातिवादित्वम् । अतः साक्षात्काररूपं विज्ञानं
विजिज्ञासितव्यं संपाद्यमित्यर्थः । पाकं पचतीति यद्विज्ञानं विजिज्ञा-

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्ति-
ष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजि-
ज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्यै-
कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

उद्योगप्रयत्नापरपर्याया श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसंधानेन मनसो निय-
मनरूपा कृतिर्ब्रह्मैव श्रोतव्यमिति व्यवसायलक्षणनिष्ठाहेतुत्वात्संपाद्ये-
त्यर्थः ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्यै-
कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा
करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञा-
सितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

उक्तलक्षणायाः कृतेर्ब्रह्मणि निरतिशयानुकूलत्वाद्यगममन्तरेणासंम-
याच्छ्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसंधानाहितमनोनियमनरूपकृतिहेतुत्वात्-
त्यन्तानुकूलत्वलक्षणं सुखत्वं ब्रह्मणि ज्ञातव्यमित्यर्थः । अत्र च श्रवण-
मननश्रद्धादेः प्रागेव सुखप्राप्त्यसंभवात्प्राप्त्वर्थस्यापि लभतेर्ज्ञानमेवार्थः ।
ज्ञानस्यापि प्राप्तिरूपत्वात् । श्रोतव्येऽत्यन्तानुकूलज्ञानाभावे श्रोतव्यान्त-
रेषु हेयत्वानुसंधानाहितमनोनियमनरूपकृतेरसंभवात् । अत्यन्तानुकूलत्वं
श्रोतव्ये ब्रह्मणि ज्ञातव्यमिति भावः । अत्रत्यविजिज्ञासितव्यशब्दस्य
ज्ञातव्यत्वमर्थः । नोपासितव्यत्वं संपादनीयत्वं वा ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

ब्रह्मोपासनोपायभूतं मननं संपाद्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्या-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते नाश्रद्धधन्म-
नुते श्रद्धपदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासित-
त्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्यै-
कोनविंशतितमः खण्डः ॥ १९ ॥

अत्र च भाष्यकृता—अयणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य मननोपदेशेन अय-
णमप्यर्थसिद्धं भवति अयणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धां श्रद्धा त्वेव विजि-
ज्ञासितव्येत्युपदिश्येति भाषितम् । तत्र अयणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धा-
मित्यनेन ब्रह्मअयणविषयिणी श्रद्धा विवक्षिता । श्रद्धा च त्वेति
व्यासार्थव्याख्यातम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्यै-
कोनविंशतितमः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति नानिस्तिष्ठन्श्रु-
द्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति निष्ठा त्वेव विजि-
ज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
विंगानितमः खण्डः ॥ २० ॥

एतद्वाक्यप्रस्तुतयोर्मूलात्पशब्दयोरर्थं जिज्ञासमानं प्रत्याह—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
द्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्य-
त्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् ।

यत्रेत्यनुभूयमान इत्यध्याहारः । यत्र वस्तुन्यनुभूयमाने ततोऽन्यन्न
दृश्यते न श्रूयते न विज्ञायते च स भूमेत्यर्थः । यस्मिन्दृश्यमाने ततोऽ-
न्यन्न दृश्यते यस्मिन्श्रूयमाणे ततोऽन्यन्न श्रूयते यस्मिन्विज्ञायमाने
ततोऽन्यन्न विज्ञायते स भूमेत्यर्थः । यद्वा सप्तम्या विषयत्वमर्थः । पश्य-
न्नित्यध्याहारः । ततोऽन्यन्न पश्यतीत्यर्थः । अत्र तदितरस्य दर्शनाद्य-
भावो विषयाभावकृतः । ततश्च यतोऽन्यन्नास्ति स भूमेति पर्यवसि-
तोऽर्थः । ननु चेतनाचेतनवर्गस्य तद्भिन्नत्वात्कथं भूम्नोऽन्यन्नास्तीत्यु-
च्यते । न च चिदचिद्विशिष्टस्यैव भूमग्रहशब्दार्थत्यागिदचितोरपि त-
वान्तर्भावात्तदन्पन्नेति निषेधः शक्यते कर्तुमिति याच्यम् । विशेषण-
भूतपोश्चिदचितोर्भूमग्रहशब्दार्थमूलाद्विशिष्टादन्यत्वेन ततोऽन्यन्नास्तीति
निषेधस्यायुक्तत्वात् । अत एव जगद्वैश्वर्यविशिष्टमनुभवस्तदतिरिक्तं
यस्तु न पश्यतीत्यपि न युक्तम् । ऐश्वर्यविशिष्टादीशितव्यस्य भिन्नत्वात् ।
सार्वभौमविशिष्टतयाऽवशिष्टमनुभवस्तदतिरिक्तं न पश्यतीत्यपि न युक्तम् ।
सुशक्ततया विशिष्टस्यापि भूमत्वप्रसङ्गः । किंच 'अथात आदेशः' [बृ०
२।३।४] इति भूम्न एवाऽऽत्मत्वस्योपदेक्षमाणत्वात्, 'तरति शोकमात्म-
वित्' [छा० ७।१।३] इति प्रस्तुतस्याऽऽत्मोपदेशस्य भूम्निपर्यवसानाच्च
भूम्न आत्मत्वमवर्जनीयम् । न हि चिदचिद्विशिष्टस्याऽऽत्मत्वमस्ति विशेष-
णस्यैवान्तः प्रविश्य निषन्तृत्वेनाऽऽत्मत्वात् । अतश्च तस्यैव भूमत्वं
वक्तव्यम् । न चेदं लक्षणं संभवति तद्वतिरिक्तस्य वस्तुनः सत्त्वादिति
चेदुच्यते । ब्रह्मशब्दवद्भूमशब्दस्यापि वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमेवार्थः ।
वस्तुपरिच्छेदो नामेदमिदं नेति निर्देशार्हत्वम् । तद्वाहित्यं स्वरूपाभे-
दाद्वा भवेत्तदपृथक्सिद्धत्वाद्वा भवेत् । तत्र जीवजहयोरीश्वरामेदाभावा-
त्तदपृथक्सिद्धसत्ताकत्वमिति फलति । तत्र द्वेषा घटते तत्सत्ताव्यति-
रिक्तसत्ताशून्यत्वाद्वा ।

यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते ।

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति
भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य
इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति॥१॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य
त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

भूमशब्दो हि बहुत्ववाची । बहुशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिचि बहोर्लोपो
सू च बहोरिति प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे च सति तन्निष्पत्तेः । बहुत्वं चात्र
वैपुल्यं न संख्याविशेषः । बहुशब्दस्य बहुषु बहुवचनमित्यादौ संख्याया-
मिव 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः' इत्यादावल्पत्वप्रतियो-
गिनि वैपुल्येऽपि प्रयोगवर्धनाविहापि नाल्पे सुखमस्तीत्यल्पत्वप्रतिद्वंद्वि-
तयैव भूमशब्दप्रयोगाच्च वैपुल्यमेवार्थः । वैपुल्यं च गुणोत्कर्षरूपं न तु
परिमाणरूपं सुखशब्दसामानाधिकरण्यात् । न हि सुख उत्कर्षवत्परि-
माणं प्रसिद्धमस्ति । अत उत्कर्षकृतवैपुल्यमेवेह भूमशब्देन विव-
क्षितम् । अत एव न वैपुल्यरूपधर्मपरो भूमशब्दः । सुखस्य वैपुल्यरूप-
त्वाभावात् । अल्पत्वप्रतियोगितया निर्देशाच्च । न ह्यत्र योत्तरत्र वाऽल्पत्वं
भूमप्रतियोगितया निर्दिश्यतेऽपि त्वल्पत्वमेव । अतोऽल्पशब्दप्रतियोगितया
प्रयुज्यमानो भूमशब्दो वैपुल्याश्रयधर्मिपर एव । ततश्चायमर्थः—पदुत्कृष्टं
विपुलं तदेव सुखम् । अत्यन्तानुकूलमित्यर्थः । नाल्पे सुखमस्ति । सुखं
सुखत्वम् । अत्यन्तानुकूलत्वमित्यर्थः । 'अपशवो वाऽन्ये गोश्वेभ्यः'
इत्यत्र गवाश्वव्यतिरिक्तेऽजादौ पशुत्वनिषेधस्य पशस्तपशुत्वनिषेधपरत्व-
वदल्पे प्रत्यगात्मसुरे सुखत्वनिषेधस्य पशस्तसुखत्वनिषेधपरत्वात्, पूर्व-
राण्ड एव सुराशब्दस्यात्यन्तानुकूलार्थतया व्याख्यातत्वात्, ततश्च भूम-
मित्रस्य सुखत्वाभावात्, सुरात्वादेव हेतोर्भूमत्वमप्यस्तीति ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्येऽपि स्पष्टम् ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

हिरण्यदासभार्यादिलक्षणे प्रतिष्ठित इत्यभिप्रायं शिष्यो गृह्णीयात् ।
अथ वा स्वशब्दस्य स्वात्मपरतयाऽऽत्माधार इत्यभिप्राय इति वा वाक्या-
भिप्रायं बुध्येत । न च तदुभयमपि संभवति । परमात्मन उभयविभू-
तिलक्षणात्मीयमहिमसद्भावेऽप्यनाधारस्य परमात्मनस्तत्प्रतिष्ठितत्वासं-
भवात् । न ह्यतिशिक्षितोऽपि नटपटुः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनर्ताति-
न्यायेन स्वस्य स्वाश्रितत्वासंभवाच्च । अतो न द्वयमपि युज्यते । अतः
शिष्यस्य सा बुद्धिर्निर्वर्तनीयेति मत्वा पुनराह—

यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

यदि वा स्वविषयित्वानाधारत्वाभिप्रायातिरिक्ते पूर्वोक्तपक्षद्वये त्ययाऽऽ-
शङ्किते न स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति ब्रूम इत्यर्थः ॥ १ ॥

तद्विवृणोति—

गोअश्वमिह महिमेत्याक्षते हस्तिहि-
रण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यापतनानीति ।

गोअश्वमित्यादौ द्वंद्वैकवद्भावः । आपतनानीतीतिशब्दः प्रकारघटनः ।
एवंजातीयकानीत्यर्थः ।

नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाच ।

तत्र प्रतिष्ठितत्वं न ब्रवीमीत्यर्थः । उक्तं च व्यासार्थैः 'अस्य महिमा-
नमिति व्रीतशोकः' [मु० ३ । १ । २] एतां विभूतिं योगं चेत्यादि-
श्रुतिस्मृतिषु परमात्मनो महिमवत्त्वावगमात् । यदि वा न महिम्नीति न
महिमनिषेधः । अपि तु विभूतिरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वनियेधोऽवगम्यत
इति । अथ स्वरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वं निषेधति—

अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

न स्वस्य स्वप्रतिष्ठितत्वं संभवतीति भावः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य
चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति स्मृत्यनुसारेण तदधीनसत्ताकत्वाद्वा भवेत् । तत्र तत्सत्ताव्यति-
रिक्तसत्ताशून्यत्वमपि सत्तारूपविशेष्याभावेन मिथ्यात्वाद्वा भवेत् ।
तत्सत्ताभिन्नसत्ताकत्वेन सत्ताव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्वा भवेत् ।
तत्र सत्ताशून्यत्वं सकलप्रमाणविरुद्धं नाम्युपगमार्हम् । तथैव तत्सत्ता-
भिन्नसत्ताकत्वमपि नाम्युपगमार्हम् । अपि तु तत्सत्ताधीनसत्ताकत्वमेव ।
एवंविधस्यापृथक्सिद्धत्वस्य सिद्धान्तेऽभ्युपगतत्वान्नानुपपत्तिः । 'अंशो
नानाव्यपदेशात्' [ब्र० सू० २ । ३ । ४३] इत्यत्रापृथक्सिद्धत्वलक्ष-
णांशस्याभेदव्यपदेशनिर्याहकत्वोक्तेः स्वनिष्ठत्वलक्षणभरणमिह सत्ता-
शब्दार्थः । उक्तं च हरिणा—

‘आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।’

इति चेतनाचेतनयोरात्मभरणलक्षणसत्ता परमान्मसत्ताधीनेत्यर्थः ।
ततश्च यत्र नान्यदित्यस्यापि यत्सत्तानधीनसत्ताकं नास्ति यद्-
नात्मकं नास्तीत्यर्थपर्यवसानान्नानुपपत्तिः । यद्वा ‘समाने पूर्ववत्त्वात्’
[जै० ७ । १ । २ । १३] इति साप्तमिकाधिकरण इतरादिसर्वनाम-
शब्दानां पूर्वनिर्दिष्टसदृशवाचित्वस्य व्यवस्थापिततया नान्यतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिवाक्येष्विव यत्र नान्यत्पश्यतीति वाक्येऽपि समानान्यनिषेधपर-
त्वाश्रयणान्नानुपपत्तिः । उक्तलक्षणकभूमविपरीतलक्षणमल्पमित्यर्थः ।

यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ।

उक्तलक्षणो भूमैवामृतम् । जननमरणादिशून्यं नित्याविर्भूतानन्या-
धीनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति यावत् । इतरस्यनीदृशम् । नित्यमु-
क्तादीनामप्यनन्याधीनतादृक्त्वाभावाच्च वाक्यार्थानुपपत्तिरिति द्रष्ट-
व्यम् । सर्ववस्तुनामाधारसापेक्षत्वं दृष्ट्वा श्लिष्यः पृच्छति—

स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।

उत्तरमाह—

स्वे महिम्नि ।

इति । स्वस्वरूपमहिमाधारकः । ‘स्वयं दासास्तपस्विनः’ इति-
पदनाधार इत्यभिप्रायः । उक्ताभिप्रायेणाऽऽचार्यः स्वयमुक्त्वा स्वशब्द-
स्याऽऽत्मात्मीयवचनत्वादात्मीये नियाम्यतया महिमभूते गवाश्वहस्ति-

पद्यत इति दर्शयन् ' तरति शोकमात्मावित् ' इति प्रकान्तमात्मत्वोपदेशं
भूमि समापयति—

अथात आत्मादेशः ।

अत्रापि क्रियत इति शेषः । अथशब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः ।
आत्मादेश आत्मत्वोपदेशः क्रियत इत्यर्थः ।

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्ता-
दात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेद* सर्वमिति ।

सर्वात्मतयोपविश्यमानो भूमा स्वोपासकस्याऽऽत्मैवेत्यर्थः । ततश्च
तद्गार्हपत्यद्विशब्दयोर्धातुव्यत्ययेति भावः । नन्वथात आत्मादेश इत्यात्म-
त्वोपदेशः प्रकृतभूमविषय इति कथमवतीर्यत इति चेन्न । भिन्नयोर्द्वयोः
सार्वात्म्यायोगेनैकविषयत्वस्यैव सिद्धत्वात् । ननु स एवाधस्तादित्य-
नेनैव सार्वात्म्यस्य सिद्धतयोपासकात्मत्वमपि सिद्धमेवेत्यथात आत्मा-
देश इत्युपदेशो व्यर्थ इति चेत् । सत्यम् । स एवेद* सर्वमिति सामाना-
धिकरण्येनाऽऽत्मत्वं फलति । अथापि कण्ठोक्तयोपासकात्मत्वसिद्ध्यर्थं
विशिष्य कण्ठोक्त्योपदेशः । न चाथात आत्मादेश इति सामान्योक्ति-
रुपासकं प्रत्यात्मत्वोपदेश इति विशेषे किं नियामकमिति वाच्यम् । ' एवं
विजानत आत्मतः प्राणः ' इति चिद्वदात्मनः प्राणाद्युपादानत्वेन सार्वा-
त्म्यस्योत्तरत्र प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । यस्त्वत्र परैरहंकारस्याऽऽत्मैक-
त्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य ' अथातोऽहंकारादेशः ' ' अथात आत्मादेशः ' इति
पृथगुपदेशो भेदार्थः, भूमात्मनोऽभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगु-
पदेश ऐक्यार्थः । द्वयोः सार्वात्म्यायोगादिति तदसारम् । अहमर्थादन्य-
स्याऽऽत्मतो भूमाख्यब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तयोः पृथगुपदेशो
भेदार्थः । अहमर्थस्य तु ब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तयोरुपदेश
ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वावित्यास्तां बिस्तरः ।

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मर-
तिरात्मकीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वरा-
द्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

रतिः स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः । कीडा , उद्यानादिजन्या । स्त्रीसं-
मया प्रीतिर्मिथुनम् । विभूतिजन्या प्रीतिरानन्दः । आत्मैव रतिर्यस्य

ननु यत्र नान्यत्पश्यतीत्यनुपपन्नं नानादिग्वर्तिनां चेतनाचेतनपदार्थानां भिन्नानामुपलम्भादित्यत्राऽऽह—

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स
दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति ।

अत्र स एवेदं सर्वमिति सामानाधिकरण्यात्स इति निर्दिष्टस्य भूम्न इदं सर्वमिति निर्दिष्टस्य चिदचिद्गर्गस्य च शरीरात्मभावः फलितो भवति । शरीरात्मभावश्च द्याप्तिनिवन्धन इति स एवाधस्तादिति श्रुत्यभिप्रायः । ततश्च यत्र नान्यत्पश्यतीति तदनात्मकान्यनिषेधे नानुपपत्तिरिति भावः । एवं सर्वात्मभूतरथ भूम्न उपासने स्वशरीरकतयोपासनं कर्तव्यमित्युपदिशति—

अथातोऽहंकारादेशः ।

क्रियत इति शेषः । अथशब्दः प्रकृतविषयद्योतनार्थः । अहंकारोऽहं-
बुद्धिः । अहंग्रहेण भूम्न उपासनप्रकारः । अतः परमुपदिश्यत इत्यर्थः ।
न तु जीवन्मरूपोपदेश इति मन्तव्यम् । तथा सत्पहमादेश इति निर्दे-
शस्यैव युक्ततया कारपदवैषय्यात् । परमात्मनोऽहंग्रहेणोपासनप्रकार-
मेव दर्शयति—

अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं
दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

मर्धादिग्वर्तिमर्वात्मा भूमाऽहमेवेति ज्ञातव्यमित्यर्थः । न तु जीवस्य सर्वात्मकत्वमुपदिश्यत इति श्रमितव्यम् । जीवस्यातथात्वात्, तथात्वे फारशब्दवैषय्यस्थोक्तत्वाच्च । उक्तं च भगवता माप्यकृता-यन्तु अह-
मेवाधस्तादित्यादिना सर्वात्मकत्वमुपदिष्टं तच्छ्रमविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽहं-
ग्रहेणोपासनमुपदिश्यते । अथातोऽहंकारादेश इत्यहंग्रहेणोपदेशोपक्रमा-
दिति, परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहंग्रहेणोपासनं कर्तव्यमिति च ॥ १ ॥

नन्यहंनुद्दिशब्दार्थाजीवात्मविषययोः कथं भूमपर्यन्तत्वम्, अनहमर्थं च परमात्मन्यहंग्रहोपासनम्याय-यार्थत्वेमेव स्यादित्याशङ्क्य भूम्नः प्रत्यगात्मानं प्रत्यात्मत्वेन तद्विषयबुद्ध्यहंकाराणां परमात्मपर्यन्तत्वमुप-

आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्न-
मात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमा-
त्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो
वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः
कर्माण्यात्मत एवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥

उपासकस्यान्तर्याम्येव प्राहृन्निर्दिष्टप्राणशब्दितजीवपर्यन्तसकलप्रप-
ञ्चोपादानमतोऽहमेवेदं सर्वमिति विहिताहंग्रहस्तात्त्विकविषय एवेति
भावः ॥ १ ॥

तदेव श्लोकः ।

तस्मिन्विषय एष वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ।

न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताः
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमामोति सर्वं श इति ।

पश्यो ब्रह्मदर्शी मृत्युं मरणं रोगं दुःखसाधनं जगति प्रतिकूलतां च न
पश्यति सर्वसाक्षात्कर्ता सन्तसंकल्पमात्रेणैव संकल्पितानर्थान्सर्वस्मिन्काले
प्राप्नोतीत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावो भवतीत्यर्थः ।
अत्र जगति दुःखतां न पश्यतीत्युक्त्या जगतो मुक्तं प्रति प्रतिकूलत्वं
नास्ति । पित्तोपहतस्य पयःप्रतिकूलत्ववज्जगतः प्रतिकूलत्वं कर्तृकर्मनि-
बन्धनमित्युक्तं भवति ।

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा
सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः
शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विश्रुतिः ।

आत्मनो निरवयवस्य त्रेधा पञ्चधा सप्तधेत्यादिविभागायोगात्संक-
ल्पपरिगृहीतानेकविधशरीरो भवतीत्यर्थः । एतं मोक्षसाधनभूतोपास-
नप्रकारमुपदिश्य तादृशोपासननिष्पत्तावन्तःकरणस्योपासनोत्तिप्रति-
बन्धकपापराहित्यमपेक्षितम् । तत्र राजसतामसाहारसेविनां न संभवति,
अपि तु तद्विद्विक्तसात्त्विकाहारसेविनां भवेदित्युपासकः सात्त्विकाहार-
सेवी भवेदित्युपदिशति—

स तथोक्तः । एवमुत्तरत्रापि । श्रवणमनननिदिध्यासनैरुक्तभूमात्मसाक्षात्कारनिष्ठस्य सर्वविधसुखानुभवोऽप्यात्मसुखानुभवान्तर्गत इत्यर्थः । स्वराद्, स्वयमेव राजा । अकर्मवश्यो विधिनिषेधकिं करो न भवतीति यावत् । 'अत एव चानन्याधिपतिः' [ब० सू० ४ । ४ । ९] इति सूत्रेऽत एव सत्यसंकल्पत्वादेव । अनन्याधिपतित्वं विधिनिषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसंकल्पत्वं भवेत् । अतः सत्यसंकल्पत्वश्रुत्येवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव स स्वराहभवतीत्युच्यत इति मापितम् । 'प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेत्' [ब० सू० ४ । ४ । १८] इति सूत्रे-अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तो विकारलोकान्त्रह्मविभूतिभूताननुभूय यथाकामं तुष्यतीति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यस्य वाक्यस्यार्थ इति मापितम् ।

अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षप्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

य उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणोपासते तेऽन्यराजानो भवन्ति विधिनिषेधकिंकरा भवन्ति कर्मवश्या भवन्तीत्यर्थः । स्वरादित्यस्य प्रतिद्वंद्वित्याक्षप्यलोकाश्च भवन्तीत्यर्थः । अत्र क्षप्यलोका भवन्तीत्यनेन यथोक्तप्रकारेण परमात्मोपासकानामक्षप्यभगवत्पुरुषत्वमस्तीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

अथात आत्मादेश इत्यनेनोक्तमुपासकान्तर्यामिणश्चेतनाचेतनसरुढप्रपञ्चोपादानत्वलक्षणसर्वात्मरुत्वं स्पष्टयति—

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं
विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आगाऽऽत्मतः
स्मर आत्मत आवाग आत्मतस्तेज आत्मत

सनत्कुमारं स्कन्द इत्यपि वदन्तीत्यर्थः । स्पष्टोऽर्थः । द्विरुक्तिरध्याय-
समाप्त्यर्था । एतद्विषयकमधिकरणमुपन्यस्यते । अत्र मुक्तस्य देहेन्द्रि-
याणि सन्ति न सन्तीति विचारे—‘अभावं बादरिराह ह्येवम्’ [ब० सू०
४।४।१०] शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते ‘न ह वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति’ [छा० ८।१२।१] इत्येवं
श्रुतिराहेत्यर्थः । ‘भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्’ [ब० सू० ४।४।११]
मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादिसद्भावं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । विक-
ल्पामननात् । विविधः कल्पो विकल्पः । वैविध्यमित्यर्थः । ‘स एकधा
भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा’ [छा० ७।२६।२] इत्यादि-
श्रुतेः । आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधामावासंभवाद्भिधामावाक्यः
शरीरेन्द्रियनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्ववचनं तु कर्मकृतशरीरा-
भावपरम् । ‘द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः’ [ब० सू० ४।४।१२]
संकल्पादेवेति पूर्वनिर्दिष्टः संकल्पोऽतःशब्देन परामुश्यते । अतः संक-
ल्पवशादेव मुक्तस्य संशरीरत्वाशरीरत्वलक्षणविधाद्वयमप्यस्ति संकल्पव-
शात्संशरीरोऽशरीरश्च भवतीति भगवान्बादरायणो मन्यत इत्यर्थः । द्वाद-
शाहवत् । यथा ‘द्वादशाहसृष्टिकामा उपेयुः’ ‘द्वादशाहेन प्रजाकामं
याजयेत्’ इत्युपेति यजति चोदनाभ्यां द्वादशाहस्य सत्त्वाहीनत्वरूपयि-
धाद्वयवत्त्वमेवमित्यर्थः । ‘तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः’ [ब० सू० ४।४।
१३] मुक्तस्य स्वतनुमवनादिभोगोपकरणसृष्टिसंकल्पाभावे स्वप्ने पर-
मात्मसृष्टेर्भोगोपकरणैर्यथा भोगान्भुङ्क्ते, एवं मुक्तः सत्यसंकल्पोऽपि पर-
मात्मसृष्टेर्भोगोपकरणैर्भोगाननुभवति । ‘भावे जाग्रद्वत्’ [ब० सू० ४।
४।१४] मुक्तस्य स्वभोगोपकरणतनुमवनादिसृष्टिसंकल्पत्वसत्त्वे यथा
जाग्रत्पुरुषः स्वाजितैर्भोगोपकरणैर्भोगाननुभवति, एवं मुक्तोऽपि स्वसं-
कल्पसृष्टेर्भोगोपकरणैर्भोगाननुभवति । नन्वणुपरिमाणस्य जीवस्य कथ-
मनेकशरीरेष्वात्माभिमानसंभवस्तत्राऽऽह—प्रदीपयदादेशस्तथा हि दर्श-
यति’ [ब० सू० ४।४।१५] यथा प्रदीपस्यैकदेशस्थितस्य स्वप्रमया
देशान्तरव्याप्तिः, एवमेकदेशस्थितस्याप्यात्मनो धर्मभूतज्ञानादहमित्या-
त्माभिमानानुगुणा सर्वदेशेषु व्याप्तिरुपपद्यते । तथा हि दर्शयति श्रुतिः-
‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । मागो जीवः स विज्ञेयः स
चाऽऽनन्त्याय कल्पते’ [श्वे० ५।११] आनन्त्याय धर्मभूतज्ञानकृतान-
न्त्यायेत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—ब्रह्मस्य कर्माधीनशरीरपरिग्रहो मुक्तस्य
तु स्थेच्छाप्रयुक्त इति । ननु ‘प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

इति । आहारशुद्धौ सात्त्विकाहारसेवने सति सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति । तन्नैर्मल्ये सति ध्रुवस्मृतिरविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपात्मध्यानं सिध्यति । ध्रुवस्मृतिलम्बे दुर्मोचतया ग्रन्थिशब्दवाच्यानामविद्यारागादीनां मोक्षो भवतीत्यर्थः । अत्र स्मृतिलम्ब एव सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इत्युक्त्या स्मृत्यनन्तरमाविना स्मृतिविलक्षणेन दर्शनेन न मोक्षः, अपि तु दर्शनसमानाकारस्मृतिसंतानेनैव । ततश्च 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्' [छ० ७ । १५ । ४] इत्यत्र पश्यन्नित्यादिशब्दा दर्शनसमानाकारोपासनपराः । प्रकरणान्तरस्थाः 'आत्मा या अरे द्रष्टव्यः' [घृ० २ । ४ । ५] इत्यादिशब्दाश्च दर्शनसमानाकारध्यानपरा इति सूचितं भवति । शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्यायिकामुपसंहरति श्रुतिः—

तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं

दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः ।

एवं शुद्धान्तःकरणाय नारदाय भगवान्सनत्कुमारः संसारसंतमसचण्डमानुभूतोपासनगोचरं परमात्मानं स्पष्टमुपादिक्षदित्यर्थः । अत्र नामादिषु ब्रह्मत्वेनोपदिष्टेष्वपि तत्र ब्रह्मत्वस्यानभ्युपगमात्तस्य मृदितकपायत्वं शिष्यस्य परिशुद्धान्तःकरणतयोपदेशयोग्यतां परीक्ष्यैवोपदिष्टवानित्यर्थः ।

तश्च स्कन्द इत्याचक्षते तश्च स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमप्रपाठकस्य

पञ्चविंशः स्रण्डः ॥ २६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ७ ॥

दहरविद्या प्रस्तूयते—

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म ।

विद्यान्तरारम्भप्रदर्शनार्थोऽयमथशब्दः । उपास्यतया संनिहितस्य परब्रह्मणः स्थानतया नवद्वारादिमत्त्वादिना च पुरशब्दित उपासक-शरीरे पुण्डरीकाकारमल्पं हृदयाख्यं परस्य ब्रह्मणो वेश्म ।

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्त्वस्मिन्यदन्तस्तदन्वे-

ष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

अस्मिन्वेश्मनि दहरः सूक्ष्म आकाशः । अत्र य इति पुंलिङ्गयच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्मिन्यो दहर आकाश इत्यर्थः । तस्मिन्यदन्तरि-त्यत्रान्तःशब्दोऽन्तर्बर्तिपरः । चशब्दश्चाध्याहर्तव्यः । ततश्चायमर्थः—अस्मिन्दहरपुण्डरीके यो दहर आकाशस्तदन्तर्बर्ति च यत्तदुभयं श्रवण-मननाभ्यामवगन्तव्यं ध्यातव्यं चेत्यर्थः । तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तदिति नपुंसकलिङ्गनिर्वेशो लिङ्गसामान्यविवक्षया ब्रह्मणः । यद्वा दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति न पुंलिङ्गयच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्मिन्ब्रह्मराकाशस्तदन्तर्बर्ति च यदिति यच्छब्देनैव नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति ह्योरपि परामर्शसंभूतनपुंसकैकशेषैकवच्चावेनैकेनैव नपुंसकलिङ्गेन द्वयोरपि परामर्शसंभवात् । तदन्वेष्टव्यमिति धाक्ये तच्छब्देऽपि नपुंसकैकशेषसंभवादेकैकैव तच्छब्देन द्वयोरपि परामर्शः । ततश्चानेन धाक्येन दहराकाशस्तदन्तर्बर्ति चान्वेष्टव्यमित्युक्तं भवति । उक्तं च भगवता भाष्यकृता—‘यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म’ इत्यनूद्य तस्मिन्दहरपुण्डरीकवेश्मनि यो दहर आकाशः, यच्च तदन्तर्बर्ति, तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इति । अत्राऽऽकाशशब्द आ समन्तात्काशते प्रकाशत इति व्युत्पत्त्या परमात्मपरः । तत्र च हेतुरुत्तरत्र वक्ष्यते । न च तदन्तर्बर्तिन एवान्वेष्टव्यत्वे प्रतीयमाने दहराकाशशब्दितस्याप्यन्वेष्टव्यतासिद्ध्यर्थमेतावान्क्लेशः किमर्थमाश्रीयते । किञ्च ‘विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति’ इत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविध्याक्षिप्तपृष्ठविधिवद्दहराकाशान्तर्बर्तित्वेन गुणजातोपासनस्य दहराकाशोपासनमन्तरेणासंभवेनाऽऽक्षेपादेव दहराकाशोपासनस्यापि सिद्धतया यत्तच्छब्दयोर्नपुंसकैकशेषैकवच्चावचशब्दाध्याहार-केशानुभवो व्यर्थ इति वाच्यम् । ‘अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य यज-न्येताश्च सत्यान्कामान्’ [छा० ८ । १ । ६] इत्यौपसंहारिकोभयोपा-

वेद नाऽऽन्तरम्' [वृ० ४ । ३ । २१] इति मुक्तस्य ज्ञानामावप्रतिपाद-
नात्कथमेकेशरीरेष्वात्मा मिमानानुगुणज्ञानव्याप्तिस्तत्राऽऽह— 'स्वाप्न-
यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' [वृ० सू० ४ । ४ । १६] 'न
बाह्यं किंचन वेद' [वृ० ४ । ३ । २१] इति ज्ञानामावश्रुतेः सुषुप्तिम-
रणान्यतरविषयत्वात्सुषुप्तिमरणयोर्निःसंबोधत्वस्य 'नाह सत्त्वयमेव संप्र-
त्यात्मानं जानाति' [छा० ८ । ११ । १] 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो मूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति' [वृ० २ । ४ । १२] इति श्रुतिभ्या-
माविष्कृतत्वात् । अनुविनश्यति न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तस्य 'मनसैता-
न्कामान्पश्यन्नमते' [छा० ८ । १२ । ५] इति सार्वज्ञ्यस्याऽऽविष्कृतत्वा-
च्चेति स्थितम् । तथा च समन्वयाध्याये— 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा' [छा० ७ । २४ । १] इति निर्दिश्य-
मानो भूमा प्राणशब्दनिर्दिष्टजीव एव प्राणावूर्ध्वमस्ति भगवः प्राणा-
दभूय इति प्रश्नस्य बाधो बाध प्राणादभूय इति प्रतियचनस्य बाऽदर्शनेन
प्रक्रान्तात्मोपदेशस्य तत्रैव पर्यवसानात् । अतश्च सन्त्यपि ब्रह्मलिङ्गानि
तत्रैव यथाकथंचिद्योजयितव्यानीति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते 'भूमा संप्रसा-
दादध्युपदेशात्' [वृ० सू० १ । ३ । ८] भूमा परमात्मा । संप्रसादा-
ज्जीवादधिकृत्येन तस्योपदेशात् । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय'
[छा० ८ । ३ । ४] इत्यत्र संप्रसादशब्दस्य जीवे प्रयुक्तत्वात्संप्रसादो
जीवः । 'एष तु या अतिवदति यः सत्येनातिवदति' [छा० ७ । १६ ।
१] इति सत्यनिमित्तकातिवादिनः प्राणशब्दनिर्दिष्टजीवातिवाद्यपेक्षया
तुशब्देनाधिकृत्येनोपदिश्यमानतयाऽतिवदननिमित्तस्य सत्यशब्दनिर्दिष्ट-
स्य प्राणशब्दिताजीवादधिकृत्यप्रतीतेन प्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवो भूमा ।
'धर्मोपपत्तेश्च' [वृ० सू० १ । ३ । ९] स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः स एवेदं
सर्वमित्यादिभिः प्रतिपादितस्वमहिमप्रतिष्ठत्वसर्वात्मकत्वादिधर्माणामा-
त्मतः प्राण आत्मत आकाश इत्यादिवाक्यसंसर्गप्रतिपादितप्राणशब्दित-
जीवप्रभृतिसकलप्रपञ्चोपादानत्वास्य प्राणशब्दिते जीवेऽमंभवाच्च भूमा
परमात्मैति स्थितम् ॥ २ ॥

इति षष्ठान्दोषोपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकस्य

पट्विंशः गण्टः ॥ २६ ॥

इति षष्ठान्दोषोपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश
उभे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभाव-
ग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसाबुभौ विद्युन्नक्षत्राणि ।

एवमुक्तः स आचार्यः प्रतिब्रूयात् । किमिति । हृदयपुण्डरीकमध्य-
वर्त्याकाशशब्दनिर्दिष्टो भूताकाशवादिपुलो धावापृथिव्यादिशब्दल-
क्षितं भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणमग्निसूर्यादिशब्दलक्षितो मोक्षवर्गश्च
तदाधित इत्यर्थः ।

यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं
तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥

अस्योपासकस्येह लोके पञ्चोग्यजातमस्ति यच्च मनोरथमात्रगोचर-
मिह नास्ति सर्वं तञ्चोग्यजातमस्मिन्दहराकाशे समाहितमित्यर्थः ।
दहराकाशो निरतिशयभोग्य इति यावत् । उक्तं च भगवता भाष्य-
कृता—‘पावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति दह-
राकाशस्यातीव महत्तामभिधाय ‘उभे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव
समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसाबुभौ विद्युन्नक्षत्राणि’ इति
प्रकृतमेव दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य तस्य सर्वजगदाधारत्वमभि-
धाय यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति’ इति पुन-
रप्यस्मिन्निति तमेव दहराकाशं परामृश्य तस्मिन्नस्योपासकस्येह लोके
पञ्चोग्यजातमस्ति यच्च मनोरथमात्रगोचरमिह नास्ति सर्वं तञ्चोग्य-
जातमस्मिन्दहराकाशे समाहितमिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाशस्या-
भिधायेति भाषितम् । न च यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्यनेनोपासकभोग्यवस्त्वाधारत्वमात्रमुपास्यस्य प्रतीयते
न तु दहराकाशस्य निरतिशयभोग्यत्वम् । ततश्च यच्चास्येहास्तीति
वाक्येन दहराकाशस्य निरतिशयभोग्यत्वमभिधायेति भाष्यं कथमुपप-
द्यतामिति वाच्यम् । उपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्येकफलकस्य स्वर्गपञ्चादीनां
भोग्यत्वामावात् ‘यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित-
मिति’ इत्यनेन दहराकाशस्य निरतिशयभोग्यत्वमेव प्रतिपाद्यत इति
भाष्याभिप्राय इति व्यासार्थरुक्तत्वान्नस्याः शङ्काया अवकाश इति
दृश्यम् । केचित्तु ‘स यदि पितृलोककामो भवति’ [छा० ८ । २।१]

सनवचनानुसारेणास्य क्लेशस्यानुभोक्तव्यत्वात् । न च तदेव वाक्यं दह-
राकाशतदन्तर्बर्तिगुणोभयोपासनविधिपरमस्त्विति वाच्यम् । प्रक्रमस्य
विस्पष्टतव्यप्रत्यययुक्तं वाक्यं विहायौपसंहारिकस्य विस्पष्टविधिप्रत्यय-
शून्यस्य यच्छब्दयुक्तस्य विधित्वकल्पनानौचित्यात् । तस्य विधित्वक-
ल्पनायामप्यनुयादरूपस्याप्यस्य वाक्यस्य तदनुसारेणार्थद्वयोपासनपर-
त्वस्याऽऽश्रयणीयतया नपुंसकैकशेषादिक्लेशस्याऽऽश्रयणीयत्वात् । इति-
शब्दो वाक्यसमाप्तौ । अथ वा, इतीत्यस्यानन्तरमाचार्यो ब्रूपादित्व-
ध्याहारः ॥ १ ॥

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते
यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ २ ॥

एवमुक्तवन्तमाचार्यं स्वल्पहृदयमध्यवर्तितयाऽतिस्वल्प आकाशे
किं वा वर्तिनुमर्हति, यदन्वेष्टव्यं स्यादिति दहराकाशशब्दितस्य ब्रह्मत्व-
तदन्तर्बर्तितया निर्विष्टस्य तद्गुणजातत्वं चाजानाना अन्तेवासिनो यदि
ब्रूपुरित्पथः । किं तदत्र विद्यत इति वाक्यं सर्वान्तरस्य परमात्मनोऽन्तर्ध-
त्यन्तरासंभवलक्षणानुपपत्तिगर्भान्तर्बर्तिविशेषप्रश्नपरमिति व्यासार्थाणा-
मभिप्राय इति यद्यपि प्रतीयते तथाऽपि 'यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्येतावन्मात्रं श्रुतयतां
शिष्याणां परमात्मत्वविरोधिन्वाकाशशब्दे जागरुके दहरत्वान्वेष्टव्या-
न्तराधारत्वाद्विषयोधिनिष्ठे च जायति ब्रह्मलिङ्गेषु चानुपपन्नस्तेषु
परमात्मत्वनिश्चयस्य वा तदुपजीव्याक्षेपप्रवृत्तेर्वाऽसंभवात्, सर्वान्तरस्य
परमात्मनोऽन्तर्धत्यन्तरासंभवलक्षणानुपपत्तेरेव शिष्याणां हृदि विपरि-
यर्तमानत्वे प्रश्नवाक्ये 'दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः'
इति दहरपुण्डरीकान्तर्बर्तित्वेनाऽऽकाशस्य दहरत्वोपन्यासस्य वा प्रति-
पत्तेर्यत्र 'वायान्या अयमाकाशः' [छा० ८।१।३] इति धेपुत्योपन्या-
सस्य याऽऽश्रयतयापाताद्यासायाणामप्युक्त एवार्थोऽभिप्रेतः । केचित्तु
शरीरस्य ब्रह्मपुरत्येनोपक्रमादेव तदन्तर्बर्त्यांकाशशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मेत्यव-
गम्येय तदन्तर्बर्तित्वन्तारागमयलक्षणानुपपत्तिरभिप्रेयन्त एवान्तर्बर्ति-
विशेषं पदच्छुरित्वापि संभवाद्भानुपपत्तिरिति पश्यन्ति ॥ २ ॥

कथमुत्थानम् । दहराकाशाश्रितत्वस्यैवोक्ततया ब्रह्मपुरशब्दितशरीराश्रित-
 त्वस्येहानुक्ततया तज्जरानाशानुविधायिजरानाशत्वस्य दहराकाशाश्रिते
 द्यावापृथिव्यादौ कथं प्रसक्तिरिति चेदुच्यते । यथा घटाद्यन्तराकाशे
 निहितस्य दध्पादेर्वस्तुतो घटाविरेव धारकः, आकाशः परमवकाशात्म-
 नोपकरोति, एवं देहान्तर्वर्तिनि दहराकाशे विद्यमानस्य द्यावापृथि-
 व्यादेर्देह एव धारकः । दहराकाशस्तु केवलमवकाशात्मनोपकरोति ।
 अस्तु वा दहराकाशस्य घटाद्याकाशवैलक्ष्येन स्वतो धारकत्वम् ।
 तथाऽपि तस्य देहजरामध्वंसानुपवृत्ताविजरामध्वंसत्वाद्यावद्देहस्य भार-
 धारणानुकूलं चलं तावत्पर्यन्तमेव दहराकाशस्य तद्धारकत्वमिति फलतो
 देह एव तस्य सर्वस्य धारकः पर्यवस्यतीत्याक्षिपतां शिष्याणामभि-
 प्रायः ॥ ४ ॥

स ब्रूयात् ।

आचार्यस्तत्प्रतिबक्ति ।

नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधे-

नास्यहन्यत एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरम् ।

भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणमोक्तवर्गादिशालितया पुरमिव वर्तमा-
 नमेतद्दहराकाशाख्यं ब्रह्म न तु घटाकाशादिवत्केवलमवकाशात्मनोप-
 कारकम् । यथा पुरं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादीनां स्वत एवाऽऽ-
 कारकम् । यथा पुरं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादीनां स्वत एवाऽऽ-
 धारभूतं न ॥ दध्पादीनां घटाकाशादिवदवकाशात्मनोपकारकं तथे-
 त्यर्थः । ननु स्वतो धारकत्वेऽपि तद्देहान्तर्वर्तितया तदन्तर्गतद्वयवज्ज-
 रानाशानुविधायिजरानाशत्वं स्यादिति शङ्कायीजं परिहरति एतत्सत्त्व-
 मिति । सत्त्वं निर्विकारमित्यर्थः । अत एव न देहजरामरणानुविधायि-
 जरामरणकं भवतीत्यर्थः । यद्वा 'तद्यत्सत्तदमुतम्' [छा० ८।३।५]
 इत्यस्मिन्प्रकरणे वक्ष्यमाणसत्यशब्दनिर्वचनरीत्या चेतनाचेतननियाम-
 कत्वं वा सत्यत्वम् । यथाकथंचिद्घटाकाशादिविलक्षणाधार इत्यर्थः ।
 केचित्तु—'अस्मिन्ध्येदिदं ब्रह्मपुरे' इति प्रश्नवाक्ये ब्रह्मपुरशब्देन
 ब्रह्मरूपपुरत्वाद्दहराकाश एवोच्यते । यथैतज्जरा वाऽऽप्नोतीत्येव पाठः ।
 तत्र चैतस्य शरीरस्य जरा, एतज्जरा यदा दहराकाशं प्राप्नोति तदध्वंसेन
 ध्वंसते वा तदा द्यावापृथिव्यादिकं नावशिष्येतेत्येवार्थः । न तु

इत्यादिना प्राचीनानेकजन्मसंबन्धिपित्रादिवर्गदिदृक्षायाः संकल्पमात्रेण तत्प्रवृत्तस्य च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्, सूत्रकृताऽपि 'संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः, [व० सू० ४।४।८] इति सूत्रेण तद्वाक्यस्य विवक्षितार्थत्वाविष्करणात्, 'यो यो ह्यस्येतः प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते' 'अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते' [छा० ८।३।१।२] इति नष्टानां पित्रादीनां मुक्तकामनाविषयत्वप्रतिपादनात्, 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः' [व० सू० ४।४।१८] इति सूत्रोक्तन्यायेन ब्रह्मविभूतितया नष्टपित्राद्यनुभवस्य कामनाविषयत्वसंभवाच्च, अन्यथा 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' [छा० ८।१।५] एताश्च सत्यान्कामान्, [छा० ८।१।६] इत्यादावपि कामशब्दस्य निरतिशयमोग्यार्थकत्वं को वारयेत् । तथा 'जक्षन्कीबन्' [छा० ८।१२।३] इत्यत्रापि मोग्यत्वार्थकत्वमेव स्यादिति परोऽपि विजयेत् । अतोऽस्य वाक्यस्य यथाश्रुतार्थत्वेऽपि न दोषः, माप्यमपि मोग्याधारत्वफलितमोग्यत्वपरमेवास्त्विति वदन्ति । अत्र भूताकाशशब्दवैपुल्यप्रतिपादनेन द्यावापृथिव्यादिजगद्वाश्रयत्वप्रतिपादनेनोपासकं प्रति निरतिशयमोग्यत्वप्रतिपादनेन च बहुराकाशस्य प्रसिद्धाकाशवैलक्षण्यप्रतिपादनात्स्वल्पे बहुराकाशे किमपि मातुं न शक्नोतीत्याक्षेपबीजं परिहृतं भवति ॥ ३ ॥

तं चेद्वयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि
च भूतानि सर्वे च कामा यदेनञ्जरा वाऽऽप्नोति
प्रभ्वसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥

अल्पस्वरूपमाक्षेपबीजं परिहृत्य 'किं तद्वन्न विद्यते' [छा० ८।१।२] इति प्रश्नं विवक्ष्यतेवाऽऽचार्य उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिं पश्यन्तः शिष्या यद्याचार्यं ब्रूयुः । किमिति । ब्रह्मपुरश्चक्षितं शरीरं द्यावापृथिव्यादिशब्दनिर्दिष्टमोग्यमोग्योपकरणमोग्यस्थानान्यग्रिवाप्यादिशब्दनिर्दिष्टो भोक्तृवर्गश्च यद्याश्रयेषुस्तदा शरीरस्य जरानाशादौ सति द्यावापृथिव्यादिकं किमपि नावशिष्येत तदपि नश्येदित्यर्थः । सर्वं च कामा इत्यस्य यद्यास्येहास्तीति वाक्यनिर्दिष्टनिरतिशयमोग्यत्वानुवादित्वात्, सर्वं च कामा इत्यस्य निरतिशयमोग्यत्वमर्थ इति व्यासार्थरुक्तम् । ननु बहुराकाशाभितं द्यावापृथिव्यादिकमिति वदन्तं प्रत्यस्याः शङ्कायाः

न कामनायाः सत्यत्वपरः । अमोघाशत्वस्य सत्यसंकल्पशब्देनैव सिद्ध-
त्वात् । नापि काम्यत इति व्युत्पत्त्या गुणमात्रपरः । कतिपयगुणान्त-
राणां पृथगुक्तेः । अतो भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपा नित्याः कामा
अस्य सन्तीत्युच्यते । 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्युक्तनित्यविभूतिविशि-
ष्टत्वं सत्यकामशब्दार्थ इति व्यासार्थैरुक्तम् । वेदार्थसंग्रहे भाष्यकृताऽ-
प्युक्तम् । सत्यसंकल्पोऽप्रतिहतसंकल्पः ।

यथा ह्येवेह प्रजा अन्याविरान्ति यथानुशा-
सनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जन-
पदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

इह लोके प्रजा यथानुशासनं राजशासनानुल्लङ्घनेन राजानमन्वा-
विशन्त्यनुसरन्तीत्यर्थः । अनुसृत्य किं कुर्वन्तीत्यत्राऽऽह-यं यमन्तम-
भिकामा भवन्ति । कर्मणः फलापवर्गत्वात्फलमेव कर्मणोऽन्तः । यं
यमन्तं यद्यत्फलमभिकामा अभ्यर्थिनो भवन्ति जनपदक्षेत्रादिकं वा
कामयन्ते तत्तत्फलं यथाशासनमेवोपजीवन्ति । राजशासनानुलोधेनैवेह
लोके यथोपजीवन्ति तथा परलोकेऽपि परतन्त्रा एव भवन्तीत्यर्थः ।
यद्वा यं यमन्तमभिकामा भवन्ति तं तमिह लोके यथा प्रजा अन्यावि-
शन्ति राजानमनुसृत्य लभन्ते तथा परलोकेऽप्युपजीवन्तीत्यर्थः । अय-
मेवार्थो व्यासार्थैर्दर्शितः ॥ ५ ॥

एवं कर्मसाध्ये परलोके पारतरूपमुक्त्वा क्षयिष्णुत्वमप्याह-

तथथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव-
मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ।

राजसेवादिकर्मणा चितोऽर्जितो लोको यथा क्षीयत एवमेव परलो-
केऽपि पुण्यसंपादितो लोकः क्षीयते ।

तय इहाऽऽत्मानमननुविद्य ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्का-
मास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ।

यस्मात्सुकृतसाध्येषु परलोकेषु पारतरूपक्षयिष्णुत्वादिकं तस्माद्य
उक्तमात्मानमेतानपहतपाप्मत्वादीनितांश्च सत्यान्नित्यान्काम्यमानान्क-

मत्प्रपुरशब्देन शरीरपरामर्शमभ्युपेत्य तदनुगुणेतादृशाभिप्रायपरिकल्प-
नाङ्गेशोऽनुसर्तव्य इति वदन्ति । एवं मध्ये प्रसक्तमाक्षेपं परिहृत्य 'किं
तदत्र विद्यते' इत्यन्तर्वर्तिविशेषजिज्ञासां क्षमयति—

अस्मिन्कामाः समाहिताः ।

काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः । को बहुराकाशः । स च कैः
कामैर्विशिष्ट इत्याकाङ्क्षायामाह—

एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ।

उक्तं च भगवता माय्यकृता—बहुराकाशस्य काम्यभूतकल्याणगुण-
विशिष्टत्वं तस्याऽऽमत्वं च एष आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना सत्यसंकल्प-
इत्यन्तेन स्फुटीकृत्येति, पापजरामरणशोकषुमुक्षापिपासावर्जितः सत्य-
कामः सत्यसंकल्पश्चेत्यर्थः । परमात्मप्रकरणेषु पापशब्दः सुकृतसाधा-
रणः । 'न सुकृतं न दुष्कृतः सर्वे पाप्मानोऽतो नियतन्ते' [छा० ८।४
१] इति सुकृते पापशब्दप्रयोगात् ।

एते धे निरपाप्मास्त ध्यानस्य परमात्मनः ।

राकाशः परमात्मा । वाक्यशेषगतभूताकाशोपमेयत्वसर्वाधारत्वनिरति-
 शयमोग्यत्वनिरुपाधिकापहतपाप्मत्वादिगुणानां परमात्मव्यतिरिक्तभूता-
 काशेऽसंभवात् । परमात्मनोऽप्यपहतपाप्मत्वादिलक्षणाव्यव्यान्तराधा-
 रत्वसंभवाच्च । न च गगनं गगनाकारमितिवदमेदेऽप्युपमानोपमेयभावोऽ-
 स्त्विति वाच्यम् । गगनं गगनाकारमित्यादावमेदे सादृश्यं निबध्यमानम-
 नन्वितत्वादनुपमकत्वफलकं सदनन्वयालंकाररूपम् । न चेह तथा संभ-
 वति । 'यावान्वा अयमाकाशः' इति वाक्ये बाह्याकाशत्वहार्दाकाश-
 तारूपोपमानोपमेयतावच्छेदकधर्मभेदसत्त्वेनानन्वयस्यासंभवात् । उप-
 मानोपमेयतावच्छेदकधर्मैक्ये ह्यनन्वयालंकारो यथा गगनं गगनाकार-
 मित्यादौ । यद्योक्तमतिविपुलस्य ब्रह्मणः परिच्छिन्नभूताकाशो-
 पमेयत्वं न संभवतीति । तन्न । अधिकजवेऽपि सवितरीपुवद्वृच्छति
 सवितेति गतिमान्धनिवृत्तिपरवचनयस्त्वल्पत्वनिवृत्त्यर्थतया भूता-
 काशसादृश्यकथनस्योपपत्तेः । यदुक्तमाकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्ध-
 त्वादिति तत्राऽऽह— 'प्रसिद्धेश्च' [अ० सू० १ । ३ । १७] 'यदेव
 आकाश आनन्दो न स्याद' [तै० २।७ । १] इति परमात्मन्यप्याका-
 शशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यदुक्तं परमात्मनोऽल्पपरिमाणत्वं नोपपद्यत
 इति तत्राऽऽह— 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्' [अ० सू० १ । ३ । २१]
 शाण्डिल्यविद्यायाम् 'निवाप्यत्वादेवं व्योमवच्च' [अ० सू० १ । २।७]
 इति सूत्ररूपेणोपासनार्थं विपुलस्याल्पत्वोपदेश उपपद्यत इति पूर्वमे-
 वोक्तमित्यर्थः । तथा 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' [अ० सू० ३ । ३ । ४३]
 इत्यत्र इहाऽऽत्मानमनुविद्य यजन्ति इति दहराकाशोपासनमुक्त्यैतांश्च
 सत्यान्कामानित्यपहतपाप्मत्वादिगुणानामुपासनस्य पृथगास्त्रानादपहत-
 पाप्मत्वादिगुणोपासनदशायां न धर्मिस्यरूपं चिन्तनीयम् । ततश्च प्रथमं
 दहराकाशाख्यं धर्मिस्यरूपमनुसंधाय तस्यापहतपाप्मत्वविजरत्वविमृत्यु-
 त्वविशोकत्वविजिघत्सत्वापिपासत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्यरूपाः कामा
 इत्येव चिन्तनीयम् । न त्वपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघ-
 त्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति गुणाश्रयस्य गुणिनोऽपि चिन्त-
 नमिति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते— 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' [अ० सू० ३।३।४३]
 यद्यपि दहराकाश एवापहतपाप्मत्वादिगुणानां गुणी न च प्रथमं चिन्ति-
 तस्तथाऽपि स्वरूपमात्राद्गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्, प्रकृते चास्मि-
 न्कामाः समाहिता इति ब्रह्मणि कामसमाधानाधारत्वमुक्त्वा के ते कामा

ल्याणगुणांश्चानुपास्य परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वलोककामचारो न भवति पारतन्त्र्यमिति यावत् ।

अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताश्च सत्यान्का-
मास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ये त्यात्मानमपहतपाप्मत्वादींश्च काम्यमानान्कल्याणगुणानुपास्य परलोकं व्रजन्ति ते ब्रह्मविभूतिभूतान्विकारलोकाननुभूय यथाकामं वृत्ता न पारतन्त्र्यमनुभवन्तीत्यर्थः । नन्वपहतपाप्मेत्यादिवाक्येष्वपहतपाप्मत्वाविधर्माणां स्वातन्त्र्येणानुपस्थितानां कथमेतान्तिष्यनेन परामर्शः । न च गत्यभावात्तेषामेव परामर्श इति वाच्यम् । 'यच्चास्येहास्ति' [छा० ८. १. ३] इति वाक्ये निर्दिष्टस्य 'सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः' [छा० ८. १. ४] इति बहुवचनान्तकामशब्देनानूदितस्य निरति-
शयमोग्यत्वस्यैव 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एताश्च सत्यान्कामान्' इत्यत्रापि निर्देशोऽस्त्विति चेन्न । तथा सत्यपहतपाप्मा विजर इत्या-
द्युपन्यासस्य धेयार्थप्रसङ्गात् । कामानित्यस्य मोग्यत्वपरत्वे बहुवचना-
संगतेश्च । अपहतपाप्मत्वाद्य एव 'एताश्च सत्यान्कामान्' इति काम-
शब्देन निर्देशाः । मोग्यत्वहेतुपितृलोकादिविषयपरत्वे सत्या इति कामानां नित्यत्वकथनस्यासंभवादिति सिद्धम् । ततश्च 'दहरोऽस्मिन्न-
न्तराकाशः' इत्याकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा न भूताकाशः, तस्मि-
न्वदन्तरिति निर्दिष्टमपहतपाप्मत्वादिगुणजातमितीयता संदर्भेणोपदिष्टं भवति । एतत्प्रणटान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते—अत्र दह-
राकाशो भूताकाशः । आकाशशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः । व्यापके परमा-
त्मनि दहरत्यम्पामावाच । तस्मिन्वदन्तरित्यन्वेष्टव्यान्तराधारतया निर्दे-
शाच्च । न हि परमात्मनः स्वयमेवान्वेष्टव्यस्यान्वेष्टव्यान्तराधारत्वं संभ-
वति । पादान्श अथमित्यादिना निर्दिष्टमानभूताकाशोपमेयत्वस्य गगनं
गगनाकारमित्यादिवदभेदेऽप्युपपत्तेः । निरतिशयविपुले परमात्मन्यपि
पगिच्छिन्नभूताकाशोपमेयत्वस्याभ्यस्तत्वाच्च भूताकाशो दहराकाश इति
पूर्वपक्षे शाश्वत उपपत्ते— 'दहर उत्तरेणः' [अ० मृ० १. १. १४] दा-

संकल्पमात्रादेव सृष्टेर्न प्रयत्नान्तरसापेक्षा । कुतः । संकल्पादेव
 पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्येवकारश्रुतेः । न चैवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वम-
 त्यन्तायोगव्यवच्छेदकत्वं वाऽर्थः । विशेषणक्रियासंगतेवकारयोरेवायो-
 गात्यन्तायोगव्यवच्छेदकत्वेनैतस्य चातथात्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव
 युक्तत्वात् । 'अत एव चानन्याधिपतिः' [ब० सू० ४ । ४ । ९] एतच्च
 मूत्रं पूर्वमेव व्याकृतमिति पित्रादीनां संकल्पमात्रसाध्यत्वं स्थितम् ।
 प्रकृतमनुसरामः ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति संक-
 ल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संक-
 ल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संक-
 ल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति संक-
 ल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति
 संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन
 गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

अथ ययन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्पान्नपाने
 समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति
 संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन

इत्याकाङ्क्षायां निष्कृष्यापहतपाप्मत्वं विजरत्वमित्यनुक्त्वाऽपहतपाप्मा
विजरो विमृशुरिति तद्विशिष्टविशेष्यपर्यन्ततया निर्देशादनेनैवाऽऽकारे-
णानुसंधानं कर्तव्यमिति श्रुतेराशय उच्यीयते । अतो वैशिष्ट्यानुसंधानार्थं
विशेष्यचिन्तनमप्यावर्तनीयं प्रदानवत् । तदुक्तं संकर्षे—नाना वा देवता-
पृथक्त्यादिति । तन्नानाप्रदानाधिकरणमित्यमस्ति । त्रेधा तथावि-
धेष्टिः । यथा 'हन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिरा-
जायेन्द्राव स्वराज्ञे' [तै० सं० २।३।६।१] इति त्रिपुरोडाशास्तत्र तेषां
पुरोडाशानामुपपुरुषार्थधिश्रयणं सर्वेषां युगपदवदानं च विहितम् । तेषां
पूर्वार्धावधदानं प्रकृतिवत्कर्तुं शक्यं तथाऽपि मध्यादवदानं कर्तुमशक्यम् ।
पुरोडाशानां मध्ये नलकप्रवेशाद्युपायेन मध्यादपि युगपदवदानं ग्राह्यम् ।
एवं स्थिते प्रदानमपि युगपत्कर्तव्यं क्रमेण वेति संशये 'तेषामपृथ-
क्प्रदानमवदानैकत्वात्' इति सूत्रेणावदानवत्प्रदानमपि युगपदव-
कार्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्रेवं सिद्धान्तसूत्रम् 'नाना वा देवतापृथ-
क्त्वात्' इति । अथाणां यागव्रत्याणां भेदाद्विशिष्टरूपाणां देवतानां च
भेदाद्विमिश्रितव्यदेवतासंघन्धेः कल्पानां च यागानां तत्तद्देवतोद्देशेन
क्रमिकाणि प्रदानानि कर्तव्यानीति सूत्रार्थ इति स्थितम् । प्रकृतमनु-
सरामः ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः

समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

स मुक्तः सम्पदि प्राचीनानेकजन्मसंघन्धिपितृवर्गं द्रिष्ट्वेत तदा स
पितृवर्गं एतस्य संकल्पमात्रात्समुत्थितो भवति तेन सहितः पूज्यते ।
एतत्खण्डविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते—अत्र मत्संकल्पत्वेन द्यवद्विप-
माणानामपि राजादीनामग्लितमृष्टेः प्रपत्नान्तरमापेक्षत्यदर्शनान्मु-
क्तस्यापि मिमृक्षितपितृलोकादिमुष्टिः संकल्पव्यतिरिक्तप्रपत्नान्तरसापे-
क्षेति प्रात उच्यते—'संकल्पाद्वा तु तत्पुत्रैः' [अ० मू० ४।१।८]

परमात्मानं प्राप्य लभते । अत्र 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति' [छा० ८
३।१] इति वाक्यसमानार्थत्वादस्य वाक्यस्य वाक्यस्य मुक्तस्य सर्वतो
विरक्तस्य प्राप्यान्तरासंभवाच्चिरतिशयभोग्यत्वमेवार्थः ।

अत्र ह्यस्मैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः ।

यत उपासकस्य काम्यमाना भोग्यभूता अपहृतपाप्मत्वादय एत-
न्निष्ठाः पूर्वमनृतशब्दितकर्माच्छादिता इदानीं दहराकाशं प्राप्तस्याऽऽवि-
र्भवन्प्रतो निरतिशयभोग्यत्वमित्यर्थः । हिशब्दो हेत्वर्थः ।

तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संच-
रन्तो न विन्देयुरेषमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छ-
न्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्युदाः॥२॥

यथाऽधस्ताच्चिक्षिप्तं हिरण्यनिधिमक्षेत्रज्ञा निधिमक्षेत्रस्यमावदिज्ञा-
नहीना निधेरुपर्युपरि संचरन्तोऽपि निधिं न लभन्त एषमेवेमाः सर्वाः
प्रजाः सुषुप्तिकालेऽहरहर्गच्छन्त्यः सुषुप्तौ 'सति संपद्य न विदुः' [छा०
६।१।२] इत्युक्तरीत्याऽविमर्शं गच्छन्त्य एतं दहराकाशाख्यं ब्रह्मरूपं
लोकं न विन्दन्ति न लभन्ते न जानन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकशब्दो च
निषादस्यपतिन्यायेन समानाधिकरणी । तत्र हेतुमाह—अनृतेन हि
प्रत्युदा इति । प्रत्युदाः प्रतीपं नीताः स्वमायान्तरं प्रापिता आच्छादिता
इति यावत् । यद्वाऽहरहर्गच्छन्त्य इति न सुषुप्तिकालीनं गमनमुच्यतेऽपि
त्वन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य हिरण्यनिधिवत्परम-
पुरुषार्थभूतस्पोपर्युपर्यहरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन्काले वर्तमानास्तमजा-
न्त्यस्तं न विन्दन्ति न लभन्त इत्यर्थः । अर्थद्वयमपि माप्यकृता
वर्णितं 'गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च' [ब० सू० १।३।१५]
इति सूत्रे । सूत्रस्य चायमर्थः—'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितम्' इत्य-
हरहः सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां गमनाद्ब्रह्मलोकशब्दाच्च दहराकाशो ब्रह्मेत्यव-
सीयते । तथा ह्यन्यत्र सुषुप्तिकालीनगमनब्रह्मलोकशब्दो ब्रह्मविषया-
वेव दृष्टौ 'एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः'
[छा० ६।१।२] 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच' [बृ० ४।३।३३]
इति मा भूदन्यत्र सुषुप्तिकाले ब्रह्मणि गमनदर्शनम् । एतदेव तु दहरा-
काशो सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव निरस्तनिस्तिलदुःखानां सुषु-
प्तिकालेऽवस्थानं ब्रह्मव्यतिरिक्तेष्वसंभावितं दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे

गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः

समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य

संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमप्रपाठकस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकाय मष्टमप्रपाठकस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना-

स्तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम् ।

परमात्मनिष्ठा इमे सत्या अपहृतपाप्मत्वाद्यः कामा अनृतमपिधानं
तेषां तेऽनृतमपिधाना अनृताच्छादिताः । अतएतद्विषयो ह्यनृतशब्दः ।
अतमिति कर्मवाचि 'अतं पिबन्ती' [क० ३।१] इति यचनात् । अतं
कर्म फलामिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेपं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व-
तिरिक्तफलं सांसारिकफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधीति महासिद्धान्ते
भाषितम् । तेषां सत्यानां सतां विद्यमानानामेव कर्मोऽऽच्छादकम् । ततश्च
स्यात्मभूतपरमात्मगता अपहृतपाप्मत्वादिधर्माः कर्मरूपाविद्यातिरोहित-
त्यान्न भासन्त इत्यर्थः ।

यो यो एतस्येतः प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यद्या-

न्यदिच्छन् लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते ।

अभ्योपासकस्य यो बन्धुवर्ग इतः प्रेति न स इह द्रष्टुं शक्यः । अस्य
तु ये जीवन्तो मृष्टाश्च बन्धवोऽलम्प्याश्च मनोरथान्तरत्तपं दहरास्तपं

लोक्यमानं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । ब्रह्मोपासननिष्ठस्य तत्कतुन्यायेन ब्रह्म-
प्राप्तेरेव यत्कथ्यतया प्रसिद्धस्वर्गलोकप्राप्त्यसंभवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

कथं ब्रह्मप्राप्तिः । प्राप्तस्य वा ततः किं भवतीत्यत्राऽऽह—

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।

अथशब्दः प्रकृतापेक्षत्यद्योतकः । संप्रसादशब्दः सुषुप्तिस्थानवचनः
संस्तत्संबन्धाज्जीवं लक्षयति । एष संप्रसादोऽहरहर्वा एवंविदिति पूर्व-
वाक्यनिर्दिष्ट उपासको जीवोऽस्माद्ध्वेषतया परिदृश्यमानाच्छरीरादुत्क्राम्य
पेशविशेषनिष्ठं परमात्मानं प्राप्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अस्य
वाक्यस्यार्थः प्रजापतिविद्यायां विशिष्य वक्ष्यते ।

एष आत्मेति होषाचेतदमृतमभयमेतद्वसेति ।

एष आत्मेतदमृतमित्यत्रैतच्छब्दौ पूर्ववाक्ये परं ज्योतिरुपसंपद्येति
प्राप्यतया निर्दिष्टपरज्योतिःशब्दितब्रह्मपरौ प्राप्यतया प्राधान्यादव्यव-
हितत्वाच्च । ननु 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवतामार्चत् ।
इत्यत्र विमक्त्यैकरूप्याद्यवहितस्यापि प्रजापतेः स इत्यनेन ग्रहणं दृष्टं
न व्यववहितस्य संप्रदानत्वेन प्रधानस्य वरुणस्य ग्रहणमित्युक्तं मीमां-
सकैः । 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा' [छा० ५ । १० । ४]
इत्यत्रैतच्छब्दस्य नाव्यवहिताभिसंभाव्यचन्द्रमसः परामर्शित्वं दृष्टमपि
त्वभिसंभविनपरत्वम् । ततश्चेहापि व्यवहितस्य संप्रसादशब्दितस्य जीव-
स्यैवैष आत्मेत्येतच्छब्देन ग्रहणमुचितं विमक्त्यैकरूप्यादिति चेन्न ।
प्रजापतिर्वरुणायेति वाक्ये स इत्यनेन प्रजापतिपरामर्शोऽश्वदानसंप्रदा-
नरूपत्वेन स्वीयां वरुणदेवतामार्चत्प्राप्नोदित्यर्थो युज्यते । वरुणपरा-
मर्शे तु वरुणस्याऽऽमीयाया देवतायाः प्रागप्रस्तुतत्वादर्थसंगत्या व्यव-
हितोऽपि प्रजापतिः परामृष्टो न विमक्त्यैकरूप्यमात्रेण । एष सोमो
राजेति पितृयाणवाक्य एतच्छब्देन चन्द्रपरामर्शे तस्य सोमराजमाव-
विधानवेयश्याद्यवहिताभिसंभविनपरामर्शित्वं न तु विमक्त्यैकरूप्यात् ।
प्रकृतेऽव्यवहितप्रधानभूतपरज्योतिःशब्दितपरमात्मपरित्यागे कारणाभा-
वात् । प्रत्युत तेन व्यवहितसंप्रसादशब्दितजीवपरिग्रहे तस्य निरुपा-
धिकार्यात्मत्वनिरतिशयसुखरूपत्वलक्षणावृत्तदुःखासंभिन्नत्वरूपामयत्व-
ब्रह्मत्वविधानासंभवाच्च 'एष आत्मेति होषाच' इत्येतच्छब्देन प्राप्य-

लिङ्गम् । माप्य एवमेकां व्याख्यां कृत्वा—अथ वाऽहरहर्गच्छन्त्य इति न सुपुतिविषयं गमनमुच्यते । अपि त्वन्तरात्मत्वेन सदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थमूतस्योपर्युपर्यहरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन्काले वर्तमानास्तमजानत्यस्तं न विन्दन्ति न लभन्ते । यथा हिरण्यनिधिं निहितं तत्स्यान्तमजानानास्तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते तद्वद्वित्यर्थः । सेयमेवान्तरात्मत्वेनावस्थितस्य दहराकाशस्योपरि तन्निधमितानां सर्वासां प्रजानामजानतीनां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनिषाम्याभिः स्वस्मिन्वर्तमानाभिः प्रजामिरवेदन् इदम् । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे—‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद’ इति ‘अवृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता’ इति च । मा मूढव्यत्र दर्शनं स्वयमेव त्वयि निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थमावस्थास्य हृदयस्थस्योपरि तदाधारतयाऽहरहः सर्वासां प्रजानामजानतीनां गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गमिति ध्यायताम् । सुपुतिकालीनगमनविषयपूर्वध्यात्वायामुपर्युपरीत्यस्य दृष्टान्त एवान्वयो न दाष्टान्तिके । सुपुतिकाल एकीभावसद्भावेऽप्युपरिगमनामायात् । अन्तर्यामिविषयद्वितीयध्याय्यायां तु, अन्तर्यामिण उपरि सर्वदा गतिसत्त्वादुपर्युपरीत्यस्य दाष्टान्तिकेऽप्यन्वयो ब्रह्मणः । अत्र व्यासार्थरन्तर्यामिविषयतया ध्यायानेऽन्तर्यामिण्यहरहर्गमनस्य दहराकाशस्य परब्रह्मत्वसाधकत्वमुक्तम् । उपासकानुग्रहायावस्थितो हि दहराकाशोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितो ह्याधारवत्तयो रूपमेवादित्याशङ्क्य धर्मस्याभिप्रायेणैवमुक्तमिति परिहृतम् ॥ २ ॥

पूर्वाक्तं तस्य हृदयान्तर्वर्तित्वं स्मारयति—

स वा एष आत्मा हृदि ।

अन्तर्धर्तत इति शेषः । हृदयनामनिर्वचनादप्यात्मनो हृदयत्वं सिध्यतीत्याह—

तस्यतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्भुदयम् ।

इति । तस्यतस्य हृदयस्य हृदयमात्मा वर्तत इति हि हृदयशब्दान्तराक्षरिणिति भावः ।

अहरहर्वा एषवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

अहरहः प्रत्यहमाप्रमाणमेयं विदेता दशदहराकाशोपासननिष्ठः सुगन्धः

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत्तियमिति ।

सत्तियमिति सत्यनाम त्र्यक्षरात्मकमित्यर्थः ।

तयत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यम् ।

अत्रामृतमर्त्यशब्दाभ्यां चेतनाचेतने निर्दिश्येते ।

अथ ययं तेनोभे यच्छति ।

अमृतस्य मर्त्यस्वरूपेणोपलक्षिते उभे यच्छतीति यमित्यर्थः । तदेवो-
पसंहरति—

यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यम् ।

अनेन चेतनाचेतनत्वरूपेणोपलक्षिते उभे यतो यच्छति तस्माद्य-
मित्यर्थः । नामनिर्ध्वानामिज्ञं स्तौति—

अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकोषाष्टमप्रपाठकस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय ।

उक्तलक्षण आत्मा सेतुरिव विधृतिर्विधारकं इत्यर्थः । किमर्थं सेतु-
विधृतिरित्यत्राऽऽह—एषां लोकानामसंभेदायेति । असंभेदोऽसंकरः ।
यद्ययं परमात्मा स्वज्ञासनेन जगत्त धारयेत्, सर्वधर्माणां सांकर्यमेव
स्यात् । पृथिव्या गन्धवत्त्वं जलस्य शैत्यं तेजस औष्ण्यमित्यादयो धर्माः
परमात्माज्ञया व्यवस्थिता भवन्ति । सिनोति बध्नाति स्वस्मिंश्चिद-
चिद्वस्तुजातमसंकीर्णमिति सेतुरुच्यत इति 'सामान्याहुः' [ब० सू०
३ । २ । ३२] इति सूत्रे मापितम् ।

भूतः परमात्मैव परामृश्यते । यद्यपि स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति स्वरूपाविर्भावे कथित आविर्भवत्स्वरूपं किमित्येषेक्षायां प्रजापति-
वाक्ये 'एष आत्मेति होवाचेतदमृतममयमेतद्ब्रह्मेति' [छा० ४ ।
१५ । १] इति निर्विद्वं मुक्तरूपमित्येतदर्थकत्वेऽपि नानुपपत्तिस्तथाऽपि
'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति' [छा० ८ । ३ । ४]
इत्युत्तरवाक्यनिर्वेक्ष्यमाणचेतनाचेतननियन्तृत्वार्थकसत्यनामत्वस्य मुक्ता-
त्मन्यसंभवात्पूर्ववाक्यनिर्विद्वोऽपि न जीवः परामृश्यतेऽपि तु प्राप्यं
ब्रह्मैव । एष आत्मेति होवाचेत्येतावन्मात्रस्याऽऽविर्भवत्स्वरूपपरत्वम् ।
एतदमृतममयमेतद्ब्रह्मेत्यत्र स्वेतच्छब्दस्य परज्योतिःशब्दितब्रह्मपरत्व-
मित्याश्रयणेऽपि नानुपपत्तिः । अनेन वाक्यसंदर्भेण परमात्मनो मुक्त-
प्राप्यत्वतत्स्वरूपाविर्भावायितृत्वलक्षणो महिमा प्रतिपादितो भवति ।
अत एव सूत्रकृताऽपि 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' [छा०
८ । ३ । ४] इति दहरविद्यामध्यस्थवाक्ये जीवप्रतिपादनदर्शनाद्दहरा-
काशोऽपि जीव एवास्तु तस्य यावान्या अयमित्यादिवाक्यसंद-
र्भप्रतिपादितभूताकाशोपमेयत्वस्य भूताकाशेऽनन्वयेन दहराकाशस्य
भूताकाशत्वाभावेऽपि जीवे कथं चिन्निर्लेपत्वादिना भूताकाशोपमेयत्व-
संभवादणुपरिमाणे जीवे दहरशब्दिताल्पपरिमाणत्वस्यापि संभवाद्दह-
राकाशो जीव एवास्तिवति 'इतरपरामर्शांस्त इति चेत्' [ब० सू०
१।३।१८] इति सूत्रखण्डेनाऽऽक्षिप्य 'दहर उत्तरेभ्यः' [ब० सू०
१।३।१४] 'गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृढं लिङ्गं च' [ब० सू०
१।३।१५] 'धृतेश्च महिम्नोऽस्याम्मिच्छुपलब्धेः' [ब० सू० १।
३।१६] इति सूत्रत्रयोक्तानां परमात्मधर्माणां जीवेऽसंभवाद् जीवो
दहराकाश इति 'नासंभवात्' [ब० सू० १।३।१८] इति सूत्र-
खण्डेन परित्यक्तं तर्हि ब्रह्मप्रकरणे एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायति
जीवपरामर्शः किमर्थं इत्याशङ्क्य मुक्ते तत्स्वरूपाविर्भावायितृत्वलक्ष-
णपरमात्ममहिमप्रकाशनाथो जीवपरामर्श इति 'अन्यार्थश्च परामर्शः'
[ब० सू० १।३।२०] इति सूत्रेण प्रतिपादितम् ।

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

अर्थः ॥ ४ ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुवि-
न्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रथमप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तत्रैवं सति य एवं परमात्मानं स्त्रीविषयतृष्णात्यागरूपब्रह्मचर्य-
पूर्वकशास्त्राचार्योपवेक्षादिना जानन्ति तेषामेवेदशब्दब्रह्मप्राप्तिः सर्वलो-
कानुमवश्च । न ब्रह्मचर्यादिहीनानामित्यर्थः । सूत्रितं च—‘धृतेश्च
महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः’ [अ० सू० १ । ३ । १६] इति ‘एष
सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय’ [बृ० ४ । ४ । २२] इति
परब्रह्ममहिमत्वेन प्रसिद्धस्य जगद्विधरणमहिम्नो दहराकाश उपलभ्य-
मानत्वादहराकाशः परं ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

यज्ञेष्टसत्रायणमौनानाशकायनारण्यायनारूपानि कर्माणि ब्रह्मचर्य-
साध्यत्वाद्ब्रह्मलोकसाधनत्वेन प्रस्तुतं प्राहृनिर्विद्वं ब्रह्मचर्यमेवेति स्तोति—
अथ यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

लोके यत्पाकयज्ञहविर्यज्ञादिकं कर्म वैदिका यज्ञ इत्याचक्षते तद्ब्रह्मचर्य-
साध्यत्वाद्ब्रह्मचर्यमेवेत्यर्थः । ननु यज्ञस्य कथं ब्रह्मलोकसाधनब्रह्मचर्य-
साध्यत्वं न हि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञो द्वारमित्याशङ्क्य
ब्रह्मचर्यसाध्यस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ज्ञानस्य यज्ञरूपत्वाज्ज्ञानसाधनस्य
ब्रह्मचर्यस्य यज्ञसाधनत्वमप्यस्तीति प्रतिपादयितुमेकशब्दरूपितत्वेन
तयोरैक्यं संपादयति—

ब्रह्मचर्येण होव यो ज्ञाता तं विन्दते ।

ब्रह्मचर्यपुरःसरब्रह्मज्ञानवान्हि तं ब्रह्मलोकं विन्दते । तत्र यो ज्ञाता
ब्रह्मचर्येणेत्युक्त्या यो ज्ञातेत्यस्य ब्रह्मचर्यसाध्यत्वं प्रतीयते यो ज्ञातेति

नैतः सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न
मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ।

तरतिः प्राप्तवचनः । वेदान्तं तरतीतिवदिति तत्रैव मापितत्वात् ।
एतं परमात्मसेतुमहोरात्रे परिच्छेदकत्वेन न प्राप्नुवतो जरादिकमपि न
प्राप्नोति । उक्तमर्थं निगमयति—

सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ।

शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोरलौकिकमुमु-
क्ष्वनिवृत्ताधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसंभवात्पाप्मशब्दो मुख्य
इति व्यासार्थैर्लघुसिद्धान्ते वर्णितम् । तत्र हेतुमाह—

अपहतपाप्मा ह्येव ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

इति । ब्रह्मरूपो लोक एषोऽपहतपाप्मा । हिर्हेतौ यस्माद्यमपहत-
पाप्मा तस्मात्सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यर्थः । पापहेतुकार्याचर-
णेऽपि तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तियोगित्वमेव ह्यपहतपाप्मत्वं तस्मात्पा-
प्मशब्दमुख्यार्थसुकृतदुष्कृतयोस्तत्फलभूतजरारोगादीनां च न प्रसक्ति-
रित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्माद्वा एतः सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति
विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति ।

यस्माद्यमपहतपाप्मा तस्मादेवैतं परमात्मलक्षणं सेतुं प्राप्य पूर्वमा-
न्ध्यापुन्धवेपज्वरादियुक्तदेहोऽपि संस्तद्गोपरहितदिव्यदेहयुक्तो भवती-
त्यर्थः ।

तस्माद्वा एतः सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाग्निनि-
प्ययते स्रष्टादिभातो ह्येवैव ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

परमात्मानं प्राप्तस्य तामिस्रा तामसी रात्रिरपि दिवैव । तस्याज्ञान-
प्रसक्तेरभावाद्दहःसदृशी सा रात्रिः । अहोरात्रयोर्न विशेष इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः—एष पूर्वोक्तो ब्रह्मलोको हि यस्मात्स्रष्टादिभातो सर्वदा
ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्यानावृततया भासमानत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुवि-
न्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तत्तत्रैवं सति य एवं परमात्मानं श्रीविषयतृष्णात्यागरूपब्रह्मचर्य-
पूर्वकशास्त्राचार्योपदेशादिना जानन्ति तेषामेवेदशब्दब्रह्मप्राप्तिः सर्वलो-
कानुभवश्च । न ब्रह्मचर्यादिहीनानामित्यर्थः । सूत्रितं च—‘धृतेश्च
महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः’ [अ० सू० १ । ३ । १६] इति ‘एष
सेतुर्धिधरण एषां लोकानामसंभेदाय’ [बृ० ४ । ४ । २२] इति
परब्रह्ममहिमत्वेन प्रसिद्धस्य जगद्धिधरणमहिम्नो बहिराकाश उपलभ्य-
मानत्वाद्बहिराकाशः परं ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

यज्ञेष्टसन्नायणभौनानाशकायनारण्यायनारयानि कर्माणि ब्रह्मचर्य-
साध्यत्वाद्ब्रह्मलोकसाधनत्वेन प्रस्तुतं प्राङ्निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यमेवेति स्तौति—
अथ ययज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

लोके यत्पाकयज्ञहविर्यज्ञादिकं कर्म वैदिका यज्ञ इत्याचक्षते तद्ब्रह्मचर्य-
साध्यत्वाद्ब्रह्मचर्यमेवेत्यर्थः । ननु यज्ञस्य कथं ब्रह्मलोकसाधनब्रह्मचर्य-
साध्यत्वं न हि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञो द्वारमित्याशङ्क्य
ब्रह्मचर्यसाध्यस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ज्ञानस्य यज्ञरूपत्वाज्ज्ञानसाधनस्य
ब्रह्मचर्यस्य यज्ञसाधनत्वमप्यस्तीति प्रतिपादयितुमेकशब्दरूपितत्वेन
तयोरैक्यं संपादयति—

ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते ।

ब्रह्मचर्यपुरःसरब्रह्मज्ञानवान् हि तं ब्रह्मलोकं विन्दते । तत्र यो ज्ञाता
ब्रह्मचर्येणेत्युक्त्वा यो ज्ञातेत्यस्य ब्रह्मचर्यसाध्यत्वं प्रतीयते यो ज्ञातेति

शब्दैकदेशस्य यो ज्ञशब्दस्य यज्ञशब्दस्य च साम्यकृताभेदावसायेन तद-
र्थाभेदाध्यवसायमूला यज्ञस्यापि ब्रह्मचर्यसाध्यतेति भावः । एवमुत्त-
रत्रापि ।

अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण होवेद्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥

अत्रापि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यसाध्यस्य परमात्मपूजनस्य दर्श-
पूर्णमासादीदीनां चेद्वैत्येकशब्दरूपितत्वेनाभेदाध्यवसायः ॥ १ ॥

अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तद्ब्रह्मचर्येण होव सत आत्मनस्त्राणं विन्दते ।

अत्रापि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यसाध्यस्य विषयान्तरविमुखीकर-
णलक्षणस्य सच्छब्दितात्मब्राणस्य गवामयनादिसत्रस्य च सत्रायणरू-
पैकशब्दरूपितत्वेनाभेदाध्यवसायः ।

अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण होवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

याद्वनियमनलक्षणमौनस्य ब्रह्मचर्यसाध्यात्मश्रवणाधीनमननस्य च
मौनरूपैकशब्दरूपितत्वेनाभेदाध्यवसायः ॥ २ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तदेव ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते ।

ब्रह्मचर्यसाध्यानाशाभावरूपफलस्य चानशनलक्षणमार्गस्य चानाश-
कायनशब्दैक्यकृतोऽभेदः ।

अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च
ह वै ण्यश्चार्णवी ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि ।

इतो मूलोकापेक्षया तृतीये द्युशब्दिते ब्रह्मलोकेऽरण्यसंज्ञकार्णवी
स्तः । अतश्चारण्यायनस्य ब्रह्मलोकस्य चारण्यवासस्य चारण्यायनश-
ब्दकृतोऽभेदः । श्रुयं चतुर्मुण्डलोकान्तान्तरिक्षलोकां चापेक्ष्य मगधलोकस्य

तृतीयत्वं न तु चतुर्मुखलोकस्य तृतीयत्वमिति मन्तव्यम् । पञ्चोपनिषदि चतुर्मुखलोकाप्यन्तरिक्षलोककोटौ निवेशितत्वाप्रसङ्गाद्भगवत्लोकचिह्नानि कानिचिदाह—

तदैरंमदीयः सरस्तदश्वत्थः सोमसवनः ।

तत्तत्रैरंमदीयनामकं सरः । अस्तीति शेषः । इत्याऽमुतेन माद्यन्ते यस्मिंस्तदैरंमदीयममृतमयं सर इत्यर्थः । सोमसवननामाऽश्वत्थश्चास्तीत्यर्थः । चन्द्रवदाह्लादकरत्वात्सोमसवनत्वम् ।

तदपराजिता पूर्वहणः ।

तत्तत्राब्रह्मविद्भिः प्राप्तुमशक्यत्वेनापराजिता नाम परब्रह्मणः पुरी चास्तीत्यर्थः ।

प्रभुविमितः हिरण्यम् ॥ ३ ॥

मण्डपमिति शेषः । प्रमुणा भगवता विशेषेण मितं स्वभोगमूर्मित्वेन विशेषतः परिगृहीतमित्यर्थः । भगवतो व्यासत्वेऽपि नित्यविग्रहविशिष्टतया संनिधानाद्विमितत्वम् । अतश्च तद्देशविशिष्टब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादाह—

तद्य एवेतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूतारण्यशब्दितार्णवद्वयप्राप्तेर्ब्रह्मचर्याधीनत्वाद्ब्रह्मचर्यमेव सर्वसाधनोत्कृष्टमिति भावः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

उक्तब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनतया मूर्धन्यनाडीगमनं प्रसीति—

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणि-
म्रस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येति ।

हृदयसंवन्धिन्यो नाड्यो नानारूपसूक्ष्माक्षरसपूर्णास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल

एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥

आदित्यस्य नानारूपाश्रयत्वं च मधुविद्याप्रसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धं च ।
ततश्चेतव्रह्मिसंयन्थादेवाक्षरसस्य नानारूपत्वं चेति भावः ॥ १ ॥

तथथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छ-

तीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय

उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं च ।

यथा विस्तीर्णो महान्पन्था ग्रामद्वयप्रविष्टो भवति तथाऽऽदित्यरश्मयो
लोकद्वयानुप्रविष्टा इत्यर्थः । लोकद्वयप्रवेशनक्रममाह—

अमुष्मादादित्यात्मतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो

नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥

प्रतायन्ते संतताः सृप्ताः प्रविष्टाः । रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते ता इति
च निर्देशः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

तयत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न

विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति ।

तत्तत्रैवं सतीत्यर्थः । यत्र यदा समस्त उपसंहृतकरणमण्डलोऽत्र
एव संप्रसन्नो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्यशून्यः स्वप्नं न पश्यती-
त्येतत्स्वप्नादर्शनं सुषुप्तिरिति यावत् । तदाऽऽसु नाडीषु प्रविष्टो भवति
पुरीतद्वह्मगमनाय नाडीषु प्रविष्टो भवति । 'नाड्यो द्वासप्ततिः सह-
स्राणि हृदयात्पुरीततममिप्तिष्ठन्ते तामिः प्रत्यक्सृष्य पुरीतति शेते'
[वृ० २ । १ । १९] इति श्रुत्यन्तरान्नाडीपुरीतद्वह्मणां समुच्चयेन सुषु-
प्तिस्थानत्वस्य 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' [ब्र० सू० ३ । १७]

इत्थत्र स्थितत्वान्नाडीनामपि सुषुप्तिस्थानत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति ।

सुषुप्तौ सतोऽपि कर्मणः फलजननसामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः । न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यस्मिन्वाक्येऽनुष्ठानाशक्तिर्विवक्षितेति व्यासार्थवचनस्याप्ययमेवार्थः । तत्र हेतुमाह—

तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥

‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ [छा० ६।८।१] इति श्रुतेः । तेजःशब्दः प्रकाशकत्वगुणयोगाद्ब्रह्मपरः । ब्रह्मणि संपत्तिर्नाम देहेन्द्रियाधिष्ठातृत्वरहितरेण ब्रह्मण्यवस्थानम् । संपत्त्याधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीयानिर्देशः ॥ ३ ॥

अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो भवति ।

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावार्थः । अवलस्य भावोऽवलिमाऽवलत्वं रोगादिकृतं कौबल्यं नीतो भवतीत्येतद्यत्र यवेत्यर्थः । यदा दीर्घस्य मासवानित्यर्थः ।

तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति ।

तं तादृशदशाविशिष्टं परितो वर्तमाना बान्धवा मां जानासि किं मां जानासि किमित्याहुः । यद्वा, एतदेतास्तु नाडीषु स्थित इत्यर्थः ।

स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामद-

यैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते ।

एतैरेव रश्मिभिः पूर्वोक्तैरादित्यरश्मिभिरित्यर्थः । इदं च वाक्यमुत्क्रान्तिपादे चिन्तितम् । निशि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारेण गमनासंभवाद्भस्मिरेव गमनमिति न नियमः । अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इति वचनं तु पक्षप्राप्तविषयम् । एवकारोऽन्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थ इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—‘रश्म्यनुसारी’ [ब० सू० ४।२।१८]

विद्वान्निषमेन रश्मीननुसृत्यैव गच्छति । एतैरेव रश्मिभिरित्येवकारस्य क्रियासंगतैवकारत्वामावेनात्यन्तायोगव्यवच्छेदकत्वासंभवेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । यदुक्तं निशि मृतस्य रश्म्यसंमवाद्रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति तन्न । निदाघसमये हि रात्रावप्युष्मोपलम्भाद्रदिमसंभवः । हेमन्तादौ तु हिमाभिमवाद्दुर्दिन इवोष्मानुपलम्भः । श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः 'तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकी गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु सृता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृताः' इति ।

स ओमिति वाऽऽहोद्वा मीयते ।

स विद्वान्

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः [गी० १७ । २३] तस्योदिति नाम [छा० १ । ६ । ७] इति प्रमाणप्रसिद्धं परमात्मानमाह कीर्तयति कीर्तयन्नेव मीयते प्रमीयते च । मरणकाले तस्य मगधन्नामस्मरणं संभवति । यद्वा स एतै रश्मिभिरुन्मीयत उन्मीयते । एको वाशब्दोऽवधारणार्थः ।

स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति ।

मनोवेगेनाऽऽदित्यं स गच्छतीत्यर्थः । न च 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति त्वरावचनेन रश्म्यनुसारिमार्गस्य मार्गान्तरवैलक्षण्यप्रतीतिर्मार्गभिदः शङ्क्यः । 'अचिरादिना तत्प्रथितेः' [ब० सू० ४।३।१] इत्यधिकरणे नानाशारास्तु तस्यैव मार्गस्य प्रथितेः प्रत्यभिज्ञानादचिरादिरेक एव मार्गः । अतोऽचिरादिनैव मार्गेण विद्वान्गच्छतीति समर्थितत्वात् । स यावत्क्षिप्येन्मन इति त्वरावचनस्य काश्मीरापेक्षया मगधान्निक्षिप्रं गच्छतीतिवद्वन्तव्यस्वर्गाद्यपेक्षयाऽऽदित्यगमनस्य शीघ्रेण स यावत्क्षिप्येन्मन इति त्वरावचनस्याप्युपपत्तेर्न दोषः ।

एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥५॥

विदुषां ब्रह्मलोकस्य द्वारं प्रपदनं प्रपद्यतेऽनेनेति प्रपदनं प्राप्तिसाधनं य आदित्यः । द्वारापेक्षया नपुंसकनिर्देश एतदिति । अविदुषां च निरो-

धकः । अविद्वांसो हि सूर्यमण्डलमेदासामर्थ्यान्न गन्तुं शक्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेतद् श्लोकः ।

तत्तस्मिन्विषय एष वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानम-
भिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
ङ्मन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ ✓
इति छान्दोग्योपनिषदि अष्टमप्रपाठकस्य

पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

सूर्यन्यनामनाड्या गच्छन्मुक्तिं प्राप्नोति विष्वग्गतयो नानागतयो ✓
इतरा नाड्यस्तुत्क्रमणमात्रे प्रभवन्ति न त्वमृतत्वस्थानीभूतोर्ध्वगतादि-
त्यर्थः । यद्वा विष्वग्मुत्क्रमणेऽन्योत्क्रमणेऽन्या नाड्य उपयुज्यन्ते इत्यर्थः ।
शिवं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य

पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

एवं दहरविद्यां समाप्य तदङ्गभूतां प्रत्यगात्मविद्यां प्रस्तौति—

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च
कामान्यस्तमात्मानमनुविष्य विजानाती-
वि ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

अत्रानुविद्येति वाक्यार्थज्ञानमुच्यते विजानातीति ध्यानं लक्ष्मि-
द्धान्ते तथैव मापितत्वात् ॥ १ ॥

तद्धोत्रये देवासुरा अनुबुधारे ।

तत्प्रजापतिवचनमैतिह्यरूपेण देवा असुराश्चोभयेऽपि श्रुतवन्त इत्यर्थः ।

ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानम-
न्विष्य सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामानिति ।

अन्विच्छामः अद्यमननाभ्यामवगच्छाम इत्यर्थः ।

इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम् ।

देवानां मध्य इन्द्रश्चासुराणां मध्ये विरोचनश्च प्रजापतिसमीपं गन्तुं प्रस्थितौ ।

तौ हासंविदानावेष समित्पाणी प्रजा-

पतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

असंविदानौ परस्परास्रयया परस्परसंमन्त्रणमकुर्वन्तावित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

तौ ह ह्यविश्रुतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमुपतुः ।

ह्यविश्रुताणि शुभ्रपापरी मृत्वा ब्रह्मचर्यं चरतुः ।

तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति ।

किंप्रयोजनमुद्दिश्योपितवन्तावित्यर्थः ।

तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
संकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स
सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्यस्त-
मात्मानमनुविय विजानातीति ह भगवतो वचो
वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि हि भगवतः पूज्यस्य तव वचो वेदयन्त
ऐतिह्यरूपेण जनास्तमिच्छन्ताववास्तं तज्ज्ञानमिच्छन्तावायां ब्रह्मचर्य-
मुपितयन्ताविति तौ प्रजापतिं प्रत्युचुरित्यर्थः । अवास्तमिति पुरुषद्वय-
रूपशृण्वन्दसः ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ।

अत्र य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति नेहाक्षिपुरुषः परमात्मा
'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' [छा० ८।९।३] इत्युपक्रम्य
स्वभाद्यवस्थानामभिधानात् । न चायं छायादिपुरुषः प्रजापतिनोपदिश्यत
आत्मजिज्ञासयोपसन्नयोस्तयोस्तदुपदेशायोगात्, आत्मत्वामृतत्वामय-
त्त्वब्रह्मत्वाद्ययोगाच्च । अतोऽत्र प्रजापतिना प्रत्यगात्मैवोपदिश्यते । न
चेहाक्षिणि जीवस्थितिरुपदिश्यतेऽपि त्वक्षिप्रसादविकाराभ्यां जीव-
स्थितिगती निश्चीयेते । अतोऽक्ष्णो जीवस्थितिगतिमूचकत्वादक्षिणि
दृश्यत इत्युक्तं कर्मणः सामर्थ्यमूचकत्वाभिप्रायेणास्मिन्कर्मण्यस्य सामर्थ्यं
दृष्टमिति वत् । ततश्च गृहे स्थित्वा निर्गच्छन्पुरुषो यथा गृहादन्य
एवं शरीरे स्थितिगतिमानात्माऽपि शरीरादन्य इत्युक्तं भवति । अमृत-
मिति निरतिशयसुखरूपत्वम् । अमयमिति दुःखासंभिन्नत्वम् । ब्रह्मेत्य-
संकुचितविज्ञानतया बृहत्त्वं चोक्तमिति व्यासार्थैरुक्तम् ।

अथ योऽयं भगवोऽप्सु परित्प्रायते

यश्चायमादर्शे कतम एष इति ।

एवं प्रत्यगात्मनि प्रजापतिनोपदिष्टे छायापुरुष आत्मेत्युपदिष्ट इति
भ्रान्त्या स्वगृहीतच्छायापुरुषात्मकत्वदृढीकरणाय जलादर्शादिप्रति-
षिम्भोऽप्यक्षिप्रतिषिम्बाभिप्रायैवोक्तं तन्निर्ज्ञोऽनात्मेत्यभिप्रायेण एष-
च्छतुरित्यर्थः । एवं ताभ्यो घृष्टः प्रजापतिस्तथोभ्रान्तिमनिराकुर्वन्ने-
वाऽऽह—

एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परि-

स्त्रायत इति- होवाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

यश्चक्षुषि दृश्यत्वेन मयोक्तः स आत्मा सर्वान्तरो जलादिष्वपि न
भिद्यत इत्युत्तरं ददावित्यर्थः । शिष्यभ्रान्तिमनिराकृत्य तज्ज्ञान्तिवृद्धीक-
रणायेत्युत्तरं ददत आचार्यस्वायमभिप्रायः—सुरासुरेन्द्रादिन्द्रविरोचनौ

स्वात्मन्यध्यारोपितपाण्डित्यमहत्त्वातिशयो तथैव जगति प्रसिद्धौ च ।
 तद्यदि युवां भ्रान्ताविति ब्रूयां तदा चित्तावसादात्पुनः प्रश्नग्रहणधार-
 णेषु मग्नोत्साहो स्याताम् । अतो यथाश्रुतप्रश्नमात्रस्योत्तरमिदानीं वक्त-
 व्यमिति । अनेन चोत्तरेण पूर्वोत्पन्नप्रतिबिम्बात्मग्रमो वृद्धी भवति चेद्-
 वतु । वृद्धीभूतोऽपि भ्रम उदशरावनिरीक्षणनियोजनोपायेनापनेष्यत इति ।
 अत एव तद्भ्रमापनयनार्थमाह—‘उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो
 न विजानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति’ [छा० ८।८।१] । उदशरावावे-
 क्षणे तौ नियुयोज । अत्र व्यासार्थैरेतादृशामिप्रायपरिकल्पनस्यातिक्रि-
 द्धत्वात् ‘योऽयं मग्नोऽप्यु परिख्यायते यश्चापमादर्शं कतम एव इत्येष
 उ एवेषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायते’ इत्येतावानपि प्रश्न एव । प्रश्नवाक्य-
 मध्यगत इतिशब्दः प्रश्नान्ते निवेशितव्यः । इति होवाचेत्येतदुत्तरस्योदश-
 रावग्राहणस्य शेषभूतम् । उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न
 विजानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति होवाचेत्युत्तरेणान्वयः । तत्र चैक इतिशब्दः
 समाप्तिद्योतकोऽन्यस्तु प्रकारवचनः । अथ वा कतम एव इतीत्यत्रेति-
 शब्दो वक्ष्यमाणवचनोऽन्यस्तुक्तवचनः । यद्वा प्रश्नवाक्ये प्रथम इतिशब्दः
 प्रकारवचनो द्वितीयस्तु प्रश्नसमाप्तिद्योतकः । होवाचेति तूत्तरशेषभूतम् ।
 प्रब्रूतमिति होवाचेत्यन्वय इत्येवं नेतिशब्दद्वयस्यैवमित्यभिप्रेत्य प्रजा-
 पतिहृदयानभिज्ञानेन च्छायापुरुष उपदिष्ट इति मत्वा पुनः पप्रच्छतुः—
 योऽयं मग्नोऽप्यु परिख्यायत इत्यादिना । सर्वेष्वन्तेषु नेत्रादिस्थानेषु
 परिख्यायते कतम एव इत्यर्थ इत्युक्तम् । चक्षुरादिप्रतिबिम्ब एवाऽऽ-
 त्मेति स्वग्रहणदार्ढ्यार्थं पुनरपि पप्रच्छतुरिति भावः । अप्यु परि-
 ख्यायत आदर्शं परिख्यायत इत्येवंप्रकारेण जलादिष्वन्तेषु स्थानेषु
 यो हृदयते स नेत्रे दृश्यमान एव मधुदुक्त एव किमुतान्यः, कतम
 एव इत्यर्थ इति व्यासार्थाणामभिप्रायः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकरण
 सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो
 न विजानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति ।

उदशरूपं शराव आत्मानं हृदाऽऽत्ममवेक्ष्य निमग्नपद्मतया मान-
 मानं मग्दगनमग्नमग्दं युवां वदन्मितीत्युक्तवान् ।

तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते ।

तौ ह प्रतिबिम्बमवलोकितवन्तौ । अवलोक्यापि दोषास्फुरणाचू-
ष्णीमुपितवन्तौ तयोरनुपपत्त्यस्फूर्तिं ज्ञात्वा किं पश्यथ इति स्वयमेव
प्रजापतिरुवाचेत्याह—

तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ
होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव
आ लोमज्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥

इदं प्रतिरूपमात्मानं पश्याव इति प्रतिबिम्बात्मन्नममेवोद्घाटितय-
न्तावित्यर्थः ॥ १ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्व-
लंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांच-
क्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः
साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति । ॥

आवां साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्वो भवाव इतीदं पथैव
तथैवेमावपि प्रतिबिम्बौ साध्वलंकारादियुक्ताविति प्रत्युच्चतुरित्यर्थः ।
अत्रोदशरावावेक्षणालंकृतदेहप्रतिबिम्बनिरीक्षणयोर्निष्ठुञ्जानस्य प्रजाप-
तेरयमभिसंधिः—आगमापायशालिद्वात्रिंशद्वर्षत्रयार्धदीर्घमृतकेशनस-
वस्त्रालंकारादिलक्षणदोषगुणयुक्ताव्यवस्थितदेहानुकारिदोषगुणवत्त्वाद्दे-
हवत्प्रतिबिम्बोऽप्यनात्मा निरतिशयमुखत्वदुःसासंभित्तत्त्वलक्षणामृत-
त्यामयत्वशून्य इति जानीतमिति । एवं द्विविधनिधोजनेऽपि तयोर-
प्रक्षीणकल्मषतया दोषादर्शनेन प्रतिबिम्बात्मन्नमो नापनीतः । ततः
प्रजापतिर्भ्रान्तिनिराकरणार्थं मया कृतस्य द्विविधप्रतिबिम्बदर्शनस्या-
भिप्रायमिमावप्रक्षीणकल्मषत्वान्नावमच्छतः । प्रत्यक्षं च शुभा भ्रान्ता-

विति षष्ठमप्यनर्हं । तदिदानीमेतदीयहृदयानुरोधेन प्रतिदिम्बमेव निर्दिश्य सर्वान्तरं परमात्मानं मनसि निधारय एवाऽऽत्मेत्युपदेशेन तयो-
राकाङ्क्षां निवर्तयिष्यामि । कालेन कल्मषे प्रक्षीणे मद्बचनसंदर्भस्य सर्वस्याप्यभिप्रायं स्वयमेवावगमिष्यत इति विचिकित्समानो वा मत्स-
मीपमागमिष्यत इति मत्वाऽऽह—

एष आत्मेति होवाचेतदमृतमजयमेतद्व-

होति तौ ह शान्तहृदयो प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

शान्तहृदयो निवृत्ताकाङ्क्षावित्यर्थः ॥ ३ ॥

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच ।

एवं तयोः प्रतिनिवृत्तयोः सतोः प्रजापतिर्भ्रान्तिगृहीतार्थमद्बचनेमी-
विनष्टौ मा मूताम्, इदमपि मद्बचनं य आत्मेतिवचनवत्कर्णाकर्णिकया
शृणुतामित्यभिप्रेत्योवाचेत्यर्थः । उक्तिमेवाऽऽह—

अनुपलभ्याऽऽत्मानमननुबिय व्रजतो

यतर एतदुपनिपदो भविष्यन्ति देवा

वाऽसुरा वा ते पराजविष्यन्तीति ।

आत्मैवेह मह्य आत्मा परिचर्य
 आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचर-
 नुमी लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति॥४॥

आत्मैव देह एव मह्यः पूज्य इत्यर्थः । उमी लोकाविति सर्वलोक-
 सुखानुभवोऽपि शरीरगत एवेति भावः ॥ ४ ॥

स संपदायोऽद्याप्यनुवर्तत इत्याह—

तस्मादप्यबेहाददानमश्रद्धाधानमयजमान-
 माहुरासुरो बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत् ।

यस्मात्सुरेभ्य एवेयमुपनिषत्प्रवृत्ता तस्मादिह लोकेऽद्यापि विशिष्टा
 यागदानश्रद्धाविधुरं पुरुषमासुरस्वभावमित्याहुः । तत्र हेतुरसुराणां
 ह्येषोपनिषत् । यागदानश्रद्धाविधुर्यं हेतुभूता नास्ति क्यच्चुद्धिरसुराणा-
 मेय हि ।

प्रेतस्य शरीरं निक्षिप्य वसनेनालंकारेणेति सश-
 स्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रथमप्रपाठकस्या-
 ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यत एयं देहस्त्वैवाऽऽत्मतया परिचरणीयत्वमत एव प्रेतस्य मृतस्य
 शरीरं निक्षिप्य वस्त्रालंकारादिभिः पूजयन्ति कुणपसंस्कारेणैव परलो-
 कजयं मन्यमाना इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्काशिकायामष्टमप्रपाठकस्या-
 ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ।

हेन्द्रस्य शुद्धान्तःकरणत्वाद्देहात्मभ्रमोऽपि नामूत । स स्वराज्यं प्राप्य
 देवेभ्यस्तदुपदेशात्प्रागेव मध्ये मार्गं प्रतिविम्वात्मन्यपीमं चक्ष्यमाणं दोष-
 मपश्यदित्यर्थः ।

यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः ।

अयं देहप्रतिबिम्ब इत्यर्थः । परिष्कृतेऽप्राकृतनखलोमादिक इत्यर्थः ।

एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः
परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाश-
मन्धेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

नासिका यस्य सदा स्रवति स स्नामः । भिन्नपाणिपादः परिवृक्णः ।
प्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतशरीरगतसाध्वलंकृतत्वसुवसनत्वपरिष्कृतत्वानुवि-
धापित्ववत्तद्वृत्तान्धसन्नाम्यपरिवृक्णत्वनाशानुविधायित्वावश्यमावेनामृत-
तत्वाभयत्वात्मत्वादिकं भोगं न संभवतीत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ १ ॥

स समित्पाणिः पुनरेयाय तः ह प्रजापतिरुवाच ।

स इन्द्र एवाय प्रजापतिमिति शेषः ।

मघवन्पृच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं
विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति ।

हे मघवन्पृच्छान्तहृदयो विरोचनेन सार्धं यद्यस्त्वं गतवान् किं
प्रयोजनमभिलषन्नागतोऽसि । आगम इति गमेर्लुङि लृदित्वादर्शः ।

स होवाच यथैव खल्वयं तमवोऽस्मिञ्छरीरे
साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायम-
स्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे
परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्धेष नश्य-
ति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

व्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स
हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्सप्तमप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

हे मघवंस्त्वदुक्तं सत्यमेव । उक्तमिममेवाऽऽत्मानं पुनरपि दोषशून्य-
तया प्रतिपादयिष्यामि । अन्तःकरणशुद्ध्यर्थमितोऽपि द्वात्रिंशतं वर्षाणि
ब्रह्मचर्यं वसेत्याज्ञतो मघवांस्तथैव कृतवानित्यर्थः । एवमुपितवत
इन्द्राय प्रजापतिर्वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्काशिकायामष्टमप्रपाठकस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मे-
ति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति ।

यः स्वप्ने रूपादिभिः पूज्यमानश्चरत्येष स्वप्नद्रष्टा भोग्यताविलक्षणासृ-
तत्वादियुक्त आत्मेत्युक्तवानित्यर्थः । नायं पूर्वोक्तदेहगतान्ध्याद्याद्यनु-
विधाधित्वलक्षणदोषदुष्ट इति भावः ।

स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं
ददर्श तदयपीद* शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति ।

तदिवं शरीरं यद्यन्यन्धं भवति तथाऽपि सोऽनन्धो भवतीति योजना ।

यदि साममसामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुप्यति ॥ ३ ॥

न वपेनास्य हन्यते नास्य साम्येण सामः ।

स्पष्टोऽर्थः ।

ग्नन्ति त्वेनं विच्छादयन्तीव ।

एवमशब्द इवार्थः । एवं स्वप्नात्मानं केचन ग्नन्तीव द्रावयन्तीव
भान्तीत्यर्थः ।

अप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

हन्यमानत्वद्वाध्यमाणत्वबन्धुजनमरणाद्यप्रियवेत्तृत्वरोदितृत्वादिदर्श-
नात्स्वप्नावस्थस्य न भोग्यत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

स समित्पाणिः पुनरेयाय तस्मै ह प्रजापति-
रुवाच मयवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमि-
च्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्ययपीदं भगवः
शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यवि स्नाम-
मस्नामो नैवैपोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्नाम्नेण स्नामो
घ्नन्ति त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
त्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येव-
मेवैष मयवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स
हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवाच तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तयत्रैतन्मुक्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वयं न विजा-
नात्येव आत्मेति होवाचैतदमृतमजयमेतद्ब्रूतेति ।

यत्र यदा तदेतत्स एषः । मुषां मुलगिति सोऽर्हत् । समस्त उपसं-

हृतकरणग्रामः संप्रसन्नो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्यरहितः शिष्टं स्पष्टम् ।

स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवा-
नेतद्भयं ददर्श नाह स्वत्वमेव* संप्रत्यात्मानं
जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाश-
मेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

अहेत्याश्चर्यं । अयं सुपुतः संप्रति सुपुतिकालेऽयमहमस्मीति विशेष-
ज्ञानाभावेन स्वैतरभूतविषयकज्ञानाभावेन च सुपुतो विनष्टप्राय
इत्यर्थः । विनाशमेव विनाशमिव । अपीतोऽपिगतो विनष्टप्राय
इत्यर्थः ॥ १ ॥

स समित्पाणिः पुनरेयाय त* ह प्रजा-
पतिरुवाच मधवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः
किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह
स्वत्वमेव भगव एव* संप्रत्यात्मानं जानात्ययमह-
मस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो
भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

एवमेवैष मधवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्विज्ञापराणि पञ्च वर्षाणीति ।

एतस्मादन्यत्र नो एवोक्तादन्यत्र व्याख्यास्याम्यपि त्वेवं त्वेव पूर्वो-
क्तमेव निर्दोषतया भूयो व्याख्यास्यामीत्यर्थः । एतं त्वेवेत्येवकारस्य
विचरणमेतत् ।

स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशत* संपेदुः ।

तानि वर्षाण्याहस्यैकशतं संपन्नानीत्यर्थः ।

एतत्तद्यदाहुरेकशत* ह वै वर्षाणि

मधवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास ।

एकशतसंवत्सरानिन्द्रः प्रजापतेः संनिधौ ब्रह्मचर्यं चरन्नुवासेति
लोके प्रसिद्धतया यदाहुस्तदेतदेवंविधमनेन प्रकारेणेति यावत् ।

तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

एकशतवर्षब्रह्मचर्यनिर्मलीकृतान्तःकरणाय भववते शुद्धात्मस्वरूपो-
पदेशयोग्यतां परीक्ष्योपादिशदित्यर्थः । अनया चाऽऽत्मापिकया बहु-
कालब्रह्मचर्यनिर्मलीकृतान्तःकरणतया संपन्नोपदेशयोग्यत्वावोपवेष्टव्य-
मित्यर्थः सूच्यते ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्यै-

कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

मयवन्मृत्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना
तदस्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठा-
नमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् ।

हे मयवन्निदं शरीरमेव हि मरणधर्मि, न केवलं मरणधर्मित्वमात्र-
मपि तु मृत्युनाऽऽत्तं तद्यातं च सततधिनाशशीलमिति यावत् । इदं
च शरीरे हेतुत्वानुसंधानार्थमुक्तम् । एवंमृतं तदिदं शरीरं कर्मकृतशरी-
रराहित्यलक्षणामृतत्वस्वरूपस्याऽऽत्मनो भोगाधिष्ठानं कर्मवश्येन जीवेन
भोगार्थं परिगृहीतमित्यर्थः । ततश्चाशरीरत्वमेव स्वरूपं सैवामृतत्वलक्षणा
मुक्तिः सशरीरत्वमेव तदभाव इत्युक्तं भवति । ननु पुरुषार्थस्य हि
मुक्तिरूपत्वं यत्तत्त्वं न ह्यशरीरत्वं पुरुषार्थः । अपि तु दुःसामावः ।
ततश्च तस्यैवामृतत्वरूपत्वमुचितं न त्वशरीरत्वस्येत्यद्याऽह—

न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ।

कर्मास्त्वशरीरयोगिनस्तदनुगुणमुखदुःखयोगस्यावश्यंमाधित्वात्कर्मा-
रब्धदेहसयन्यामानस्यैव पुरुषार्थतया मुक्तिरूपत्वमुपपद्यत इति भावः ।
एतत्तिरेकं दर्शयति—

अगर्गं वाय नन्तं न प्रियाप्रिये स्पृगतः ॥ १ ॥

बाधशब्दः प्रसिद्धावधारणे वा ततश्चाप्यन्त्यापराहित्यलक्षणस्य-
रूपमेव मुक्तिरित्यर्थः । शिष्टे स्पष्टम् ॥ १ ॥

अशरीरो वायुः ।

शिरःपाण्यादिलक्षणशरीरशून्यो वायुरित्यर्थः ।

अभ्रं विद्युत्स्तनयिन्नशरीराण्येतानि ।

अभ्रादीनि चाशरीराणीत्यर्थः । 'अभ्रं मूत्वा मेघो भवति'
[छा० ५ । १० । ६] इत्यादिबद्धस्तनयित्वोरवस्थाभेदेन मेघो
वृष्ट्यः । अशरीराणां च प्रियाप्रियानन्ययो वृष्ट इति भावः ।

तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योति-
रुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त एवमे-
वैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-
रुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ २ ॥

अत्र व्यासार्थस्तु वाष्वादीनामाकाशात्समुत्थानं नाम स्वकार्यकर-
णायोर्ध्वदेशेऽभिवृद्धिः । परशब्दो वाष्वादीनां कारणावस्थावाची ।
ज्योतिःशब्दस्तु कारणानां कार्योत्पादनद्वारेण तदभिव्यक्तिहेतुतया प्रयु-
क्तम् । वाष्वादीनि च कारणद्वयमुपगम्य कार्यावस्थां हित्वा कार-
णसदृशेन रूपेण विशिष्टानि भवन्ति । वायुर्ह्वावहप्रवहदिरूपेण सप्त-
विधत्वं हित्वा वायुत्वमात्रेणावतिष्ठते । विद्युस्तु विद्युत्त्वं च हित्वा तेज-
स्त्वेन । अभ्रस्तनयित्वं चाभ्रत्वादिग्रहाणेन स्वकारणभूतरूपेण । एवं
जीवोऽपि मार्गविशेषेण देशविशेषविशिष्टं परं ब्रह्म प्राप्य संसार्यवस्था-
ग्रहाणेन परमात्मतुल्यरूपेणाऽऽविर्भवतीत्येवमर्थं सत्येव दृष्टान्तवार्ता-
न्तिकवाक्यसामञ्जस्यं भवतीति वर्णितम् । इदं च वाक्यं फलपादे चिन्ति-
तम् । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति देवाविरूपवत्साध्येन रूपेणाभिनिष्प-
त्तिरुच्यतेऽभिनिष्पत्तिशब्दस्याऽऽगन्तुकधर्मोत्पत्तिपरत्वात् । स्वशब्दः
स्वात्मीयवचनः । आगन्तुकस्यापि रूपस्याऽऽत्मीयत्वात्स्वेन रूपेणेत्युप-
पद्यते । न तु स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्र स्वशब्दस्याऽऽत्मार्थकत्वं वा
निष्पत्तिशब्दस्याऽऽविर्भावार्थकत्वं वा युक्तं स्वरूपस्य नित्यत्वेन तत्प्राप्तेरपु-
रुषार्थत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—'संपद्याऽऽविर्भावः स्वेन-
शब्दात्' [ब० सू० ४ । ४ । १] परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वस्वरूपस्थैवाऽऽ-
विर्भावो न त्वागन्तुकात्मीयधर्मोत्पत्तिः । तथाहि सति स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यत इत्यत्र स्वेनशब्द्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः स्वशब्दो नाऽऽत्मीयव-

चनोऽपि त्वात्मवचन एव । आभिभिः ऽप्यमिनिष्पत्तिश्चो दृश्यते ।
 युक्त्याऽप्यमर्थो निष्पन्नः । इदमेकं सुनिष्पन्नमित्यादिषु नन्यात्मनः
 पूर्वसिद्धत्वात्कथमस्य पुरुषार्थत्वं तत्राऽऽह—‘मुक्तः प्रतिज्ञानात्’
 [ब० सू० ४।४।२] स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यस्य मुक्तो
 भवतीत्यर्थः । निवृत्ताविद्यातिरोधानो भवतीति यावत् । कथमि-
 दमवसीयत इति चेत्प्रतिज्ञानात् । जागराद्यवस्थात्रयकलुषितं जीवं
 प्रस्तुत्य ‘एतं त्वेव ते भूयोऽमुष्यास्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्’
 इति तस्यैवाशरीरत्वलक्षणं मुक्तत्वं ‘मयवन्मत्वं वा इदं शरी-
 रम्’ इत्यादिना चतुर्थेन पर्यायेण प्रतिपादयिष्यामीति प्रतिज्ञाना-
 न्नियुक्ताविद्यातिरोधानस्य स्वेन रूपेण साध्यत्वमस्त्येवेति न पुरुषार्थत्व-
 हानिः । ननु निवृत्तिरोधानस्याप्यात्मस्वरूपस्य कथंचित्साध्यत्वसंभ-
 वेऽपि तस्य न पुरुषार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्यत्राऽऽह—‘आत्मा प्रकरणात्’
 [ब० सू० ४।४।३] य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवाक्यसंबन्धप्रतिपा-
 द्यापहतपाप्मत्वादिगुणाटकविशिष्टतयाऽत्यन्तानुकूलत्वेन परमपुरुषार्थ-
 भूतोऽयमात्मा । अपहतपाप्मत्वादीनां कथं जीवसंबन्धित्वमित्यत्राऽऽह—
 प्रकरणादिति । अपस्थात्रयकलुषितं जीवं प्रकृत्यैवापहतपाप्मत्वा-
 दिगुणानामाद्यानादित्यर्थ इति स्थितम् । तथा स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
 द्यत इत्यत्र स्वरूपमपहतपाप्मत्वमेव न तु विज्ञानमात्रत्वम् । मुक्तस्य
 ब्रह्मसाम्यभ्रयणेन ब्रह्मसाम्यापादकरूपाविर्भावस्यैव यक्तव्यतया ब्रह्म-
 साम्यापादकं स्येन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यमानं स्वरूपं किमिति
 विवक्षायां भिन्नप्रकरणेऽपहतपाप्मत्वादिगुणानामेवोपन्यासात्सत्यसं-
 स्पर्त्यकार्यजक्षणादिभ्यश्च ब्रह्मसंबन्धिताऽपहतपाप्मत्वादिगुणलक्षणेन
 रूपेणाऽऽविर्भवतीति जमिनिराचार्यो मन्यत इति ‘ब्राह्मेण जमिनि-
 कपन्यासादिभ्यः’ [ब० सू० ४।४।५] इति जमिनिमतमु-
 पन्यस्य ‘प्रज्ञानघनं स्य’ [ब० सू० ४।५।१३] विज्ञानघनं स्य
 [ब० सू० २।४।१२] इति ज्ञानेकसत्त्वान्नेन निर्धर्मस्यप्रतिपादना-
 र्जानमाद्यस्य रूपेणाऽऽविर्भवतीति । ‘चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यो-

वगतसघनत्वस्य चक्षुराद्यवगतरूपकाठिन्यादेर्वाविरोधवन्मानान्तराव-
गतब्राह्मरूपस्य च मानान्तरावगतविज्ञानघनत्वस्य चाविरोध इति
बादरायण आचार्यो मन्यते । विज्ञानघन एवेत्येवकारस्य स्वप्रकाशत्वा-
व्याप्तांशनिषेधमात्रपरत्वादिति स्थितम् । यत्परैरुक्तं शरीरात्समुत्थाय
शरीर आत्माभिमानं हित्वा स्वेन परमात्मरूपेण साक्षात्कृत्य परं
ज्योतिर्मवति परमात्मा भवतीत्यर्थः । न तु शरीरादुत्क्रमणं देशान्तरग-
मनं वेति तद्वत् । अपदार्थत्वात् । न हि शरीरात्समुत्थायेत्यस्य
शरीर आत्माभिमानं हित्वेत्यर्थो भवति । स्वरूपसाक्षात्कारलक्षणस्वरू-
पाभिनिष्पत्त्यनन्तरभाविनः परज्योतिर्भावस्य च परं ज्योतिरुपसंपद्येति
पूर्वकालतया निर्देशो न युक्तः । न हि सर्पात्समुत्थाय रज्जुमुपसंपद्येति
च प्रयोगो दृष्टचरः । बाष्पभादिदृष्टान्तवैरूप्यं च स्पष्टमेव । किंच
निर्विशेषब्रह्मभावोऽत्र परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यनेन विवक्षितश्चेत्सुषुप्तिदृशो-
द्घाटितस्य विशेषविज्ञानाभावप्रयुक्तविनष्टप्रायत्वदोषस्यापरिहृततया
तद्दोषपरिहाराय मुक्त्यवस्थोपदेशोऽसंगतः स्याद्विस्थास्तां तावत् ॥ २ ॥

स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति ।

स उपसंपदनीय उत्तमः पुरुष इत्यर्थः । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [गी०
१५ । १७] इति भगवत एवोत्तमपुरुषत्वेनोपसंपदनकर्तृर्गुत्तमपुरुषत्वस्य
बाधितत्वात् । स तत्र पर्येतीत्युत्तरवाक्यस्वारस्यमङ्गप्रसङ्गाच्च । स उप-
संपत्ता तत्र परमात्मनि पर्येति तं परितोऽनुभवति । यद्वाऽनुसंहरती-
त्यर्थः 'कामरूप्यनुसंहरन् यत्र धाता गच्छति' इति श्रुत्यन्तरात् ।

जक्षत्कीदृन्ममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा ।

यथेष्टं भोगानवाप्नोतीत्यर्थः ।

नोपजनः स्मरन्निदः शरीरम् ।

स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जातमित्युपजनत्वं शरीरस्य तेन चा-
पुरुषार्थत्वमुच्यते । अथ नोपजनं जनानां बन्धुजनानां समीपे शयितं
कुणपमित्यर्थः । यद्यपि मुक्तः सर्वज्ञत्वात्प्रकृतमपि शरीरमनुभवत्येव
तथाऽप्यत्रह्यात्मकतया दुःस्वरूपत्वेनानुभूतं शरीरं न मुक्तिदशायां तथाऽ-
नुभवतीत्यर्थः । आत्मनोऽशरीरस्वभावत्वे प्राक्शरीरसंबन्धः किंनिब-
न्धन इत्यत्राऽऽह—

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमे-
वायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

यथा, आचरणे शकटे प्रयोग्यो युग्योऽश्वो बलीवर्द्धो वा पाशेन युक्तो भवत्येवमेवायं प्राणः प्राणसहचारी प्रत्यगात्मा संसारदशायां कर्मपाश-
घनेन युक्तो भवति । अनेन युग्यशकटदृष्टान्तेन देहात्मनोर्व्यतिरेको
दृढीकृतो भवति ॥ ३ ॥

अथ यत्रैतदाकाशमनुविपण्णं चक्षुः
स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः ।

आकाशं प्रकाशमालोकादि । अथ वा प्रकाश्यमानत्वादाकाशं रूपं
ततश्चापर्थः—यत्र यस्मिन्नुपकरणत्वेनानुविपण्णं निबद्धं चक्षुराकाश-
मालोकं रूपं वा प्रकाशयतीति शेषः । यद्वा, आकाशं रूपादिप्रकाश-
कमित्यर्थः । स चाक्षुषः । चक्षुरुपकरणकः पुरुष आत्मेत्यर्थः । चक्षुर-
पकरणकमुद्दिश्य पुरुषशब्देनाऽऽत्मत्वं विधीयते चक्षुस्तु तद्दर्शनाय कर-
णमात्रम् । ततश्च चक्षुरादीनां रूपादीनामात्मनश्च करणत्वज्ञेयत्वज्ञातृ-
त्वप्रदर्शनमुखेन शरीरेन्द्रियेभ्यो व्यतिरेक उपपादितो भवति ।

अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय प्राणम् ।

गन्धग्रहणकरणं घ्राणं ज्ञाता त्वात्मेत्यर्थः । अनेन घ्राणेन्द्रियव्यतिरेक उक्तो भवति ।

अथ यो वेदेदमभिध्याहराणीति स आत्माऽ-
भिध्याहाराय वागर्थ यो वेदेदश्च शृण-
वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः ।

सकलेन्द्रियविषयमननसाधनत्वान्मनो दिव्यं चक्षुरुच्यते । शिष्टं
स्पष्टम् ।

स वा एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान्का-
मान्पश्यन्मते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

स एष उक्तरीत्या शरीरेन्द्रियग्रामविलक्षण आत्मा विधूतकर्मनि-
मित्तशरीरेन्द्रियः पुरुषो मनःशब्दाभिहितेन दिव्येन स्वाभाविकेन
चक्षुषा ज्ञानेन पूर्वोक्तब्रह्मलोकशब्दितदहराकाशनिष्ठान्सर्वान्कामान-
नुमयन्मोदत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मा-
त्तेषां सर्वे च लोका आत्माः सर्वे च कामाः ।

एतादृशात्मस्वरूपस्य भगवत उपदिष्टत्वाद्देवाः सर्वे भगवत एतमा-
त्मानमुपश्रुत्य तमेवोपासते । अतस्तेषां सर्वलोकसर्वकामावाप्स्युपलक्षि-
तब्रह्मानुभवो भवति । असुराणां तु न तथेति भावः । अद्यत्वेऽपि तमु-
पासीनानां तत्प्राप्तिर्भवतीत्याह—

सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामा-
न्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति ।

अद्यत्वेऽपि मनुष्याणामपि तमात्मानं शुक्लोपासीनानां सर्वलोकसर्व-
कामावाप्तिर्भवतीत्यर्थः । अत्र किं प्रमाणमित्यत्राऽऽह—

इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्विंशमप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अत्र प्रत्यगात्मविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वेनाङ्गीभूतब्रह्मविद्याफलमेव
तदङ्गभूतप्रत्यगात्मविद्यायां स्तुत्यर्थं निर्दिश्यत इति द्रष्टव्यम् । उक्तं च
भगवता भाष्यकृता—प्रजापतिवाक्ये च मुक्तात्मस्वरूपपाथात्म्यवि-
ज्ञानं दहरविद्योपयोगितयोक्तं, ब्रह्म प्रेप्सोर्हि जीवात्मनः स्वस्वरूपं च
ज्ञातव्यमेव, स्वयमपि कल्याणगुण एव सन्ननवधिकातिशयासं-
ख्येयकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मानुमविध्यतीति ब्रह्मोपासनफलान्तर्गत-
त्वात् ‘सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्’ इति प्रजाप-
तिवाक्ये कीर्तयमानं फलं दहरविद्याफलमेवेति । ननु प्रजापतिवि-
द्याया दहरविद्याङ्गत्वे दहरब्रह्मविद्याधिकृतायैवोपदेष्टव्या स्यादुपकोश-
लविद्याङ्गभूताग्रिविद्यावत् । प्रकृते च दहरब्रह्मविद्याविधुरायेन्द्रापो-

पदिश्यमानायाः प्रत्यगात्मविषयकप्रजापतिविद्यायाः कथं विद्यान्तरशेष-
त्वमिति चेन्न । प्रजापतिवाक्यस्य 'एष संप्रसादः' [छा० ८।१२।
३] इति दहरविद्यावाक्यान्तर्गतसंप्रसादशब्दार्थशोधनार्थं प्रवृत्ततया
तदेकवाक्यत्वेन तादास्थ्यं सिद्ध इन्द्रस्यापि पश्चाद्दहरविद्योपदिष्टेत्येवाव-
गन्तव्यत्वेनादोषात् । ननु प्रजापतिविद्यायाः प्रकरणाद्दहरविद्याशेषत्वे
सर्वत्रह्यविद्याशेषत्वं न स्यात् । विद्यान्तरशेषत्वे प्रमाणाभावात् । न
बेदापत्तिः । 'आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च' [ब० सू० ४।
१।३] इत्यत्र प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसंधानस्योक्तत्वात् ।
'अयाणामेव वैयमुपन्यासः प्रश्नश्च' [ब० सू० १।४।६] इति
सूत्र उपास्यस्वरूपयदुपासकस्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वोक्तेः । गुणोप-
संहारपादे 'आत्मेति तूपागच्छन्ति' [ब० सू० ४।१।३] इत्याधि-
करणसिद्धं जीवोपास्यत्वमङ्गीकृत्य किं कर्तृत्वादिविशिष्टं सांसारिकस्व-
रूपमनुसंधेयमुत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिलक्षणः सांसारिक-
रूपव्यतिरेको वेति विषये कर्तृत्वादिविशिष्टमेव रूपमनुसंधेयं, शरीरे
यत्तमानस्योपासितुरात्मनस्तथाभावादित्येके मन्यन्त इति 'एक आत्मनः
शरीरे भावात्' [३।३।५३] इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा प्रजापति-
वाक्योदितापहतपाप्मत्वादिलक्षणः सांसारिकरूपव्यतिरेक एवानुसंधेयः ।
तथोपासने सत्येव 'तत्कर्तुन्यायेन तादृशात्मस्वरूपफलप्राप्तेर्भावेति
विति । 'व्यतिरेकस्तद्भाष(या)भावेति' [ब० सू० ३।३।१।
५४] इति सूत्रेण सिद्धान्तितत्वादिति चेन्न यथा विद्याविशेषप्रकर-
णश्रुतानां सत्यत्वज्ञानत्वाविस्वरूपनिरूपकधर्माणाम् 'आनन्वाद्यः
प्रधानस्य' [ब० सू० ३।३।११] इत्याधिकरणोक्तन्यायेन सर्वत्रह्य-
विद्यापेक्षितब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्युपयोगितया सामर्थ्यरूपाहिङ्गाप्रकरणम-
ङ्गेन सर्वत्रह्यविद्यासाधारण्यमाश्रीयते । यथा वा 'तमेतं वेदानुवचनेन
बाह्यणा विविदिपन्ति' [बृ० ४।४।२२] इति विद्याविशेषप्रक-
रणश्रुतानां वेदानुवचनादीनां सर्वविद्यापेक्षितचित्तनैर्मल्योपयोगित्वल-
क्षणसामर्थ्यरूपलिङ्गव्यक्तेन सर्वविद्यासाधारण्यमेवमिहापि ब्रह्मप्राप्तिपूर्व-
कापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्वात्माविर्भावलक्षणमोक्षरूपफलस्य
तत्कर्तुन्यायेन तादृशस्वात्मोपासनसाध्यत्वेन प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगा-
त्मविद्यायाः सर्वत्रह्यविद्याद्वयसिद्धेः । दहरविद्यायाः परमात्मपरत्वं च
दहराधिकरणे स्थितम् । तस्मिन्वाधिकरणे—'दहर उत्तरेभ्यः' [ब०

सू० १।३।१४] । 'गतिशब्दान्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च' [ब०
 सू० १।३।१५] । 'धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः' [ब० सू०
 १।३।१६] 'प्रसिद्धेश्च' [ब० सू० १।३।१७] । अल्पश्रुते-
 रिति चेत्तदुक्तम् [ब० सू० १।३।२१] 'इतरपरामर्शात् इति
 चेन्नासंभवात्' [ब० सू० १।३।१८] । 'अन्यार्थश्च परामर्शः'
 ब० सू० १।३।२०] 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' [ब० सू० १।
 ३।१९] 'अनुकृतेस्तस्य च' [ब० सू० १।३।२२] 'अपि च
 स्मर्यते' [ब० सू० १।३।२३] इति वक्षः सूत्राणि । तत्राऽऽद्यानि
 सप्त सूत्राणि स्वावसर एव व्याख्यातानि । 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु'
 'अनुकृतेस्तस्य च' 'अपि च स्मर्यते' इति त्रीणि सूत्राण्यध्या-
 ख्यातानि व्याख्यास्यन्ते—उत्तराप्रजापतिवाक्याज्जीवस्याप्यपहतपाप्म-
 त्वादिगुणयोगाद्यसायादपहतपाप्मत्वादिगुणैर्दहराकाशः परमात्मेति न
 शक्यं निर्णेतुमिति चेत्तत्राऽऽह—आविर्भूतस्वरूपस्त्विति । पूर्वमनृततिरो-
 हितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वस्वरूपः पश्चाद्विमुक्तकर्मबन्धः शरीरात्समु-
 त्थितः परं ज्योतिरुपसंपन्न आविर्भूतस्वरूपः सन्नपहतपाप्मत्वादिगु-
 णविशिष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽभिधीयते । दहरवाक्ये त्वतिरोहितस्यमा-
 वापहतपाप्मत्वाविशिष्ट एव दहराकाशः प्रतीयते । आविर्भूतस्वरूप-
 स्यापि जीवस्यासंभयनीयाः सेतुत्वविधरणत्वादयः सत्यशब्दनिर्धचनाव-
 गतं चेतनाचेतनयोर्निधन्तृत्वं च दहराकाशस्य परब्रह्मतां साधयन्ति,
 सेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वादयो न मुक्तानां नित्यमुक्तानां वा संभयन्तीति
 'जगद्धापारवर्जम्' [ब० सू० ४।४।१७] इत्यत्र स्थितम् । अत एव
 नित्यानां नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणादकतया तेष्वतिप्रसक्तस्य
 नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिमत्त्वस्य कथं ब्रह्मलिङ्गत्वमिति शङ्काऽपि
 निरस्ता सेतुत्वादीनां तदसंभावितधर्माणामपि श्रवणात् । ननु 'ए-
 प्योऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' [छा० ८।७।४] इति प्रजापति-
 विद्यागतवाक्यान्यपि ब्रह्मपराण्येव भवन्तु वाक्यत्रयेऽपि 'एतदमृतम-
 भयमेतद्ब्रह्म' [छा० ८।७।४] इति श्रवणात्, अक्षिवाक्य उपको-
 शलविद्योपास्यमत्यभिज्ञानात्, 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति'
 [छा० ८।८।१] इति वाक्येऽपि स्वाप्नपदार्थसमृत्त्येन महीयमा-
 नस्य परमात्मन एव प्रतिपादनसंभवात्, सुषुप्तिपर्यायेऽपि यत्र यस्मि-
 न्नाधारे समस्तः युक्तो भवतीति सुषुप्त्याधारब्रह्मपरत्वोपपत्तेरिति चेदु-

च्यते—स्वप्नपर्याये ' व्रान्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव ' [छा० ८।१०।४] इतीन्द्रेण तस्य हन्यमानत्वद्राव्य-
माणत्वबन्धुजनमरणाद्यप्रियद्रष्टृत्वरोदितृत्वादिप्रतिभासतो दुष्टत्वस्यो-
पन्यासात्, सुषुप्तिसंबन्ध्यात्मोपदेशानन्तरं ' नाह खल्वयमेवं संप्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो
भवति ' [छा० ८।११।२] इति तस्य विशेषज्ञानरहिततया विनष्टमा-
यत्वस्योक्तत्वादभयत्वाभूतत्वादीनां च मुक्त्यवस्थामाविरूपापेक्षयाऽप्यु-
पपत्तेर्जीवविषयत्वमेव द्वितीयतृतीयपर्याययोः । एवं तयोः स्वप्नसुषु-
प्त्यवस्थावज्जीवपरस्य स्थिते प्रथमपर्यायस्य जागरावस्थावज्जीवविषय-
त्वमेवोपपद्यते । ' य एषोऽक्षिणि पुरुषो वृश्यते ' [छा० ८।७।४]
इत्यस्य वृक्षानलिङ्गादक्षिणि संनिहितोऽनुमीयत इत्यर्थकत्वेन जागराव-
स्थाविषयत्वस्यैवोपपन्नत्वात् । ततश्च प्रजापतिवाक्ये जीवः संसारदशा-
यागनृततिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः स मुक्तिदशायां साधनाधीनत-
वाविर्भावः प्रतिपाद्यते । दहराकाशे भूयमाणं स्वपहतपाप्मत्वादिकं
नित्याविर्भूतमेव ब्राह्मं नित्याविर्भूतस्य ग्रहणसंभवे तिरोहितत्वेनास-
त्त्वापस्य साधनाधीनाविर्भासस्य ग्रहणायोगात् । ननु स्यादेवं यदि
ब्रह्मणो नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिसत्त्वं जीवस्यातथात्वं च प्रमाण-
सिद्धं स्यात् । तदा दहराकाशे भूयमाणमपहतपाप्मत्वाविकं ब्रह्मगतं
नित्याविर्भूतमेव ब्राह्ममिति शक्यते वक्तुं न च तदस्तीति शङ्कमानं प्रत्याह—
' अनुकृतेस्तस्य च ' [ब० सू० १।३।२२] । अनुकृतिरनुकारः
साम्यं तस्य परब्रह्मण उपासनया तदनुकारो हि जीवस्य भूयते—'तदा
विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ' [मु० ३।१।३]
इति । ' अपि च स्मर्यते ' [ब० सू० १।३।२३]

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य भव साधर्म्यमागताः [गी० १४।२] इति ।

ततश्च तदुपासनासिद्धमेतस्यैश्वर्यम् । तस्य तु नान्योपासनासिद्धमपि
न नित्याविर्भूतम् । ततश्च दहरवाक्ये भूयमाणमपहतपाप्मत्वादिकं ब्राह्म-
मेवेति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये ।

एते च मन्त्रा विद्याङ्गभूता विद्वद्भिर्जन्याः । परमात्मनो हि त्रिवि-
धमुपासनमुक्तम् । ‘उपासात्रैविध्यात्’ [ब० सू० १ । १ । ३१]
इत्यत्र चिच्छबलतयाऽचिच्छबलतया स्वरूपेण च, तत्र स्वरूपेणानुसं-
धाने ज्ञानादिगुणवद्विव्यविग्रहयोगिताऽप्यनुसंधेया । तत्सिद्ध्यर्थमेव हि
पुण्डरीकाक्षमप्राकृतं यपुरतिदिश्यते ‘स यश्चायं पुरुषः । यश्चासावादित्ये ।
स एकः’ [तै० २ । ८ । १] इति । तत्र स यश्चायं पुरुष इत्यानन्दमयमनूद्य
यश्चासावादित्य इति विग्रहातिवेश इति व्यासार्थैरुपासात्रैविध्यादित्य-
बोक्तम् । वेदार्थसंग्रहे भगवता भाष्यकृता ‘य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः
पुरुषः’ [छा० १ । ६ । ६] ‘सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषा-
दधि’ [ना० १ । ८] विद्युद्वर्णात्पुरुषादित्यर्थः । ‘नीलतोयमध्यस्था
विद्युल्लेखेव भास्वरा’ [ना० ११ । १२] मध्यस्थनीलतोयदा विद्युल्लेखेव
सेपं दहरपुण्डरीकमध्यस्थाकाशवर्तिनी चक्षिशिखा स्वान्तर्निहितनील-
तोयदामपरमात्मस्वरूपा स्वान्तर्निहितनीलतोयदा विद्युदिव भातीत्यर्थ-
इत्युक्तम् । अतो नीलविग्रहवैशिष्ट्यं सिद्धम् । अत एव ‘श्यामा एक-
रूपा मयन्तपेवमेव हि प्रजापतिः समुद्ध्ये’ इति प्रजापतिशब्दितस्य
भगवतः श्यामरूपस्यमुक्तं तस्माच्छ्याम इति विग्रहविशिष्टस्वरूपमुच्यते ।
ततश्च श्यामादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । श्यामविग्रहविशिष्टं स्वरूपं प्रपद्य
स्वरूपमुपास्य शबलं चिद्विद्विशिष्टं प्रपद्य उपासे । शबलमुपास्य
श्याममुपासे । ततश्च निरन्तरं त्रैविध्येनोपास इत्यर्थः ।

अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव
राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवासीति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथो रोमाणीव स्वयं पापं विधूय विधूयेत्यनेन पापत्याग उच्यते ।
राहुमुत्तममुक्तश्चन्द्र इव शरीराद्विमुक्तोऽकृतं नित्यं ब्रह्मलोकं कृतात्मा

कृतार्थात्मा सन्नमिसंभवामि प्राप्नवानीत्यर्थः । अभिसंभवामीत्यभिसं-
वामीतीति द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्यर्था ॥ १ ॥

इति प्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता

ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ।

अत्र 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यपि पाठान्तरं द्रष्ट-
व्यम् । उभयत्राप्ययमर्थः—श्रुतिर्वाकाश इति प्रसिद्धो नामरूपयो-
र्निर्वहिता व्याकर्ता यत्, आकाशशब्दितं विधेयब्रह्मामिप्रायेण नपुंसक-
त्वम् । ते नामरूपे अन्तरा मध्ये वर्तमानं ताभ्यामस्पृष्टमित्यर्थः । ब्रह्मा-
मृतादिशब्दानां पूर्ववद्देशार्थः । इदं च वाक्यं समन्वयाध्याये चिन्तितम् ।
तत्र 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति नामरूपबोधवृत्त्यव-
णात्, नामरूपबोधवृत्त्यस्य परमात्मनि 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि' [अ० ६।३।२] इति जीवद्वारकतयैवोपपाद्यतया
नामरूपबोधवृत्त्यस्य जीव एव स्वरसत्त्वात् । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्स-
मुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन रूपेणाभिनिप्यद्यते' [अ० ८।३।४]
इति वाक्यप्रतिपाद्यस्य 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा' इति वाक्ये
प्रत्यभिज्ञानात्, पूर्वं निरूढनामरूप एव पश्चाद्विमुक्त इह प्रतिपाद्यते,
आकाशशब्दस्यापि र्थागिकया वृत्त्या मुक्तात्मानि संभवादित्येवं पूर्वपक्षे
प्राप्त उच्यते—'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्' [अ० सू० १।३।४१]
आकाशः परं ब्रह्म, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाश्रमरूपयोर्निर्वहितेति
जीवापेक्षयाऽर्थान्तरत्वस्य भेदकधर्मस्य व्यपदेशात् । न हि नितरां
योदृत्वं निर्बोधत्वं रुद्ध्या निर्बोधशब्दस्य कर्तृत्वाभिनिविधापित्यात्, ते
यदन्तरेति नामरूपास्पृष्टत्यकथनाच्च, नामरूपास्पृष्टत्वे सति नामरूपक-
तृत्वस्य पक्षे मुक्ते याऽसंभवात् । मुक्तस्यापि 'जगद्यापारवर्जम्' [अ०
सू० ४।४।१७] इति जगद्यापारराहित्यस्य प्रतिपादितत्वात् । आदिश-
ब्देनामृतत्वापत्त्यादीनां संग्रहः । ननु प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वव्यपदेशा-
दिति न यतुः पुनरुक्तम् । श्रुत्यापेक्ष एव हि प्रत्यगात्मा परमात्मा परं प्रतीति
य व्यपदिश्यते तथाऽऽह—'सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेन' [अ० सू० १।३।४२]

वाजसनेयके—‘कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ [बृ० ४।३।७]
 इति प्रकृतस्य प्रत्यमात्मनः सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च ‘प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरि-
 प्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरम्’ [बृ० ४।३।२१] इति ‘प्राज्ञेनाऽऽ-
 त्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति’ [बृ० ४।३।३५] इति प्राज्ञेन परिप्वङ्गान्वा-
 रोहावाप्नायेते । जीयस्यैव शुद्धावस्थस्य परमात्मत्वे परिप्वङ्गान्वारोही
 नोपपद्येयातां न ह्यभेदे तौ संभवतः । ‘पत्यादिशब्देभ्यः’ [ब० सू० १।३।
 ४३] ‘सर्वस्य यशो सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा
 मूपाप्नो एवासाधुना कनीयानेय सर्वेश्वर एष मूताधिपतिरेष मूतपाल
 एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय’ [बृ० ४।४।२२] इति प्रत्य-
 गात्मा संभावितपतित्वादिधर्माणां श्रवणाभ्यायं मुक्तात्मेति स्थितं प्रकृत-
 मनुसरामः ।

प्रजापतेः सप्तां वेश्म प्रपद्ये ।

प्रजापतेः परमात्मनः सप्तमास्थानं वेश्म प्रपद्ये । ‘प्रभुविमितः हिर-
 ण्यमयम्’ [छा० ८।५।३] इति दहरविद्यायां निर्विहं वेश्म प्रपद्य इत्यर्थः ।
 न चात्र प्रजापतिशब्दः कार्यहिरण्यगर्भविषयकः ‘न च कार्ये प्रत्यभि-
 संधिः’ [ब० सू० ४।३।१४] इति सूत्रकृतेनैव निरस्तत्वात् । माप्यकृता
 च न कार्यं प्रत्यभिसंधिः कार्ये हिरण्यगर्भेऽपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि
 ‘यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्’ इत्येतस्याभिसंधातुः सर्वाविद्याविमो-
 कपूर्वकसर्वात्ममायाभिसंधानात् ‘अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र
 इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य ध्रुत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभ-
 वामि’ [छा० ८।१३।१] इत्यभिसंभाव्यब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात्,
 सर्वबन्धविनिर्मोकस्य च साक्षाच्छ्रवणादिति भाषितम् ।

यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम् ।

अत्र यशःशब्देन यशःसाधनमूतात्मोच्यते ब्राह्मणादीनामात्माऽस्मी-
 त्यर्थः । अत्राहमिति शब्दः स्वान्तर्यामिपरमात्मपरः । ननु तत्र ब्राह्मणा-
 दीन्प्रति कथं यशःशब्दितमात्मत्वमित्यत्राऽऽह—

यशोऽहमनुप्रापत्तिं स हाहं यशसां यशः ।

अहं यशोरूपं परमात्मानमात्मतयाऽहंत्वेन प्राप्तवानस्मि साक्षात्कृ-
 तवानस्मि । अतः सोऽहं परमात्मरूपोऽहं यशसां जीवात्मनां यश
 आत्माऽस्मीत्यर्थः ।

श्वेतमदत्कमदत्कः श्वेतं लिन्दु माऽ-

भिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

श्वेतं शुक्लधातुम् । अदत्कं दन्तहीनं श्वेतम् । अत्र श्वेतशब्देन लक्ष-
णया सत्त्वगुण उच्यते । तस्मादत्कं मक्षयितुं । चरमधातोः सत्त्वगुणत-
त्कार्यज्ञानादिप्रमोषरुत्पान्नाद्भक्षकरम् । तादृशं चरमधातुं प्राप्य लिन्दु
स्त्रीलिङ्गमाऽभिगां न प्राप्नुयां चरमधातुतया योनिप्रवेशो मा भूदिति
जन्म मा भूदिति यावत् । लिन्दु माऽभिगां लिन्दु माऽभिगामिति द्विव-
चनं जप्यमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकाष्टमप्रपाठकस्य

चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः ।

अभिसमावृत्य समावर्तनं कृत्वा गुरुकुलान्निवृत्त्येत्यर्थः । न्यायतो
द्वारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा मार्गस्थयविहितकर्मनिष्ठ इत्यर्थः । शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयान इत्यत्र स्वाध्यायमिति नित्यकर्मणामप्युपलक्षणम् ।
धार्मिकान्विदधत् ।

पुत्रशिष्यादीन्धर्मे नियुञ्जानः ।

आत्मानि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्या-

हिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः ।

अनात्मविषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृह्य शास्त्रीयहिंसाव्यातिरिक्तां हिंसा-
मकुर्वाण इत्यर्थः । न च 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' [ब० सू० ३।१।२५]
इति सूत्रे कत्वर्थपशुहिंसाया हिंसात्वाभावस्योक्तत्वादन्यत्र तीर्थेभ्य इति
व्यर्थमिति वाच्यम् । 'न वा उ एतन्म्रियसे न रिप्यसि' इति मन्त्र-
लिङ्गात्तस्य हिंसात्वाभावेऽपि गृहस्थानामवर्जनीयतुलस्याहरणादिहिं-
साया हिंसाधात्वर्थसंभवेन तत्पर्युदासार्थमन्यत्र तीर्थेभ्य इत्यस्याऽऽवश्य-
कत्वादिति दृष्टव्यम् ।

स सत्त्वेवं वर्तयन्वावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंप-

द्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

'आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्' [ब० सू० ४।१।१२] इत्यत्र
इदमप्यर्गसाधनमुपासनमेकस्मिन्नेवाहनि कार्यं शास्त्रार्थस्य तावतैव
समाप्तत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, आप्रयाणादामरणादनुवर्तनीयमामरणं
सर्वस्मिन्काले 'स सत्त्वेवं वर्तयन्वावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' इत्यु-
पासनस्य दृष्टत्वात् । अतः आप्रयाणं कर्तव्यमिति स्थितम् । 'सह-
कार्यन्तरविधिः' [ब० सू० ३।४।४७] इत्यधिकरणे छान्दोग्ये
'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे' इत्यारभ्य 'स सत्त्वेवं वर्तयन्वाव-
दायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति ब्रह्मविदो याव-
दायुषं गृहस्थधर्मेण स्थितिदर्शनादाश्रमान्तरेण न ब्रह्मविद्याऽस्तीत्या-
शङ्क्य सर्वेष्व्वाश्रमेण विद्यायाः प्रमाणप्रतिपन्नत्वाद्गृहस्थधर्मेणोपसंहार
आश्रमान्तरधर्माणामप्युपलक्षणार्थं इति 'कृत्स्नमायातु गृहिणोपसं-
हारः', [ब० सू० ३।४।४८] इति सूत्रेण समर्थितम् । 'अनावृत्तिः
शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' [ब० सू० ४।४।२२] इत्यत्र 'स

स्वत्वेवं वर्तयन्पावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते ' इति शब्दान्मुक्तस्य पुनः प्रकृतिवश्यतालक्षणावृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । तत्र पुनरावृत्तौ हि न मुक्तेच्छा हेतुः, अनवधिकातिशयानन्दरूपं ब्रह्मानुभवतः पुनरावृत्तीच्छाया असंभवात् । नापि भगवदिच्छा हेतुः, एतद्व्यामं महालामं मन्वानस्य पुनस्तदावर्तनेच्छाया असंभवात् । नापि कर्मसंबन्धो हेतुः, तस्य निःशेषनष्टत्वादिति भाष्ये प्रतिपादितम् । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इतिद्विरुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः साक्षायाः परिसमाप्त्यर्था ॥ १ ॥

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः

श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।

अध्ययनजपादौ शान्तिपाठार्थोऽयं मन्त्रः । मदङ्गानि वागादिभिः सहाऽऽप्यायितानि भवन्त्वित्यर्थः ।

सर्वा ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्याम् ।

सर्वा ब्रह्मप्रतिपादिकामुपनिषदं प्रति ब्रह्मधिपये च नास्तिक्यबुद्धिं मा कार्षमित्यर्थः ।

मा मा ब्रह्म निराकरोत् ।

मा मां ब्रह्म निराकुर्यादनुगृह्णात्वित्यर्थः ।

अनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु ।

ब्रह्मणश्च मम च परस्परनिराकरणं मा भूत् । अनेकरस्य मा भूपादेकरस्यमेव भूयात् ।

तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते

मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकस्य

पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमः प्रपाठकः

ममानः ॥ ८ ॥

आत्मज्ञाननिरतस्य ये धर्माः शान्तिदान्त्यादय उपनिषत्सु प्रसिद्धास्ते सर्वे मयि सन्तिवत्यर्थः । ते मयि सन्तु ते मयि सन्त्विति द्विरुक्तिरुपनिषत्समाप्त्यर्था ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमप्रपाठकस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां
भूमावजृम्भयत माप्यसुधामुदारः ।

वामागमाध्वगवदायदतूलवातो

रामानुजः स मुनिरादियतां मद्रुक्तिम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यसे-
वासमधिगतशारीरकमीमांसाज्ञाप्यहृदयस्य परकालमुनिकृ-
पालब्धपारमहंस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु
छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिका समाप्ता ।